

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI
(İSLAM TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

74850

HZ. ÖMER DÖNEMİ
ORDU VE ORDUGÂHLAR

Yüksek Lisans Tezi

Halit ÇİL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

T 74850

Ankara - 1999

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	I
Kısaltmalar.....	V
ÖNSÖZ	1

I. BÖLÜM

DÜZENLİ ORDUNUN KURULMASI VE GELİŞMESİ	10
A- DİVAN ve ASKERİ YÖNÜ.....	10
1- Divan.....	10
2- Divanın Kuruluş Sebebi.....	11
3- Divanın Kuruluş Tarihi.....	13
4- Divanın Teşkili.....	14
5- Divanın Askeri Yönü.....	15
B- ASKERLİK ŞEKLİ	17
1- Gönüllü Askerlik (et-Tecnîdü't-Tatavvüi)	18
2- Nizamî (Zorunlu) Askerlik (et-Tecnîdü'l-İlzâmî)	20
C- ASKERE ALIM ve TERHİS SİSTEMİ	23
1- Askere Alma (Celb)	23
2- Askere Alma Şartları.....	25
3- Askerlikten Terhis ve İzine Ayırma Sistemi.....	30
4- Askerlikten Muafiyet.....	32
D- DENİZCİLİK ve DONANMA	33

II. BÖLÜM

ORDUNUN SEVK ve İDARESİ	37
A- KOMUTANLIK (KİYÂDE, İMÂRE)	37
1- Komutan Seçimi.....	37
2- Komutanın Özellikleri	39
3- Komutanın Yetki ve Görevleri	45
B- ORDUNUN SINIFLARI	54
1- Ordunun Birliklere Ayrılması.....	54
2- Ordunun Sınıfları	56
C- ASKERLERİN ÜCRETLERİ	65
D- ORDUDA RÜTBE ve ÜNİFORMALILAR	68
1- Rütbeliler	68
2- Üniformalılar	69
E- ORDUDA KADINLAR	70
F- ORDUNUN EĞİTİMİ	72
1- Sulh Zamanı Eğitim.....	72
2- Savaş Zamanı Eğitim.....	75

III. BÖLÜM

SAVAŞ HAREKÂTI ve PRENSİPLERİ	78
A- SAVAŞ İLMİNİN GELİŞMESİ	78
1- Ordunun Birlere Taksimi.....	79
2- Güçlü Muhabere	79
3- Başarılı İntikâl ve Levazım.....	79

4- Orduya Çağdaş Birimler Eklenmesi	79
5- Ordugâhların Kurulması	80
6- Divan Kurulması.....	80
7- Askerin Cephede Kalış Süresinin Sınırlandırması.....	80
8- Ayrıntılı Yazılı Rapor	80
9- Sınır Karakolları Kurulması.....	80
 B- ORDUNUN SAVAŞ HAREKÂTI.....	81
1- Kıta İntikalleri (Mesîr).....	81
2- Taarruz Harekâtı	85
3- Savunma Harekâtı.....	87
4- Geri Harekâtı (Ric'at)	88
 C- SAVAŞ TAKTİK ve PRENSİPLERİ	90
1- Hedef Belirleme.....	90
2- İstişare.....	90
3- Şaşırtma ve Âni Baskın.....	93
4- Parola Kullanma	95
5- Psikolojik Savaş.....	96
6- Stratejik Mevkileşme	99
7- Sûratlı Hareket Kabiliyeti	100
8- Komuta Birliği	102
9- Keşif ve İstihbarat.....	103
10- Teknik İmkanları Kullanma.....	106
 D- SİVİLLERİN ve ÇEVRENİN KORUNMASI.....	108
1- Savaşmayanların Dokunulmazlığı	108
2- Esirlere Yapılan Muamele	109
3- Ölü ve Yaralıları Yapılan Muamele.....	112
4- Çevrenin Korunması.....	113

IV. BÖLÜM

ORDUNUN DONANIMI	114
A- ORDUNUN SİLAHLARI	114
1- Hafif Silahlar	114
2- Ağır Silahlar.....	120
3- Savunma Silah ve Vasıtaları.....	123
a) Hareketli Savunma Silahları	123
b) Sabit Savunma Silahları.....	125
B- ORDUNUN LOJİSTİK DESTEĞİ	128
1- Ordunun Gelirleri.....	129
2- Savaş Hayvanları ve Temini.....	130
3- Ordunun Beslenme, Barınma ve Silah İhtiyacının Karşıllanması.....	134
C- ORDUNUN BAYRAK ve SANCAKLARI	137

V. BÖLÜM

ORDUGÂHLAR	139
D- ASKERİ KIŞLALAR/ KONAKLAR (MUASKERÂT)	140
E- ASKERİ ŞEHİRLER/ ÜSLER (EMSÂR, ECNÂD)	143
1- BASRA	149
2- KÛFE.....	154
3- FUSTÂT	158
SONUÇ	163
BİBLİYOGRAFİ	167
EKLER	171

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
- AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
- b. : Bin, İbn (Oğlu)
- bkz. : Bakınız
- çev. : Çeviren
- DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
- DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- ed. : Editör
- h. : Hicrî
- İA : İslam Ansiklopedisi (Millî Eğitim Bakanlığı)
- m. : Miladî
- nşr. : Neşreden
- ö. : Ölüm Tarihi
- sad. : Sadeleştiren
- thk. : Tahkik
- vb. : Ve benzeri
- vd. : Ve devamı

ÖNSÖZ

İslam, büyük ölçüde fetihler vasıtası ile kısa zamanda geniş alana yayılmış, özellikle Hz. Ömer döneminde elde edilen hâkimiyet sonraki zamanlarda da kalıcı olmuştur. Hz. Ömer'in bu başarısının ardında manevî gücün yanında, düzenli ve güçlü bir ordu mantığını görmekteyiz. Ordunun düzenli bir kurum hâline getirilmesi fetih başarılarını artırmış, bunun neticesinde elde edilen hâkimiyet sahasındaki ilmî, kültürel, siyasî, dinî vb. şartlar, diğer hizmetlerin de kurumlaşmasında önemli bir etken olmuştur.

İslam'ın yayılışında maddi gücün yeri ve önemi ile savaş ve fetih hususundaki mantığının ortaya konulabilmesi için, askerî kurumun iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Kendi zamanının zor şartlarına rağmen iyi bir askerî teşkilat ortaya çıkaran, askerî şehir (ordugâh) kurabilecek kadar ileri görüşlü olan bir zihniyetin iyi tahlil edilmesi, günümüze de ışık tutacaktır.

Hz. Ömer dönemini müstakil olarak ele alan çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, kurumlar bazında yapılan çalışmalar daha çok adlî teşkilat üzerinde yoğunlaşmıştır. Ordu, dönemin tarihî seyrinin ortaya konulması aşamasında genel olarak değişişlerde bulunmakla sınırlı kalmıştır.

Orduyu mümkün mertebe detaylı olarak serdetmeye gayret ettiğimiz bu çalışmamız; giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Konuların evveliyatının anlaşılması bakımından yer yer Resulullah dönemindeki uygulamalara da değinmeye çalıştık. Tezin girişinde, Hz. Peygamber ve Ebû Bekir zamanında askeriye'nin durumu hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; düzenli ordunun kuruluşu, bu aşamada kuruluşu kaynaklık eden divanın tarihî seyri, askerlik hizmetinin ifâ şekli, askere celb ve terhis sistemi ile kısaca denizcilik ve donanma ele alındı.

İkinci bölümde; ordunun sevk ve idaresi baz alınarak komutanlık, ordunun sınıflara ayrılma seyri ve sınıfları, askerlerin eğitim, ücret, rütbe ve üniformaları ile Hz. Peygamber devrinden itibaren kısaca kadının savaşta konumu incelendi.

Üçüncü bölümde; ordunun savaş harekâtı, bu dönemde gerçekleştirilen yenilikler, uygulanan taktik ve prensipler mümkün mertebe ortaya konulmuştur.

Ordunun donanımı, kullanılan silahlar, lojistik destek ile bayrak ve sancaklar dördüncü bölümde incelenmeye çalışılmıştır.

Tezimizin ikinci ana konusunu oluşturan ordunun kışla, konak, üs ve askerî şehirleri ordugâhlar genel başlığı ile beşinci bölümde çalışılmış, askerî şehirlerden Basra, Kûfe ve Fustât'ın kuruluş seyirleri ayrıca ele alınmıştır. Son olarak da tezin genel bir değerlendirmesi sonuç bölümünde yapılmıştır.

Tezimizin bilgi edinimi; mümkün mertebe İslam tarihinin ana kaynaklarına inilerek taranması, elde edilen bilgilerin günümüz kaynaklarından da faydalanılarak sistematize edilip değerlendirilmesi tarzında gerçekleşmiştir. Uygun olan bazı veriler, harita ve şekillerle görsel olarak desteklenmiştir.

Son olarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli katkılarını gördüğüm hocalarıma, özellikle tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR Beyefendiye, manevî destekçim olan arkadaşlarıma ve emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Din ve inanış olarak putperestliğin hâkim olduğu; ahlâk, mürüvvet, cömertlik ve şeref gibi olguların tam bir kaba kuvvet ve gösterişe dönüştüğü; içki, kumar ve fuhşun alabildiğine yaygınlaştığı, aile kurumunun çöktüğü, kadının bir metâ olarak görüldüğü,¹ kaos içinde yaşayan bir topluma 610 yılında Nübüvvet nurunu getiren Hz. Muhammed (asm); getirdiği mesajla tüm insanlara yeni bir “kimlik, kişilik ve zihniyet” kazandırmayı, yeni bir insan tipi meydana getirmeyi, “Müslüman insan modeli” yetiştirmeyi ve neticede inançlı, dürüst, çalışkan, üretken, ahlâklı ve Allah’a kulluk anlayışına sahip bir “örnek toplum” ortaya çıkarmayı amaç edinerek² mücadele etmeye başladı. Kurmuş bulundukları menfaat düzeninin bozulmasına tahammül edemeyen Mekke aristokratları, Hz. Peygamber’in Nebvî davetine kulaklarını kapayıp, ona ve onun müntesiplerine ağır işkence ve eziyetlerde bulundular. Alay ve hakaret etme, işkence yapma, ambargo koyma ve her türlü şiddet politikaları³ ile bu davetin hayat bulmasını engellemeye çalıştılar.

Babasından yetim anasından öksüz kalan, arkasında hiçbir otorite bulunmayan Hz. Muhammed, içinde yaşadığı bu toplum tarafından “emin” olarak tavsif edilmesine⁴ rağmen kendisine karşı konulması; bu insanların kendi değerlerine karşı şuur-altlarında şüpheler, kuşkular, tereddütler beslediklerini⁵ ve inançlarında samimi olmadıklarını göstermektedir.

¹ Weir, T.H., “Câhiliye”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1942, III, 11-12.

² Hizmetli, Sabri, İslam Tarihi, Yeni Çizgi Yay., Ankara 1995, xı.

³ Ağırman, Mustafa, “Asr-ı Saadet’te Ordu ve Savaş Stratejisi”, Bütün Yönleriyle Asr- Saadet’te İslam, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 1994, IV, 23-27.

⁴ İbn İshak, Sîre, thk. M. Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Yay., Konya 1981, 42, 57-59.

⁵ Daryal, A. Murat, İslam’ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili, İFAV Yay., 2. Baskı, İstanbul 1993, 60-62.

Yaklaşık 13 yıl süren Mekke hayatı boyunca Hz. Peygamber, kendilerine yapılan zulümlere karşılık vermemiş ve sabrı tavsiye etmiştir. Baskılardan uzaklaşmak için yeni bir yurt olarak Medine'ye hicret etmiş, fakat müşrikler yine rahat bırakmamışlardı. Bu nazik durumda Yüce Allah, haddi aşan müşriklere karşı Müslümanların takınacakları tavrı cihad ayetleri¹ ile bildirmiş ve savaşa izin vermişti. Cihad için Müslümanların her türlü hazırlığı yapması,² gerekirse gönüllü olarak topyekün cihada katılması,³ “Lâ İlâhe İllallah” deyinceye kadar müşriklerle savaşması⁴ üzerlerine vecibe olarak yüklenmişti.

İslamiyet'ten önce Arap kabileleri arasında ve Hz. Peygamber devrinde düzenli ordular bulunmamaktaydı. Savaşa izin verilmesinden sonra, Resulullah savaş için çağrıda bulunur, Müslümanlardan gönüllü olanlar⁵ orduya katılırlar ve bunların isimleri kütük defterlerine kaydedilirdi. Sefere katılmaktan geri kalanlara Hz. Peygamber zor koşmuyor ve: “Bırakın onu! Eğer o kimsede hayır varsa Allah onu size ulaştıracaktır. Şayet öyle değilse Allah onun şerrinden sizi rahata ve selamete çıkaracaktır.” diyordu.⁶ Onun kurmuş olduğu siyasi otorite gönüllü bir teşkilattı ve beraberinde askerî hareketlere katılma, zekat verme gibi yükümlülükleri getiriyordu. Görevlerini yerine getirmeyenlere uygulanan müeyyideler tamamiyle ahlâkî idi ve geleneksel devlet zorbalığı metotlarıyla bir ilişkisi bulunmuyordu.⁷

Gönüllülerden oluşan ordunun asker sayısını Hz. Peygamber kendisi tayin ederdi. Toplanan kişileri denetler ve savaşmaktan âciz olanları veya geride kalması gerekenleri ordudan çıkartır, bazen de çocuk yaştakilerin sefere katılmasını uygun

¹ Bakara, 244, 190.

² Enfâl, 60.

³ Tevbe, 41.

⁴ Müslim, İman, 33; Ebû Dâvûd, Cihad, 95; Nesâî, Takvîm, 1.

⁵ Buhârî, Cihad, 138.

⁶ İbn Kayyım el-Cevziyye, Zâdu'l-Meâd, çev. Heyet, İklim Yay., İstanbul 1989, IV, 91.

⁷ el-Efendi, Abdulvehhab, Nasıl Bir Devlet, çev. Hasan T. Kösebalaban, İlke Yay., İstanbul 1994, 35.

göürdü.¹ Orduya katılamayıp geride kalanların da, sefere iştirak edenlerin gerideki aile fertlerine göz kulak olmalarını isterdi.²

Hz. Peygamber göndereceğı seriyye komutanını kendisi seçer, sancağı verir ve ona; Allah'tan korkması, askerlere iyi muamele etmesi, haddi aşmaması, hainlik etmemesi, savaşmayanların öldürölmemesi gibi prensipleri tavsiye ederdi. Kendisi, savaşa sabah veya ikinci vakti başlar, geceleyin baskın yapmaz, düşmanın gafletinden istifade eder, sefere çıkarken nereye ve niçin gittiğini gizler, zafer kazandıktan sonra düşman toprağında üç gün ikâmet eder,³ harpte hile yapılmasını uygun görür,⁴ casus ve parola kullanırdı.⁵ Bu devirde kullanılan silahlar; kılıç, kalkan, ok, yay, zırh, mızrak, kargı, mancınık, ulaşım vasıtaları ise deve ve at idi.

Devletin varlığını devam ettirme, haber toplama, İslam'a davet, müdafaa, kervan takibi, antlaşmaya ihanetin cezalandırılması, putların tahribi gibi sebeplere⁶ bağılı olarak gaza ve seriyyeler yürüten Hz. Muhammed, davetinin daha başlangıç safhasında siyasi program taşımış, Sasanî ve Bizans devletlerini ortadan kaldırıp hazinelerini ele geçirmeyi dile getirmiştir.⁷ Kendilerinin bu programı nitekim Hz. Ömer döneminde gerçekleşme imkanını bulmuştur.

On senelik devlet başkanlığı boyunca 28 civarında savaşa katılmış olan Hz. Peygamber vefat ettiğinde, Arap Yarımadası tamamen İslam Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişti. Savaşlarında düşmana sulh yoluyla galip gelme siyasetini gütmüş, zorunlu olarak savaşa girdiğinde düşmanı tamamen yok etmeme, en az seviyede can

¹ Müslim, *İmâret*, 9.

² Müslim, *İmâret*, 138.

³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek, Hisar Yay., İstanbul 1973, 293-294.

⁴ Buhârî, *Cihad*, 157, *Menâkıb*, 25; Müslim, *Cihad*, 18, 19, *Zekat*, 153; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 92; Tirmizî, *Cihad*, 5; İbn Mâce, *Cihad*, 28.

⁵ Ebû Dâvûd, *Cihad*, 93.

⁶ Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, Esra Yay., İstanbul 1993, 171-184.

⁷ Câbirî, M. Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul 1997, 105-106.

ve mal kaybıyla savaşı kazanma yollarını tercih etmiştir. Buna yönelik olarak da; düşmana ekonomik baskı uygulamış, savunmaya ağırlık vermiş ve askerî kuvvetini artırarak bunun caydırıcılığından yararlanmıştır.¹

Gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-i Râşidin dönemlerinde Allah'a iman akidesi, kendi dışındaki silaha ve savaşçılığa güvenen ve gerçekte kendine güveni olmayan bireylerin kendilerine güvenmelerini sağladı. Böylece İslam'da kamuoyu oluşum yönteminin en önemlisi, Allah inancının bireyleri bilinçlendirmesi ve eylemleştirmesidir. Çünkü Allah sorumsuz ve sorunlara ilgisiz kalan bireyleri değerlendirmemektedir. Bir sistem olarak Kur'ân ve bir önder olarak Hz. Peygamber, bireylerin tüm yaşamlarında sorumlu hareket etmelerini sağlamıştır.²

Resulullah'ın vefatından sonra halife seçilen Ebû Bekir döneminde de ordu teşkili gönüllülük esasına dayanmıştır. Hz. Peygamber'in izinden yürüyen ilk halife, kendi arzusu ile savaşa katılanları kabul etmiş, geri kalmak veya dönmek isteyenlere izin vermiştir.³

Peygamberli toplum ile Peygambersiz toplum arasında köprü vazifesi görevi geçişi sağlayan Hz. Ebû Bekir, kısa süren hilafet müddetinin (11-13/632-634) çoğunluğunda Ridde savaşları ile uğraşmış ve bu olaylardan sonra ise Irak ve Suriye bölgesi fetihlerinin kapısını açmıştır. Emrindeki kuvvetlerle Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı Hıms'a, Yezid b. Ebî Süfyan'ı Dimeşk'e, Amr b. Âs'ı Filistin'e ve Şurahbil b. Hasene'yi Ürdün istikametine gönderdi.⁴ Bizanslıların kuvvetli ordularla her bir bir-

¹ Hizmetli, 282.

² Zümrüt, Osman, *İslam'da Kamuoyu Oluşumu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997, 242.

³ Hasan, Hüseyin el-Hâc, *Hadâratu'l-Arab fi Sadri'l-İslam*, Müessesetu'l-Câmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1992, 197; Mecdelâvî, Faruk Said, *el-İdâretu'l-İslâmiyye fi Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, Beyrut 1991, 173.

⁴ Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, II, 331; Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayhan Yay., 2.Baskı, İstanbul 1987, I, 289.

liğin karşısına çıkacaklarını öğrendikten sonra, bir araya gelerek kuvvetlerini birleştirdiler ve başkomutan olarak Halid b. Velid'i seçtiler.¹ Bu bölgede Busra ve Ecnâdeyn fethedilirken, Irak'ta Halid b. Velid'in başarılı mücadeleleri sonucu Hire, Anbar ve Aynu't-Temr şehirleri fethedildi. Halifenin emri üzerine Halid b. Velid Aynu't-Temr'den Suriye'ye gitti. Ecnâdeyn muharebesinden sonra Hz. Ebû Bekir vefat etti (634).

Hz. Ebû Bekir döneminde askeriyede köklü değişiklikler olmamış, Hz. Peygamber devri özellikleri devam etmiştir. Resulullah'a bağlılığı had safhada olan Ebû Bekir, devlet otoritesinin kritik zamanında Hz. Peygamber'in hayatta iken görevlendirdiği Üsâme ordusunu tüm itirazlara rağmen sevk etmiştir. Bu durum siyasi otoriteyi güçlendirmekle beraber, dost ve düşmana Müslümanların bu zor zamanında dahi güçlü oldukları imajını verdi.²

Halife, komutanlarını denetim altında bulundurmuş, İslam'ın savaş mantığını hayata geçirmeleri yönünde onları eğitmiştir. Komutanlarına; Allah'tan korkması, askerlerle iyi sohbet edip kısa öğütlerde bulunması, namazı huşu ile kılması, düşman elçileri geldiğinde ziyaretlerini kısa tutup bol ikramda bulunması, gece nöbetçileri çoğaltması, hak edeni cezalandırması, askerlerin ailelerinden haberdar olması, korkmaması, ganimetleri koruması, çevreye zarar vermemesi, öldürülmeleri yasak olanları öldürmemesi gibi prensipleri tavsiye etmiştir.³

Suriye ve Irak bölgesindeki fetihlerin başlangıcında Hz. Ebû Bekir vefat edince halife seçilen Hz. Ömer, bu fetihlere ivme kazandırarak devam etmiştir. Hz. Ömer, Komutan Peygamber'in ocağında yetişmiş ve savaş konusunda uzman ol-

¹ İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi* (el-Kâmil fi't-Tarih'in Tercümesi), çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985, II, 385.

² İbnu'l-Esir, II, 309.

³ İbnu'l-Esir, II, 371, 308.

muştı. Resulullah ile birlikte Bedir, Uhud, Hendek, Rıdvan Bîatı, Hayber, Mekke'nin fethi ve diğer birçok mücadelede hazır bulunmuş ve kahramanca savaşmıştır. Siyasî, dinî, askerî yönleri bulunan Hz. Ömer, siyasî olarak büyük bir İslam Devleti kurarken, askerî yönü ile İslam ordularını fetihler için sevk etmiş ve yönetmiştir.

Hilafete geçtiğinde öncelikli siyaseti; ordu için mümkün olabildiğince kuvvet toplamak (tahşîd) ve askerî birlikleri savaş icaplarına göre düzenleyip sevk ve idare etmek (tâbiye) olmuştur.¹ Ordu için asker toplamada yaşanan gönülsüzlük veya soğukluktan dolayı oldukça kaygılanmıştır. Fetihlerin genişleyip Beytülmal'a ekonomik girdilerin artması sonucu, ordu teşkilinde yaşadığı kaygıyı da gidermek üzere Divan'ı kurmuştur. Böylelikle ülkenin asker kaynağını resmî kayıt altına almış, ekonomik refahın bireyler arasında âdil dağılımını sağlamış müstakil, teşkilatlı ve güçlü bir ordunun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu dönemde İslam, Arabistan sınırları dışındaki ülkelere yayılmış; Mısır, Suriye ve Irak-İran birer Müslüman eyaleti haline gelmiştir. Fethedilen ülkelerde Müslümanlarca askerî bir sınıf meydana getirilerek, buralarda kurdukları kamplarda (ordugâhlar) yaşamışlardır. Zamanla bu ordugâhlardan, İslam düşünce tarihinde önemli bir yer işgal eden iki şehir –Basra ve Kûfe- ortaya çıkmıştır.²

Hz. Ömer dönemi on yıl gibi kısa sayılabilecek bir zaman dilimi olmasına rağmen, gerçekleştirilen icraat ve yeniliklerle zamanını aşmıştır. Tarihî olayları kendi zamanının şartlarını göz önüne alarak değerlendirdiğimizde, Hz. Ömer dönemini daha iyi anlayabiliriz. Bu dönemde İslam Devleti'nin karşısında iki süpergüç vardı: Biri; İran'daki Sâsânî İmparatorluğu ki, merkezi Medain şehri idi. Diğeri; Bizans İmparatorluğu olup, başta Mısır ve Suriye olmak üzere doğu ülkelerinin çoğunu top-

¹ Mecdelâvî, 176.

² Yurdaydın, H. Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., 3. Baskı, Ankara 1988, 14, 15.

raklarına katmıştı. Devlet, başkenti Kostantiniye (İstanbul) olan Doğu Roma ve başkenti Roma olan Batı Roma İmparatorluğu olarak ikiye ayrılmıştı. İslam'ın zuhurunda Doğu Roma İmparatorluğu'nun başında Heraklius bulunuyordu ki, 641 yılına kadar süren hükümranlığında Suriye Müslümanların eline geçti.¹ Bu iki süpergüçten Sâsânî İmparatorluğu'na son verilmiş, diğeri Bizans ise dize getirilmiştir. Köklü bir mazi ve kuvvetli ordulara sahip imparatorluklarla başetmek, en başta sağlam bir maneviyat ve muntazam hale getirilmiş bir ordu teşkilatına bağlı olsa gerektir.

Ordu teşkilatının iyi tetkik edilmesi; İslam'ın savaş mantığı, fetihlerin arka planındaki temel sâikler ve komutan ve halife olarak Hz. Ömer'in başarılı idaresinin anlaşılmasını da beraberinde getirecektir.

¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, ed. Hakkı Dursun Yıldız, haz. Komisyon, Çağ Yay. (Zaman), İstanbul 1992, II, 44, 45-46.

I. BÖLÜM

DÜZENLİ ORDUNUN KURULMASI VE GELİŞMESİ

A- DİVAN VE ASKERÎ YÖNÜ :

Hız. Ömer devrinde fetihler geniş sınırlarda, kısa sayılabilecek bir zaman diliminde gerçekleşmesinden dolayı, düzenli bir ordu teşkilatının kurulması bir bakıma zorunlu hale geldi. Ordunun kuruluş aşamalarına baktığımızda görürüz ki, temelini divanın kurulması teşkil etmektedir. Kaynakların ittifakıyla İslam tarihinde divanı ilk kuran Hız. Ömer'dir.¹ Kendisinden sonra özellikle Emevî ve Abbasî dönemlerinde, bu müessese gelişerek devlet yönetiminde etkili olmuştur. Bunun için konuya öncelikle divanın kurulmasını ele alarak başlamak istiyoruz.

1- Divan :

Divan, Farsça mu'rab bir kelime olup "sicil", "defter" manasındadır.² Genel olarak bu kelimenin Sasanî İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir mefhum olarak Arap diline intikal ettiği kabul edilmektedir. Divan; devlet idaresindeki çeşitli idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulundukları yere verilen isimdir. Divan kelimesinin etimolojisi ile ilgili iki yaygın rivayet vardır. İlki şöyledir:

Kisra Nuşirevan bir gün kâtiplerinin yanına uğradığında, onların kendi kendilerine sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce, onlara "divâne" (deli, mecnûn) dedi.

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, Tarihsiz, III, 282; Belazûrî, *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., I. Baskı, Ankara 1987, 655; Taberî, II, 570; Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniye*, Kahire 1973, 189; Mecdelâvî, 159; Kureşî, Galip b. Abdulkafi, *Evveliyâtü'l-Faruki's-Siyasiyye*, Daru'l-Vefa, Mansûre 1990, 300; Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Ömer b. El-Hattab*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Tarihsiz, 307; Salim, Seyyid Abdülaziz, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986, 518; Şiblî, Mevlana Nu'manî, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul 1986, II, 139.

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Lisâni'l-Arab, Beyrut, Tarihsiz, I, 1039; Temmâvî, 307.

Zamanla katiplerin çalıştıkları yere de “divane” denilmeye başlandı. Sonradan kelime sonundaki “e” harfi düşmüş ve “divan” şeklinde kullanılmıştır.

İkinci rivayette ise; “divan” kelimesinin Farsça’da “şeytanlar” manasına geldiği, katiplere de devlet işlerini çok iyi bildiklerinden, her çeşit gizli ve açık şeyle-re çabucak vâkıf olduklarından dolayı “şeytanlar” gibi bir manaya işaret etmek üzere “divan” denildiği anlatılmaktadır. Sonradan bu kelime katiplerin oturdukları yere de verilen bir isim oldu.¹

2- Divanın Kuruluş Sebebi:

Hız. Ömer’in divan teşkilatını tanzim etmesinin sebebi kaynaklarda farklı rivayetlerle anlatılmıştır. Yaygın olarak zikredilen rivayet şudur:

Ebû Hüreyre valisi olduğu Bahreyn’den Ömer’in yanına geldi. Devamla olayı şöyle anlatmaktadır: “Ben onunla yatsı namazının sonunda karşılaştım, ona selam verdim. O bana insanları, sonra ne getirdiğimi sordu:

—Beşyüzbin dirhem getirdim, dedim.

—Ne söylediğini biliyor musun ? dedi.

—Beşyüzbin dirhem getirdim, dedim.

—Ne söylüyorsun? dedi.

—Yüzbin, yüzbin, yüzbin, beş defa saydım.

—Seni uyku basmış, evine git ve uyu! Sabah olunca bana gelirsın, dedi. Sabahleyin onun yanına gittim.

—Ne getirdin? dedi.

—Beşyüzbin, dedim.

—Helal mi? diye sordu.

¹ İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 1979, I, 203; Kureşî, 300-301; Temmâvî, 307; Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı” DGBİT, Çağ Yay., İstanbul 1986, II, 140.

—Evet! Bundan başkasını bilmiyorum, dedim. Bunun üzerine o halka şunları söyledi:

—O bize pek çok mal getirdi. Eğer isterseniz bu malı sizin için sayalım, isterseniz ölçelim öyle taksim edelim. Bir adam ona şunları söyledi:

—Ey Mü'minlerin Emiri! Ben, insanlara para vermek için Arap olmayan kimselerin divan defterleri tanzim ettiklerini gördüm.

Bu açıklama üzerine o, divan defterleri tanzim ettirdi.¹

Başka bir rivayete göre; divan kurulmasını teklif eden Velid b. Hişam'ın, Irak hükümdarlarının divan, yani harp dairesi kurup, ordu kayıtları tuttuklarını söylemesi sonucu siciller tutulmaya başlanmıştır.²

Divanın kuruluş sebebine dair diğer rivayetler kısaca şöyledir:

Hiz. Ömer'e divan kurmasını tavsiye edenin Firuzan olduğu belirtilmiştir. Firuzan bir ordu göndermekte olan Hiz. Ömer'e: "Bu ordudan birisi ayrılırsa ona ne yaparsın ve senin komutanın onun ayrıldığını nasıl bilir?" diye sorunca, Halife "Ne tavsiye edersin?" dedi. Firuzan divan kurmasını tavsiye edip, bu konuda açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Ömer divanı kurdu.³

Diğer bir rivayete göre; Ebû Musa el-Eş'ârî Hiz. Ömer'e bir milyon dirhem getirdiğinde oldukça şaşırarak ona şöyle dedi:

"Eğer söylediğin doğruysa, bu maldan herkese, hatta hiç cihada gitmemiş olan Yemen'deki çobana bile hisse verilmelidir."⁴

İbn Sa'd'da zikredilen bir haberde ise; Ömer'in divan konusunda Müslü-

¹ Ebû Yusuf, 87; İbn Sa'd, III, 300; Belâzurî, 662; Taberî, II, 570; Şiblî, II, 139; Fayda, "Divan Teşkilatı", II, 134; Temmâvî, 307-308; Terzi, M. Zeki, Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat, Sönmez Yay., Samsun 1990, 29.

² İbn Sa'd, III, 295; Şiblî, II, 139; Terzi, 29.

³ el-Cahşiyârî, Kitabu'l- Vüzerâ ve'l- Küttâb, Kahire 1938, 17; Fayda, "Divan Teşkilatı", II, 134.

⁴ Ebû Yusuf, 88; Fayda, "Divan Teşkilatı", II, 135.

manlarla istişare edince, Velid b. Hişam'ın şunları tavsiye ettiği belirtilmektedir:

“Ben Şam'dan geldim, oranın emirlerinin divan tedvin etmiş olduklarını ve ordular kurduklarını gördüm. Sen de divan tedvin et, ordular kur!” Bunun üzerine Ömer onun fikrini benimseyip divanı kurdu.¹

Divanın kuruluş sebebi hakkında kaynaklarda zikredilen gerekçeler birbirine benzemektedir. Suriye ve Irak-İran bölgeleri fetihleri neticesinde fey gelirlerinin artmış olması, Hz. Ömer'in yeni bir düzen kurmasını gerektirdi. Divan kurulmadan önce Ömer fey gelirlerini herkese atıyye şeklinde yıllık olarak dağıtmayı kararlaştırdı. Rivayetlerden anladığımız kadariyle Hz. Ömer'in kurmuş olduğu divana ilk başlarda, kuruluşunda askerî amaçlar da bulunan, fakat bütünüyle askerî nitelikli olmayıp malî ve askerî kapsamlı bir divan diyebiliriz.

3- Divanın Kuruluş Tarihi:

Divanın kuruluş tarihi hakkında kaynaklarda iki farklı tarih vardır. Taberî eserinde hicrî 15 yılını gösterirken, Vakidî kanaliyle gelen rivayetlere göre ise h.20 yılı ifade edilmektedir.²

Hz. Ömer'in h.13 yılında halife olduğunu göz önüne alırsak, Taberî'ye göre hilafetinin ikinci yılında divanı kurmuş olması gerekmektedir. Artan fey gelirlerinin dağıtımının yeni bir düzene sokulması için divanın kurulduğunu biliyoruz. O halde fetihlerin büyük oranda tamamlanmış olması, cizye ve haraç gelirlerinin Beytülmale gelmeye başlamış olması gerekir. Bu açıdan h.20 yılı daha uygun gözükmemekte ise de, Hz. Ömer'in daha önceki yıllarda bu hususta kararlı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, fetihlerden sonra ele geçen toprakların dağıtılmamasına karar verirken Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektupta: “...Mal, hayvan ve eşya olarak toplanan ganimetleri

¹ İbn Sa'd, III, 295; Belâzurî, 655; Taberî, II, 570; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974, 134.

² İbn Sa'd, III, 296; Belâzurî, 657; Taberî, II, 452; İbnu'l-Esir, II, 461; Temmâvî, 308.

Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak ki, onların gelirleri umumun atıyyelerine dahil olsun...” demek suretiyle, bu husustaki kararını 17/638 yılında vermiştir.¹

Fetihlerin hızlı ve düzenli şekilde yürütmesi, nizamî bir ordu sayesinde olsa gerektir. Kurulan divanın da nizamî ordunun çekirdeğini oluşturduğunu göz önüne alırsak, divanın kurulma tarihinin h.15 yılı olması ihtimali de kuvvet kazanmaktadır. Divanın askerî bölümünün (divanu'l-cund) daha önce kurulup, diğer bölümlerinin sonradan tamamlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Rivayetlerin farkı, bu kurumun kuruluşunun bütüncül veya parçacı yaklaşımla ele alınmasından kaynaklanmaktadır.

4- Divanın Teşkili:

Kendine sunulan teklifleri değerlendirerek divan kurmayı kararlaştıran Hz. Ömer, divan kayıtlarını tutturmaya başladı. Bu iş için Kureyş'in meşhur nesebcilerinden Akıl b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i görevlendirdi. Resulullah'a yakınlıklarına göre insanları divana kaydetmelerini istedi.²

İnsanları Resulullah'a yakınlıklarına göre divana kaydettirdikten sonra, onlara şu şekilde tahsisat (atiyye) verilmesine karar verdi:

“Hz. Peygamber'in zevcelerinden Aişe'ye 12.000, diğerlerine 10.000 dirhem; Bedir gazilerine 5000; Uhud gazileri ve Habeşistan muhacirlerine 4000; Mekke fethinden önce hicret edenlere 3000; Mekke fethinde müslüman olanlara 2000; Kadisiye ve Yermük'te çarpışanlara 2000; Yemenlilere 400; Kadisiye ve Yermük'ten sonra çarpışanlara 300; ayırt edilmeksizin geriye kalanlara 200 dirhem.”

Kütüklere kaydedilenlerin kadın ve çocuklarına da atıyye bağlandı. Mesela; Muhacir ve Ensarın eşleri ikiyüzden dörtyüz dirheme kadar, Bedir kahramanlarının

¹ Ebû Yusuf, 57; Fayda, "Divan Teşkilatı", II, 139.

² Belâzuri, 655-656, 662, 663-664; Taberî, II, 570; İbn Haldun, Tarih, I, 203; Suyûtî, 134.

erkek çocuklarının her birine ikibin dirhem veriliyordu. Bu atıyyeleri alanların köleleri de, efendilerinin aldıkları kadar alıyorlardı ki, bu da İslam hukukunda kölelerin yeri hakkında bilgi vermektedir.¹

Yapılan düzenlemeler divan tertibinin üç esasa dayandığını gösteriyor:

- 1- Kabile kabile Resulullah'a yakınlık ve nesep esası,
- 2- İslam'a girmede öncelik ve dinî yaşayış güzelliği,
- 3- Cihad, bela ve mücadelelerde hayatını kaybedenlerin yakınlarının tercih edilmesi esası.²

5- Divanın Askerî Yönü:

Hz. Ömer'in kurmuş olduğu divan teşkilatına eski kaynaklarda sadece "divan" adı verilmiştir. Kuruluşuyla ilgili rivayetlerin çoğunda "divan" olarak belirtilmekle birlikte, bazı rivayetlerde "divanu'l- cund, divanu'l- ceşş" (ordu divanı) adıyla da zikredilmektedir.³

Aslında isimlendirme konusunda serdedilen rivayetlerin hepsinin haklılık payları var. Farklılık kanaatimizce, divanın görmüş olduğu fonksiyonlara göre adlandırmanın yapılmasından kaynaklanmaktadır. Kuruluşu itibariyle divan, hem malî, hem de askerî düzenlemeyi kapsayan bir teşkilatlanmadır. Rivayetlerin bir kısmı onun askerî yönünü, bir kısmı da sonraki zamanlarda daha da önem arz eden malî yönünü ön plana çıkarmışlardır. Şu nokta unutulmamalıdır ki; askerliğin Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerine nispetle daha zorunlu hale gelmesinde ve neticede düzenli orduların kurulmasında divanın rolü büyük olmuştur.

¹ Ebû Yusuf, 86; Belâzurî, 657-659,665; Taberî, II, 452; A. Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ**, Bedir Yay.,İstanbul 1981, 373-374; Şiblî, II, 141; Mecdelâvî, 163; Salim, 522; Fayda, **Divan Teşkilatı**, II, 164-170.

² Salim, 523.

³ Ebû Yusuf, 87; Belâzurî, 655; Taberî, II, 452,570.

İbn Haldun'a göre divan; askerlerin sayı ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzak ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek için kurulmuştur.¹ Hz. Ömer'in kurduğu divanın askerî bir divan olduğunu Mevlana Şiblî hararetle savunmakta ve şöyle demektedir:

“Ömer orduyu ayrı bir şube olarak teşkil etmeye h.15 senesinde karar vermiştir. Bu hususta onun en kayda değer teklifi, memleketin bütün insan gücünü bir ordu haline getirme fikridir. O böylece her Müslümanın İslam ordusunun bir neferi olduğu esasını, tatbik edilebilir bir hakikate dönüştürmeyi teklif ediyordu. Fakat bu esası bütün Arabistan'a aynı anda tatbik etmek mümkün değildi. Bu yüzden işe Kureyş ve Ensar ile başladı...” Şiblî devamla , divanların tutulmasını izah ettikten sonra, Arabistan için tespit edilen maaşların halka yardım olup, ordu idaresiyle ilgisi olmadığını iddia edenlere karşı, Velid b. Hişam'ın halifeye Suriye krallarının yaptığı gibi ordu ve ordu dairesi kurmasını teklif etmesi sonucu Hz. Ömer'in divanı kurduğunu belirtir. Ayrıca askerlikle mükellef tutulmayıp önceki savaflara da katılmadıklarından maaşa hak kazanamayanlara maaş verilmediğini, Mekkelilerin de maaş alamamalarının sebebinin bu olduğunu kaydetmektedir.² Bunu destekleyen bir başka rivayette; Hz. Ömer'in divanı kurarken, “Ben atıyye üzerine Müslümanları askerleştiriyorum. Onları divana yazdırıyor ve böylece hakkı arıyorum” dediği zikredilmiştir.³

Kurulan divanın hem malî, hem de askerî yönlerinin bulunduğu rivayetlerden anlaşılmaktadır. Askerlerin sayı, isim, soy ve maaşlarının divana kaydedilip buna göre hareket edilmesi, bu müessesenin askerî yönünü göstermektedir. Bununla birlikte askerlerin aile fertlerinin de divana dahil edilmesi, onun askerî olmayan yönünü

¹ İbn Haldun, *Tarih*, I, 202.

² Şiblî, II, 140-142.

³ Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire 1853, I, 93.

teşkil etmektedir. Şiblî'nin bütün ümmetin askerleştirilmesi görüşü oldukça mübalağalı görünmektedir. Çünkü kadın ve çocukların savaş mecburiyeti bulunmamaktaydı. O halde bunların askerleştirilmesi düşünülemezdi. Bu konuda Hamidullah'ın görüşü de Şiblî'yi destekler mahiyettedir. Hamidullah şöyle der: "Müslümanların fethedilen memleketlerde ziraatla uğraşmaları yasaklandı. Böylece bütün Müslüman halk maaş alan ve devamlı hareket halinde olan asker durumuna sokuldu."¹ Bu noktada tüm halka atıyye verilmesi, devlet gelirlerinin bolluğundan dolayı halkın refahının yükseltilmesi içindir. Fey gelirlerinin artmasından sonra kurulan divan teşkilatından, askerî ve sivil harcama ve çalışmalar birlikte gerçekleştirilmiştir. Fakat şu nokta unutulmamalıdır ki, düzenli ordu teşkilatının kurulmasında divan en önemli rolü üstlenmiştir.

Hz. Ömer, askerleri tatmin etmek ve maneviyatlarını yüksek tutmak için bir divan, yani maaş sicili ihdas ederek, devlete askerlerin durumunu telafi edici bir kaynak ayırma vazifesini verdi. İnsanları durumlarına göre divana kaydedip ihtiyaçlarını karşılaması kamu yararı sağlıyordu.²

B- ASKERLİK ŞEKLİ :

Hz. Ömer divanı kurup insanları durumlarına göre kaydettikten sonra, askerlik sisteminde büyük gelişmeler gerçekleşti. Bu gelişmelerin aşamalı olarak devamı neticesinde, önceleri gönüllülük esasına dayanan askerlik hizmeti bu dönemde mecburiyet kazanmış ve ardından sabit ordunun kurulmasıyla nizamî şekle girmiştir.

Hz. Ömer döneminde teşkil edilen ordulara baktığımızda, askerî hizmetin

¹ Hamidullah, Muhammed, *İlk İslam Devleti*, çev. İ. Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1992, 60.

² *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (The Cambridge History of İslam), haz. Komisyon, çev. Komisyon, Hikmet Yay., İstanbul 1988, I, 79.

hem gönüllülük, hem de zorunluluk esaslarına dayandığını görürüz. Askerlerin idare ve kontrolü için isimleri, vasıfları, maaş miktarları ve vazifeleri kaydedilerek ordu divanı (divanu'l- cund) oluşturulmuştu.¹ Ordu divanına kaydedilenler ikiye ayrılmışlardı:

1- Gönüllüler, yani ancak savaş zamanında hizmet görüp savaş sonunda terhis olanlar,

2- Nizamîler, yani askerliği meslek edinmiş olanlar.²

1- Gönüllü Askerlik (et-Tecnîdü't- Tatavvuf) :

Devlet tarafından herhangi bir zorlama olmaksızın, kişilerin dinî hassasiyet ve hamasetlerinin neticesi olarak, Allah'ın rızasını kazanmak ve uhrevî mükafata erişmek amacıyla orduya katılmasıdır. Hz. Peygamber döneminden Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarına değin, İslam ordusunun teşkili bu şekilde olmuştur. Bu zaman zarfında, herhangi bir sefer esnasında veya haricî bir saldırıya karşı koymak gerektiği zaman çağrı yapılır, durumu müsait olanlar savaş araç gereçleriyle birlikte orduya katılırlardı. Hz. Peygamber gönüllüleri çağırır, bunlar için kayıt kütüğü açılır ve her aday ismini ve hatta adresini buraya kaydettirirdi.³ Nitekim, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra yaptığı anayasada, devamlı bir ordu yerine gönüllülerden bahsedilmektedir.⁴

Hz. Peygamber, Müslümanların kendi istek ve arzularıyla sefere çıkmalarını tercih etmiş, istemeyerek giden ve gevşeklik gösterenler için şunları söylemişti:

“Bırakınız onu ! Onda hayır varsa Allah size kavuşturur. Hayır yoksa, sizi

¹ Hasan, II, 185.

² Şiblî, Mevlana Nu'manî, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Eser Yay., İstanbul 1974, IV, 386; Avn, Abdurrauf, *el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l- İslam*, Dâru'l- Maarif, Mısır 1961, 99.

³ İbn Sa'd, II, 12; Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. Basım, İstanbul 1993, II, 994; Kureşî, 279

⁴ Hamidullah, *el-Vesâiku's- Siyasiyye*, Dâru'n- Nefâis, 6. Basım, Beyrut 1987, 59-62. (Tercümesi için bak. *İslam Peygamberi*, I, 206-210, Anayasa mad. 18, 24, 36-38.)

ondan kurtarmıştır.”¹

“Sefer ve cihada, istekli olanlar dışında kimse bizimle çıkmasın!”²

Hiz. Ebû Bekir döneminde de askerî hizmet gönüllülük esasına dayandı. Kendisi önce merkez Medine’ de, az sayıda da olsa birlikler hazırlamış, bu birliklerin geçtikleri yerlerdeki Müslümanlardan katılanları da alarak yola devam etmelerini emretmişti. Fakat gerek merkezde, gerekse diğer yerleşim yerlerinden asker toplama zora başvurulmamış, gönüllü olarak katılanlar orduya alınarak geri dönmek isteyenlere de izin verilmiştir.³

Hiz. Ömer’in hilafetinin başlangıcında gönüllü askerlik genel olarak, divan kurulup mecburi askerlik getirildikten sonra da kısmen devam etmiştir. Hilafete geçtiği ilk günlerde, Hiz. Ebû Bekir zamanında başlayan Irak-İran cephesindeki savaşlar devam etmekteydi. Cephe komutanı Müsennâ b. Hârise eş-Şeybanî yardım istemek için Medine’ye gelmişti. Halife Ömer kendisine biat etmek üzere Medine’de toplanan halktan hem biat alıyor, hem de onları orduya katılmaya teşvik ediyordu. Üç gün peşpeşe davetine, Farslılara karşı çıkmaya cesaret edemediklerinden icabet eden olmaması üzerine, dördüncü gün şiddetli bir konuşma yaptı. Müsennâ da cephenin durumunu anlatmış ve şöyle demişti:

“Müslümanlar! Beni dinleyin! Ben Mecusilerin cesaretlerini denedim ve gördüm ki, savaş meydanı onların yeri değildir. Irak’ın mühim bölgelerinin çoğunu zaten ele geçirmiş bulunuyoruz. İranlılar üstün cesaretimiz karşısında eğilmişlerdir.”⁴

Hiz. Ömer ve Müsennâ’nın konuşmalarından sonra, Ebû Ubeyd b. Mes’ûd es-Sakafî ileri atılarak, bu işe gönüllü olduğunu söyledi. Ardından gönüllülerin sayı-

¹ İbn Hişam, *es-Sîretü’n- Nebeviyye*, Mısır 1936, IV, 167.

² İbn Sa’d, II, 27.

³ Arı, M. Salih, *Hiz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, Beyan Yay., İstanbul 1996, 148; Terzi, 22.

⁴ Taberî, II, 361; İbnu’l-Esir, II, 396.

sı çoğaldı. Halife Ömer gönüllü kuvvetlerin komutasını Ebû Ubeyd'e vererek, Irak-İran cephesine gönderdi.¹

Hız. Ömer'in ordu komutanlığına Ashabdan olmayan Ebû Ubeyd'i tayin etmesine bazı kişiler itiraz ederek, ondan Ashabdan birisini komutan yapmasını istediklerinde verdiği cevap enteresandır:

“Sizin şimdiye kadar gördüğünüz hürmet, daima gösterdiğiniz sebat ve cesarete dayalıydı. Fakat siz, bir zamanlar taşıdığınız meziyeti kaybetmiş bulunuyorsunuz. Ben hiçbir vakit harpten çekinen kişileri komutanlığa tayin edemem!”²

Bu ifadelerinden Halife Ömer'in ordu teşkilinde Ashabın soğuk ve yavaş davranmalarına oldukça içerlendiğini, halkın cihad ruhunu kaybetmesinden korktuğunu anlıyoruz. Bu ve benzeri olaylar onun nizamî orduyu kurmasında sanırız etkili olmuştur.

2- Nizamî (Zorunlu) Askerlik (et-Tecnîdu'l- İlzâmî) :

Hız. Peygamber zamanında askerliğin gönüllülük esasına dayanmasının yanında, halkın dinî bir vecibe olarak cihadla emrolunmaları da bir bakıma askerliği zorunlu hale getiriyordu. Resulullah ordu teşkili, nizamı ve eğitimi için sağlam temel esaslar getirmiştir. Savaşabilecek durumdaki tüm halkı idarî açıdan gönüllü, fakat dinî bir görev olarak devamlı bir ordu elemanı statüsüyle eğitmeye çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki birçok âyet-i kerime, sefer ve savunma için teşkil edilen ordulara katılma zorunluluğu getirmiştir.³ Nitekim Tebük seferi için oluşturulan “zorluk ordusu” (ceyşu'l- usre)'na katılmakta tembellik gösteren üç sahabî Ka'b b. Mâlik, Mürare b. er-Rebi' el-Âmirî ve Hilal b. Ümeyye el-Vâkifi'ye gazve dönüşünde

¹ Taberî, II, 360-362; Şiblî, Asr-ı Saadet, IV, 239-240.

² Taberî, II, 361; İbnu'l-Esir, II, 396-397; Şiblî, age, IV, 240.

³ Konuyla ilgili bazı âyetler şunlardır: Tevbe, 36, 38-47; Feth, 16-17; Nisa, 71-75, 77, 95; Enfal, 15-16, 39, 65

Resulullah manevi ambargo koymuş, onlarla kendisi ve sahabesi ayetle¹ tevbeleri kabul edilene değin konuşmamıştır.²

Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, kendi zamanında özellikle de Mekte'nin fethine kadar ki dönemde, az sayıdaki Müslüman nüfusun içinden nizamî ordu teşkil etmesi mümkün gözükmemektedir.

Nizamî ordunun ilk halife Ebû Bekir döneminde de gerçekleşmediğini görüyoruz. Bunun en önemli sebepleri olarak; hilafet süresinin kısa olması ve bu kısa zaman diliminde büyük oranda Ridde savaşları ile meşguliyetini gösterebiliriz.

Halife Ömer zorunlu orduya ilk adımı, Müsennâ'nın Ebû Bekir zamanında çıktığı Irak-İran cephesinden yardım istemek amacıyla Medine'ye, yeni halife olan Hz. Ömer'e gelip de, onun takviye kuvvet oluşturulmasında yaşadığı zorluklar neticesinde bu işi yapmaya karar vermiş olsa gerektir. Müsennâ'ya takviye olarak gönderilen Ebû Ubeyd b. Mes'ûd komutasındaki gönüllü birlik, Müsennâ komutasında bulunan orduya katılmış, Müsennâ- Ebû Ubeyd ikilisi Nemârik ve Kesker'de başarılı neticeler almışlardır. Ardından taktik hatasından İslam ordusu Köprü savaşında yenilmesine rağmen çabuk toparlanarak, Buveyb ve Hanâfis bölgelerinde fetihler gerçekleştirdi. Bu başarıların ardından Müsennâ, İranlıların Kadisiye savaşını doğuracak olan büyük bir savaş hazırlığına giriştikleri haberini aldı. Durumu bildirip yardım talep eden mektubuna Hz. Ömer şöyle cevap verdi:

“ Acemlerin diyarından geri çekilip onların ulaşabileceği sınır boylarına kuvvetlerini dağıt. Baharda hiç kimseyi sevk etme. Sürüp getirdiğiniz dışında hiçbir Fârisî ve savaşçıdan anlaşma kabul etme. İtaat edenleri topla, Arapları çalışmaya

¹ Tevbe, 118.

² Taberî, II, 186; İbn Kesîr, *Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm*, Dâru'l- Ma'refe, Beyrut 1987, II, 411-413; Kureşî, 280; Reşid, Abdullah, *İslam'da Ordu ve Komutan*, çev. Enver Güneç, Seraceddin Emre, Şûle Yay., İstanbul 1992, 263-265.

sevket. Düşmanın çalışmasını çalışmanız bilin!”¹

Bundan sonra Hz. Ömer, muhtelif bölgelerdeki valilerine ve kabile liderlerine mektuplar göndererek; silahlı, atlı, hünerli ve ileri görüşlü ne kadar savaşçı varsa hepsini toplamalarını, gönül arzusıyla gelmeyenleri zorla sürüp getirmelerini, meşhur irade ve kararlılığıyla, “ Bana göndermediğiniz kimse kalmayacak, çarçabuk davranacaksınız !” diyerek emretti.²

Şam ve Irak-İran bölgelerindeki başarılı fetihler neticesinde fey gelirleri önemli ölçüde arttı. Müslüman askerlerin ganimet payları yükseldi. Askerler fethedilen bölgelerde kendileri için tesis edilen askerî ordugâhlarda kaldılar ve ziraatla uğraşmaya, servet ve araziler edinmeye koyuldular. Böylelikle önemli bir kısmı askerlikten ayrıldılar, sahip oldukları askerî ruh kaybolmaya başladı. Bu tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, onların Allah yolunda cihadla meşgul olmalarını emrederek, askerlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı garanti edip onlara yıllık maaşlar bağladı.³ Bunun için Hz. Ömer divanı kurarak bütün Müslümanları kaydettirdi ve durumlarına göre onlara yıllık maaş ve aylık erzak istihkakı verilmesini temin etti. Ayrıca askerlerin isim, neseb, kabile, sima özellikleri, bedenî durumu ve diğer ayırt edip tamamlayıcı özelliklerini ayrı bir deftere (divanu’l- cund) kaydettirip, maaşlarını da tahsis etti.⁴ Askerlerin geride kalan aile fertlerine de divandan maaş bağlanması, toplumsal yararının yanısıra askerin, ailesinin geçimini düşünmeden onları devletin bakımına vermek suretiyle, gözü arkada kalmadan hareket edip başarılarının artmasını beraberinde getirmiştir.

¹ Taberî, II, 379; Kureşî, 281.

² Taberî, II, 379; Salih, Subhî, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri**, çev. İbrahim Sarmış, Bir Yay., İstanbul 1983, 365; Hüseyin el-Hâc, 200-201; Kureşî, 281.

³ Hasan, II, 185; Kureşî, 302; Hüseyin el-Hâc, 200.

⁴ Avn, 98.

Buna bağılı olarak nizamî askerlere ganimetlerden ayrı olarak Beytûlmalden maaş tahsisinden sonra, onların askerî hizmetin dışında herhangi bir şekilde ziraat, sanat, ticaret veya buna benzer özel işlerle uğraşmalarına izin verilmemiş, aksine hareket ettiklerinde cezalandırılmışlardır. Bu sistem nizamî ordunun genel olarak ortaya çıkıp pekişmesini sağlamıştır.¹ Nizamî askerlere getirilen özel meşguliyet yasası, gönüllü askerler için geçerli değildi. Onlar sefer ve savaş dışında ziraat, ticaret veya herhangi bir geçim kaynağıyla iştigal edebilirlerdi.²

C- ASKERE ALIM VE TERHİS SİSTEMİ :

1- Askere Alma (Celb) :

Dinî bir vecibe olarak, silah taşımaya muktedir her yetişkin Müslüman askerlik vazifesiyle mükellefti. Hz. Peygamber döneminde askere celb işlemleri iki türlü yapılıyordu:

- a) Devlet merkezi Medine’de yürütülen faaliyetler,
- b) Medine dışında oturanlara uygulanan celb işlemleri.

a) Bir sefer esnasında veya hariçten gelen bir saldırıya karşı koymak icap ettiğinde, Devlet Başkanı olarak Hz. Peygamber “gönüllüler”i çağırırdı. Bu gibi durumlarda bir kayıt kütüğü açılır ve her namzet ismini ve hatta adresini buraya kaydettirirdi. Sonra tespit edilen günde gönüllüler silahları, binekleri, sefer azıkları vs. ile şehir dışında bir karargâhta toplanırlardı. Bunun üzerine Resulullah oraya gelir, gönüllüleri bizzat teftiş eder, çok genç, işe yaramayan ve sefere katılması mahzurlu görülen gönüllüleri geri çevirirdi. Her sefer için gereken asker sayısını Devlet Başkanı ve Başkomutan yetki ve iktidarı dahilinde Hz. Peygamber, belki de itimat ettiği

¹ Avn, 99; Terzi, 30; Mecdelâvî, 174.

² Avn, 99.

arkadaşlarıyla istişare sonucu belirler ve bunu muhtemelen bir cemaat namazı esnasında halka duyururdu. Kendi imkanlarıyla kendilerini teçhiz edemeyenleri imkan nispetinde devlet bütçesinden donatırdı.¹

b) Medine dışından asker toplama ve celb işi kabileler vasıtasıyla yapılırdı. Kabile başkanlarına başvurulur ve onların muvafakatiyle kabile fertleri gönüllü yazılırdı. Bunlar ya merkez Medine'ye çağılır, veya Medine'den hareket eden orduya bölgelerinden geçerken katılmak üzere hazır beklemeleri söylenirdi. Medine dışına olan seferlerde müsait olan herkes orduya alınmazdı. Kardeşleştirme (muâhât) işlemi yapılarak, karşılıklı olarak kendilerini kardeş telakki eden iki kişiden birisi sefere çıkıyor, diğeri evinde kalarak kendi evinin ve manevi kardeşinin ailesinin ihtiyaçlarını temin ediyordu.²

Hz. Ebû Bekir'in kısa süren hilafeti zamanında ve Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk günlerinde, askere celb olayı Resulullah zamanındaki uygulamayla aynıydı. Dini bir mükellefiyet olmasının yanında, insanların gerek dinî hamasetlerini, gerekse ganimet kazanma, iklim ve zenginlik açısından daha rahat yerlerde yaşama duygularını teşvik ederek ordular teşkil edildi. Bir sefer veya dışarıdan gelen bir saldırıya karşı savunma durumunda, Devlet Başkanı olarak Hz. Ömer sahabenin ileri gelenleriyle (danışmanlar) istişarede bulunur ve cihad için tüm müminlere çağrıda bulunurdu. Ayrıca civar kabilelere de haberciler göndererek orduya katılmaları için davet ederdi. Her ne kadar bu durum, insanların gönüllü olarak katılmalarını öngörüyorsa da, gerektiği durumlarda Halife Ömer zora başvurmaktan da kaçınmamıştır. Nitekim Irak-İran cephesindeki mücadele için Müsennâ'ya takviye kuvvet teşkilinde, insanların

¹ İbn Sa'd, II, 12; Hamidullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, çev. Salih Tuğ, Yağmur Yay., 4. Baskı, İstanbul 1991, 228.

² Buhârî, 39/3, 65/4,7, 85/16; Müslim, 33/38-39, Ebû Dâvûd, 9/12,18; Tirmizî, 38/53,63; İbn Kayyım, III, 94-95; Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 994.

soğuk ve yavaş davranmaları üzerine tüm valilerine emirler vererek, eli silah tutan herkesin Medine'ye gerekirse zorla gönderilmesini istemiştir.¹

Bunun yanında Hz. Ömer'in "anlaşmalı asker" olarak vasıflandırabileceğimiz askerlerden oluşan kuvvetler tertip ettiğini görüyoruz. Bunlar ganimetlerden belli miktar kendilerine verilmesi karşılığında, kendilerinin veya Halifenin istediği bir bölgeye savaşmaya gönderiliyorlardı. Mesela; Becîle kabilesinden Cerîr el-Becelî Hz. Ömer'e gelerek, kabilesiyle beraber Şam bölgesinde Rumlara karşı mücadele etmeleri karşılığında, buralardan elde edilecek fey gelirlerinin humsunun dörtte birinin kendilerine verilmesini şart koştu. Ömer ise onların Şam bölgesine değil Irak'a gitmelerini istedi. Uzun müzakerelerden sonra Irak bölgesine, belirttiğimiz miktar mukabilinde gitmeyi kabul ettiler ve gittiler.²

Divanın kurulup nizamî askerliğin yürürlüğe konulmasıyla, askere celb işlemleri daha kolay hale geldi. Divanu'l-cund yani askerî idare yoluyla asker kaydı yapılır ve adaylar ordu hizmetine alınır. Yine bu devrede gönüllülerin, cihad çağrısına icabet ederek orduya katılmaları ve onların da durumlarına göre ganimetten pay almaları durumu devam etmiştir.

2- Askere Alma Şartları :

Resulullah savaşlardan önce askerleri kontrol ederdi. Savaşmaya müsait gördüklerine savaşma izni verir, uygun görmediklerini geri çevirirdi. Bu seçimi hangi kriterlere göre yaptığı, uygulamalarından hareketle tespit edilebilmektedir. Aynı prensiplerin çoğunluğu Hz. Ömer döneminde de geçerliliğini biraz daha geliştirerek korumuştur. Genel olarak askere alım prensipleri şunlardır:

¹ Taberî, II, 379; Avn, 96-97.

² Belâzurî, 362; Taberî, II, 370; İbnu'l-Esir, II, 403-404; Avn, 97.

Müslüman Olmak :

Resulullah zamanında orduya Müslümanlar dışında hiç kimse alınmamıştır. Bu devirde askerler Ensar ve Muhacirlerden oluşuyordu. Ayrıca ihtiyaç halinde Medine haricindeki kabilelerden orduya asker temin ediliyordu. Askerin müslüman olması gerekliliği ile ilgili Buhârî’de geçen Bera’ hadisi şöyledir:

“ Uhud harbinde Resulullah’a zırh ile yüzü örtülü bir kişi geldi de:

— Yâ Resulallah! Hemen harp edeyim de sonra müslüman mı olayım? diye sordu. Resulullah:

— Müslüman ol, sonra harbet! buyurdu. O da hemen müslüman oldu...”¹

Yine buna benzer bir hadiste Hz. Peygamber, müslüman olmadığı halde orduya katılmak isteyen bir adamı, “Geri dön! Ben ebediyen bir müşrikten yardım istemem!” diyerek iki defa geri çevirdi. Üçüncü defa sefer halindeki orduya yetişip geldiğinde, müslüman olduğunu beyan etmesi üzerine Resulullah orduya katılmasına müsaade etmiştir.²

Uhud savaşı hazırlığında 600 kadar kişiden oluşan Yahudi birliği, yardım için geldiklerinde Hz. Peygamber: “Biz onlara asla muhtaç değiliz. Biz inanmayanları inanmayanlara karşı yardımcı olarak kabul etmeyiz!”³ demek suretiyle, müslüman olmadıkları müddetçe orduya dahil edilmeyeceklerini vurguladı. Kendi kuvvetleri toplamının 700 kadar olduğu bir durumda, yaklaşık bir misli takviye kuvveti müslüman olmadıkları için geri çevirmesi, bu prensibin önemini ortaya koyması açısından çok önemlidir.

¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, çev. Ahmed Naim, Kamil Miras, DİB Yay., Ankara, 1987, VIII, 277 (Hadis No:1188) ; Cânan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, Akçağ Yay., Ankara 1988, V, 52.

² Müslim, *Cihad*, 150.

³ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, 89.

Hiz. Ömer döneminde divanu'1- cunda Müslüman askerler kaydedildikleri¹ için, bu şartın bu dönemde de devam ettiğini söyleyebiliriz.

Orduya alımlarda ırk ayrımı kesinlikle gözetilmemiştir. Müslüman olmaları neticesinde, Hiz. Ömer bir çok milletten orduya asker almıştı. İran'ın son imparatoru Yezdücercd'in "Cund-u Şahenşah" (İmparator Muhafızları) denilen 4000 kişilik seçme kuvveti vardı. Bu kuvvet Kadisiye'de birçok harekata katıldıktan sonra, İranlılardan ayrılarak İslamiyet'i kabul etti. Sa'd b. Ebî Vakkas onları ordu saflarına aldı ve Kûfe'ye yerleştirip onlara maaş bağladı.² Bunun yanında diğer milletlerden müslüman olan birçok kişi İslam ordusuna katılmışlardır. Sûs savaşından sonra müslüman olup orduya yazılarak Basra'da ikamet eden Hintliler, Mısır'ın fethine katılmış olan ve Amr b. Âs Fustât şehrini kurduğunda buraya yerleştirilen 500 civarında Rum ve Yunan askerler bunlardan bazılarıdır.³

Yukarıda verilen örneklerden anladığımız kadariyle, orduya diğer milletlerden de insanlar alınmıştır. Bu sebeple araştırmacı Hüseyin el-Hâc'ın: "İşin başında ordu sadece Arap unsurundan müteşekkildi. Bu durum Resulullah zamanından Emevîlere kadar devam etti."⁴ demesini doğru bulmamaktayız. Çünkü Resulullah zamanında, tarihçilerimizce meşhur olan Habeşli Bilal, İranlı Selman ve farklı milletlerden edinilip azad edilen köleler İslam ordusunun saygın birer neferleri olmuşlardır.

Büluğ Çağına Ermiş Olmak :

Hiz. Peygamber savaşa çıkacak olan orduyu denetler ve belli bir yaşın altında olanların savaşa katılmalarına izin vermezdi. Ancak çok hevesli olan, ağlayan

¹ Salih, 371; Zeydan, I, 224.

² Belâzurî, 401.

³ Şibli, II, 152.

⁴ Hüseyin el-Hâc, 199.

veya gücünü ispat edenlere tolerans göstermekteydi. Abdullah b. Ömer, kendisinin 14 yaşında olduğu zaman, Uhud günü savaş için Resulullah'tan izin istendiğinde reddettiğini, sonra Hendek savaşında 15 yaşında bulunduğu halde O'na arz olunduğunda kabul ettiğini rivayet etmiştir.¹

Diğer bir rivayete göre Resulullah, Ensarın bülüğa yaklaşmış çocuklarını her sene gözden geçirirdi. Önünden geçen bir çocuğu kabul etti. Sonra kendisine Semûre b. Cündeb arz olunduğunda onu reddetti. Bunun üzerine Semûre, kendisinin önceki kabul edilen çocuğu güreşte yenebileceğini iddia etmesi üzerine, buna izin veren Resulullah, Semûre'nin galip gelmesi neticesinde onu da orduya kabul etti.² Yine kendisine arz olunan Umeyr b. Ebî Vakkas'ı küçük bularak kabul etmeyip de onun ağlaması üzerine orduya katılmasına izin vermişti.³

Hiz. Peygamber'in orduya alımlarda belirli yaş sınırı koymadığı görüşü de bulunmaktadır.⁴ Uygulamalara baktığımızda yaş sınırından ziyade, kişinin bâliğ, bedeni güç ve özelliklerinin yerinde olması gibi, o zamanlar savaşta daha önemli olan özelliklere bakılmıştır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Semûre olayında, güreşte gücünü ispat etme neticesinde savaşa katılma ruhsatının verildiğini görmekteyiz. Müslümanların sayı olarak azlığını da gözönünde tutarak olaya yaklaştığımızda, savaşmaya ehliyetli kişilerin yaşından ziyade, kabiliyet ve kuvvetlerinin daha ön plana çıkması gerektiğini söyleyebiliriz. Fakat Hiz. Peygamber'in bülüğ çağına ermeyi nazara aldığı örneklerle bakarak tarihçiler, genelleme yoluyla 15 yaş şartını ifade etmişlerdir. Bu yaş, Arabistan şartlarında gençlerin erken bülüğ ermeleri dolayısıyla normal karşılanmalıdır.

¹ Buhârî, Şehâdet, 29.

² İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf, el-İstiâb fî Ma'rifeti'l- Ashab, Kahire 1328, II, 79.

³ Vâkidî, Kitâbu'l- Meğâzi, London, 1966, I, 21.

⁴ Hüseyin el-Hâc, 198; Avn, 85.

Hz. Ömer devrinde ise divana ancak Müslüman, âkil, hastalıklardan sâlim ve ergenlik çağına gelen, korkuya kapılmaksızın savaşlarda ileri atılan kişiler kaydedildiği¹ için, ordu teşkilinde kişilerin yaşlarına göre alınıp alınmaması söz konusu değildir. Savaşmaya gerek bedenî gerekse ruhî olarak müsait olanların hepsi divanlar yoluyla rahatlıkla tespit edilebiliyordu. Bu açıdan baktığımızda divanlar aynı zamanda memleketin savaşabilecek insan gücü potansiyelini gözler önüne sermekteydi.

Sağlıklı Olmak :

Asker aklî melekeleri yerinde ve sağlam, hastalık ve sakatlıklardan sâlim olmalıdır. Uzun süreli hastalıklar savaşa katılmama nedenlerindendir. Böyle kişiler kronik hastalığı olan, sakat ve kör olanlardır.²

Zeyd b. Sâbit, Resulullah'ın: "İnananlardan yerlerinde oturanlar ile mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz."³ ayetini yazdırırken kör olan Abdullah b. Ümm-i Mektûm'un yanlarına gelerek, "Cihada gücüm yetseydi, ben de elbette cihada gidip savaşırdım." demesi üzerine vahiy gelerek ayete "Zarar sahibi olanlardan başka" istisnasının eklendiğini rivayet etmiştir.⁴ Bu konudaki bir başka hadiste, Resulullah'ın savaştan geriye bıraktıkları arasında kör ve topalların da bulunduğu ifade edilmektedir.⁵

Hz. Ömer ordu divanına kaydederken askerlerin sağlık durumlarını gözettiği gibi, ayrıca ordu için sağlık işleriyle ilgilenen görevliler de tayin etmişti.⁶

Askerlerin sıhhatini korumak için bazı tedbirler alınmıştı. Seferler mevsime göre düzenlenir; soğuk bölgelere yazın, sıcak yerlere kışın sefer yapılırdı. Hz. Ömer

¹ Salih, 371; Zeydan, I, 224.

² Hattab, Mahmud Şit, **Komutan Peygamber**, çev. Ahmet Ağrakça, Bir Yay., İstanbul 1988, 33 ; Hüseyin el-Hâc, 198.

³ Nisâ Sûresi, 95.

⁴ Buhârî, **Cihad**, 31.

⁵ Buhârî, **Meğâzi**, 79; Müslim, **Tevbe**, 53.

⁶ Taberî, II, 385; Avn, 121.

Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi, h.21 yılında büyük bir ordu ile Rum ülkesine gönderdi. Onu yazları savaşan askerlerin (es-Sâife) başına geçirdi, bu ilk sâife idi.¹ Mevsimlere göre seferler “şâtiye” ve “sâfiye” olarak nitelendirilmişlerdir.

Askerî şehirlerin kurulmasında sağlık şartlarına dikkat edilerek, askerlerin sıhhatini bozmayacak yerler tercih edilmiştir. Dicle ve Medain'in havasının askerler üzerindeki olumsuz etkisi sebebiyle, konak yeri değiştirilmiş ve neticede Kûfe şehri kurulmuştur.² Ayrıca sivrisineğin bol olduğu yerlerden de uzak durulmaya çalışılmıştır.³ Mısır valisi Amr b. Âs, askerlerini ilkbaharda kırlara göndermiş, onlara vakitlerini avlanmak ve gezmekle geçirmelerini ve atlarını zengin otlaklarda semirtmelerini emretmişti.⁴

Bedenî güç ve liyakate sahip olmak.

Cesur ve atılğan olmak, korkak olmamak.⁵

Hiz. Ömer askerlerin savaşmaları ve büyük zaferler kazanmalarında önemli olan bazı sıfatlara sahip olmaları hususunda oldukça hassastı. Bu sıfatlardan bazıları; kuvvetli iman, dünya sevgilerinin olmaması, müslüman olmayanlarla beraber yaşamaması ve kemaliyatta israfsızlıktır.⁶

3- Askerlikten Terhis ve İzine Ayırma Sistemi :

Resulullah döneminde askerî hizmetin sona ermesi, savaşın sona ermesine bağlı olarak geçiciydi. Herhangi bir sefer veya savaş durumunda savaşabilecek kişileri orduya alır, sefer/savaş dönüşünde herkes kendi özel işleriyle, özellikle de o dönemde ticaret ve ziraatla iştigal ederlerdi. Yeni bir sefer/savaş çağrısında kişiler tek-

¹ Belâzurî, 194.

² Taberî, II, 477.

³ Ebû Yusuf, 66.

⁴ Şibli, II, 158.

⁵ Terzi, 32; Hüseyin el-Hâc, 198; Hattab, Komutan Peygamber, 33.

⁶ Kureşî, 278.

rar orduya katılarak vazifelerini yerine getirirlerdi.¹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra O'nun halifesi olarak seçilen Hz. Ebû Bekir zamanında, merkezî idareye karşı çıkararak ayaklanan gruplar oldu. İrtidat veya Ridde olayları olarak adlandırılan bu ayaklanmaları bastırmak için Halife, Arap Yarımadası halkını topyekûn savaşa çağırdı. Toplanan kuvvetleri onbir birliğe ayırarak, her bir birliğin başına bir komutan tayin etti. Ardından bunları ülkenin muhtelif bölgelerine gönderdi. Yemen'e gönderilen İkrime b. Ebî Cehil komutasındaki birlik, mesafenin uzaklığı ve savaş şartlarının zorluğu gibi sebepler yüzünden oldukça yorulmuştu. Hz. Ebû Bekir bu birliği terhis ederek yerine başka bir birlik gönderince, terhis edilen birlik Medine'ye döndü. Terhis edilen orduya "Ceyşu'l- Bidâl" (Değiştirilenlerin Ordusu) denilmiştir.² Fakat bu olay terhis konusunda sabit ve kaideli uygulamaların olduğunu göstermekten uzak olup yorulan birliğin değiştirilmesidir.

Halife Ömer döneminde de, günümüz özelliğinde bir terhis sistemi göremiyoruz. Askerlerin ordudan uzak kalmalarını geçici terhis veya izine ayırma olarak ifade etmek mümkündür. Tabyalarda nöbet tutmak, uzak diyarlarda zor şartlar altında savaşmak, askerlere de komutanlara da ağır güçlükler yüklemekteydi. Nitekim bunu gören Hz. Ömer, halkı cihada teşvik etmedeki büyük hırsına rağmen askere, eş ve yakınlarına acıyarak ve aralarında adaleti gerçekleştirerek, mevzilerde halkı yakmayacağını ve uzun müddet gurbette tutmayacağını taahhüt etmiştir.³ Onun devrinde asker, dört aydan fazla seferde kalmazdı. Dört ay görev yapan askeri gönderir ve başkalarını görevlendirirdi. Bunu daha çok izine ayırma olarak görmek gerekir. İran topraklarındaki orduyu her sene takviye kuvvetler göndererek değiştiriyordu.⁴

¹ Avn, 88.

² İbnu'l-Esir, II, 370; Avn, 89.

³ Heykel, M. Hüseyin, el-Fâruk Ömer, Kahire 1364, 96.

⁴ Ebû Dâvûd, 2960; Salih, 374.

Askerin dört aydan fazla cephede kalmaması kararı ile ilgili şöyle bir olay rivayet edilmektedir:

“ Hz. Ömer gündüz olduğu gibi gece de şehri gezerek halkın durumunu öğrenmeye çalışırdı. Yine bir gece şehri dolaşırken, evin birinden bir kadının üzüntülü sesle kocasından ayrı kalışından dolayı şiirler okuduğunu duydu. Halife kadının durumunu sorduğunda, kocasının uzun süredir seferde olduğunu öğrendi. Bu kadının adı Mesleme idi. Derhal kocasının bulunduğu birliğe haberci göndererek adamın evine dönmesini emretti. Daha sonra Ömer kızı Hafsa'ya, kadının kocasından ne kadar süre ayrı kalabileceğini sordu. Kızından, en fazla dört ay ayrı kalabileceği cevabını alınca, askerlerin dört aydan fazla birliklerde tutulup ailelerinden uzak kalmaması kararını alıp, komutanlarına tebliğ etti.¹ İzinlerini dolduran askerler birliklerine tekrar geri dönerlerdi. Bu sistem Suriye, Irak-İran, Basra, Kûfe ve İskenderiye bölgelerinde nizamî şekilde uygulandı.

Emekliliğe benzer nihai terhisin Müslümanlar tarafından uygulandığına dair tarih kitaplarında bir kayıt göremiyoruz. Ancak ihtiyarlık yaşına erişen, orduda hizmet etmesi mümkün olmayanlar ordudan ayrılırlardı. Bunların yerine genç askerler alınırdı. Terhis, ücretli nizamî ordu mensupları (murtazika) için söz konusuydu. Gönüllü askerlere gelince, bunlar daha çok yazın çıktıkları savaşlarda görev yaptıktan sonra, kışın memleketlerine ve evlerine dönerlerdi.²

4- Askerlikten Muafiyet :

Hz. Peygamber ve onu izleyen dönemlerde askerlikten muafiyet (afv) prensipleri aynı olmuştur. Bu durum güç yetirememe ile sınırlı tutulmuştur. Bunlar da zayıflık, hastalık, sakatlık, âcizlik, çocukluk, ihtiyarlık, kadın olma vb. durumlardır.

¹ Suyûtî, 133; Kureşî, 288-289.

² Avn, 89-90; Salih, 374; Terzi, 33-34.

Bunun yanında Tevbe sûresindeki bir ayette,¹ insanlardan belirli bir zümre veya grubun, dinde kendilerini yetiştirip halkı bu alanda aydınlatmaları için orduya katılmayarak geride kalmaları gerektiği vurgulanmıştır.²

D- DENİZCİLİK VE DONANMA :

Arap Yarımadası doğu, batı ve güneyden olmak üzere üç yönden denizlerle çevrili olmasına rağmen, Hz. Peygamber ve takiben ilk iki halifesi zamanında donanma hususunda gelişme gösterilememiştir. Rum ve Farslarla yapılan çarpışmalar ve Kureyş ticareti hep karadan gerçekleşti.

Araplar bedevî bir tarzda hayat sürdükleri, deniz yolculuğu yapmadıkları ve denizin durumu hakkında bilgi sahibi olmadıkları için, İslam'ın ilk dönemlerinde deniz savaşlarına önem vermediler. Hz. Ömer denizden sefer ve savaş yapılmasını yasaklamıştı. İlk defa deniz seferine çıkan Bahreyn valisi Alâ b. Hadramî olmuştur. Alâ b. Hadramî Hz. Ömer zamanında, halifeden izin almaksızın onikibin kişilik Müslüman birliğinin başında, Fâris bölgesini fethetmek için Bahreyn'den gemilerle Istahr'a geçti. İranlılar, gemilerle aralarına girince orada mahsur kaldılar. Hz. Ömer durumu öğrenince onlara yardım gönderdi. Basra emiri Utbe b. Gazvan komutasındaki birlik, mahsur kalan birliği İranlılardan kurtararak Basra'ya getirdiler. Halife Ömer de Alâ'yı görevinden alarak, askerleriyle birlikte Sa'd b. Ebî Vakkas'ın emrine verdi.³

Müslümanlar Şam bölgesini fethettiklerinde Bizanslıların gemilerini gördüler. Bunları görmeleri onlarda, düşmanın silahlarıyla silahlanmak hususunda bir arzu

¹ Tevbe Sûresi, 122.

² İbn Kesir, Tefsir, II, 415; Sâbûnî, M. Ali, Safvetü't-Tefâsir, çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, Yeni Şafak Yay., İstanbul 1995, II, 543-544.

³ Hasan, II, 191; Mecdelâvî, 189; Cevdet Paşa, I, 387-388.

doğurdu. Muâviye b. Ebî Süfyan, Bizanslıların meskun olduğu bölgeler deniz yoluyla daha yakın olduğundan, buraları donanma göndermek suretiyle fethetmek için Halife Ömer'den izin almak hususunda çok ısrar etmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer Mısır valisi Amr b. Âs'dan, denizi ve deniz seferlerini anlatmasını istedi. Amr, Halife'ye şöyle yazdı:

“Ey Mü'minlerin Emiri! Denizi gayet büyük, deniz seferlerine çıkanları da denize nisbetle oldukça küçük gördüm. Denizde bulunanın etrafında su ve gökten başka bir şey yoktur. Deniz durgun olursa kalplere hüznün verir, kabaracak olursa aklı baştan giderir. Denizde boğulmak endişesi kurtulmak ümidinden fazladır. Gemiye binenlerin hali, bir ağaç dalı üzerindeki kurtların haline benzer, deniz kabarırsa dal devrilir ve boğulurlar. Kurtuluş büyük ümit sayılır.” Mektubu alan Hz. Ömer, Muâviye'ye: “Hiçbir Müslümanın böyle bir tehlikeye atılmasına izin vermem!” diyerek, onu deniz seferinden menetti.¹

İlk dönemlerde Müslüman Arapların denizcilikte başarılı olamamaları ilginçtir. Üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada yaşamaları ve kendileri için potansiyel tehlike olan Rum ve Farsların bu konuda gelişmiş olmalarına rağmen, Müslümanların bir donanmalarının olmaması hususunda çeşitli sebepler ileri sürülmüştür. Aslında denizle tanışıklıkları vardı. Habeşistan'a göç eden ilk Müslümanlar deniz yolunu kullanmışlar, deniz yoluyla uzak diyarlardan gelen mallarla ticaret yapmışlardı. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'deki deniz ve faydaları ile ilgili ayetler², Müslümanların denize yabancı olmadıklarını gösteriyor.³ Bunlara rağmen Müslümanlar denizci-

¹ İbn Abdîrabbîh, *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, Kahire 1948, I, 89; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1997, I, 645; Hasan, II, 191-192; Mecdelâvî, 189; Salih, 384; Kayaoglu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, AÜİF Yay., 1985, 60.

² En'âm 97, Yûnus 22, İbrahim 32, Nahl 14, Neml 63, Fâtır 12, Şûrâ 32-33, Câsiye 12, Rahman 24.

³ Kemal, Ahmed Adil, *et-Tarik ile'l- Medâin*, Daru'n- Nefâis, 5. Basım, Beyrut 1984, 96-97.

lik ve donanmada gelişmediklerinden, Hz. Ömer bu konuda tecrübesiz olmalarından ötürü komutanlarını deniz seferlerinden menetmiştir.

İbn Haldun, Arapların ilk dönemler deniz yolculuğuna çıkmaktan çekinmelerinin sebeplerini izah sadedinde şunları söyler:

“Göçebe bir kavim oldukları için, Araplar ilk önce gemicilikte ve gemiye binmek hususunda meleke ve maharet sahibi değildiler. Rumlarla Franklar ise gemiciliğe alışmış, bu sanatı öğrenmiş ve gemicilikte ilerlemişlerdi. Arap devleti kurularak kuvvet ve şevket kazandıktan sonra, Arap olmayan kavimler onların hademesi oldu ve idareleri altına girdi. Her kavim kendi meslek ve sanatı ile Araplar katında kendisine iş bulmak istedi. Araplar deniz seferlerini düzenlemek üzere bu kavimlerden olan gemicileri hizmete aldılar. Böylece Arapların kendileri deniz işlerine alıştılar ve maharet elde ettiler...”¹

Donanma konusunda gelişme olmamasına rağmen Halife Ömer deniz yoluyla, özellikle Bizans’tan gelebilecek saldırılara karşı, deniz sınırlarında savunma tedbirlerini almayı ihmal etmemiştir. İskenderiye, Reşîd, Birlis, Tenyes, Dimyat, Akka, Sûr, Saydâ, Trablus, Arka, Cubeyl ve Antakya sahillerine kaleler, bekçi kulübeleri, gözetleme kuleleri yaptırarak, buralara kuvvetler ve görevliler yerleştirdi.² Donanma olmamasına rağmen sahil sınırları güvenlik altına alındığından, düşman buralardan saldırıyı göze alamamıştır.

Hz. Ömer’in deniz seferine karşı olduğunu ifade eden rivayetler yanında, kendisinin denizden sefer amacıyla birlik gönderdiği de rivayet edilmektedir. Hicrî 20 senesinde Alkame b. Mücezzez’i denizden Habeş’e gönderdiğini Taberî ifade eder.³

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 645-646; Hasan, II, 192.

² Sâlim, 535-536.

³ Taberî, II, 517.

Hz. Ömer'in Bahreyn ve Umman'a tayin ettiği vali Osman b. Ebi'l- Âsî, deniz yoluyla büyük bir orduyu kardeşi el-Hakem b. Ebi'l- Âsî komutasında Fâris'e gönderdi. O Ebrkâvan adasını fethetti.¹

Diğer bir rivayete göre Hz. Ömer h.15 yılında, Bahreyn ve Umman valisi Osman b. Ebi'l- Âsî kardeşini Bahreyn'e gönderirken, kendisi de Umman'a gitti. Askerlerinin bir kısmını Tâne adasına gönderdi. Askerleri oradan dönünce bu seferi bildirmek üzere Ömer'e mektup yazdı. Halife cevabî mektubunda şöyle dedi:

“Ey Sakîf'in kardeşi! Sen böcekleri tahta parçası üzerine yükledin. Allah'a yemin ederim ki, eğer gönderdiğin askerler ölmüş olsalardı, kabilenden onların sayısındanca insan alırdım.”²

Deniz seferiyle ilgili rivayetler göstermektedir ki; Hz. Ömer devrinde geniş çaplı olmasa da donanma mevcuttur. Bu konuda büyük başarılar elde edildiğine dair rivayetler olmaması, donanmanın özellikle Bizans'a kafa tutacak ve büyük zaferler kazanacak kadar gelişmiş olmadığına işaret etmektedir.

¹ Belâzuri, 560.

² Belâzuri, 629.

II. BÖLÜM

ORDUNUN SEVK VE İDARESİ

A-KOMUTANLIK (KİYÂDE, İMÂRE) :

Kiyâde, “kâde” kelimesinin mastarı olup; kayıt altına alma, sınırlama, bağlama, ordunun veya sürünün başına geçerek yönetmeyi ifade eder.¹ İstilahî anlamda ise kıyâde; askerlerin üzerine hakimiyet kuran, itaat, güven, saygı ve yardımlaşmayı sağlayan, onları hedeflerine doğru yönelten askerî idare veya kişi manasındadır.²

1- Komutan Seçimi :

Câhiliye dönemi Arap kabilelerinde komutan; kabile lideri, onun yokluğunda yerine vekalet eden kişi veya liderin huzurunda sağında oturan kişiydi. Savaş durumunda sancağı bu kişi teslim alırdı. Bu zamanda toplum nezdinde şerefli sayılan işler ve rütbelere, belirli kabileler arasında paylaşıldığından, Mekke’de sancak taşıma görevi Abdüddar oğullarındaydı. Sancak taşıma ve muhafaza etme görevi kabile kuşakları arasında veraset yoluyla devam eder, kabile içersinde liderlik vasıflarına sahip olan bu görevi üstlenirdi.³

İslam’da bu görev belirli şahıs ve kabilelere has kılınmadı. Öncelikle Hz. Peygamber başkomutandı; kendi katıldığı savaşlarda kuvvetlerini sevkeder ve taktikler belirleyip uygulamaya koyardı. Kendisinin katılmadığı durumlarda, komutanlık için uygun gördüğü kişiyi tayin eder ve bunda yaşa bakmazdı. Nitekim Bedir, Hayber ve Hamrau’l- Esed gazvelerinde orduda daha yaşlılar olmasına rağmen, genç bir kişi olan Hz. Ali’ye sancağı teslim etmişti.⁴ Aynı şekilde Hz. Ali’den bile genç

¹ İbn Manzûr, III, 199.

² Reşid, 33-34.

³ Avn, 75.

⁴ İbn Kayyım, III, 216, 365.

olan Üsâme b. Zeyd'i vefatına yakın (h.11) ordu komutanı tayin etmiş, münafıkların “çocuktur” diye itirazlarına karşı şiddetli cevap vererek fikrini değiştirmemiştir.¹

Zikredilen örnekler göstermektedir ki; Hz. Peygamber komutan seçiminde yaşa, soya, kabileye değil, kişinin idarecilik maharetine bakmıştır.

Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi, Hulefâ-i Râşidin döneminde de komutanlık Devlet Başkanı'nın görevleri arasında yer almıştır. İslam Devlet Başkanı olan halife, aynı zamanda ordunun, yürütmenin ve yargının da başıydı.² Orduların genel komutanı halife idi. Hz. Peygamber'in yaptığı gibi Hz. Ömer, orduya ya bizzat komuta etmiş veya komutayı atadığı komutanına bırakmıştır. Fakat olayları incelediğimizde ortaya çıkan bir realite şudur ki; Hz. Ömer ordusunu daha çok murakabe altında tutmuştur. Kendisi hilafeti boyunca savaşa bizzat iştirak etmediği halde, tayin ettiği komutanlarını sefer ve savaşın her aşamasında gönderdiği talimatlarıyla yönlendirmiştir. Kadisiye ordusunu merkez Medine'den gönderdiği emir ve talimatlarla idare etmesi gibi, Mısır seferinde başkomutan Amr b. Âs'a ve diğer bölgelerdeki komutanlarına aynı usûlü tatbik etmiştir.³

Halife Ömer merkezden gönderdiği orduların komutanlarına, uzunca bir mızrağın ucuna bağladığı sancağı bizzat verirdi. Komutanın hilafet merkezinden uzak bir yerdeyken atanması gerekiyorsa, o taktirde ya bir sancak gönderir, ya da yazılı bir emirle yeni komutanı seçip atadığını kendisine bildirirdi. Bazen de komutanı şifahî olarak tayin etmiştir. Nihavend savaşından önce, Medine'de bulunan Nu'man b. Amr b. Mukarrin el-Müzenî'ye, şifahî olarak komutan tayin ettiğini belirtti.⁴

¹ İbnü'l-Esir, II, 291; Avn, 76; Hüseyin el-Hâc, 198.

² Eryarsoy, M. Beşir, *İslam'da Devlet Yapısı*, Buruc Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995, 188.

³ Taberî, II, 386-387, 513-515; Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's- Siyasîyye*, Daru'n- Nefâis, 6. Basım, Beyrut 1987, Vesika No:305-311.

⁴ Belâzurî, 434.

2- Komutanın Özellikleri :

İslam'ı kabulde öncelik ve akîde sağlamlığı :

Hız. Peygamber zamanında müslüman olmadaki öncelik ve fedâkarlık, askerlerin başına seçilecek komutanlarda aranan önemli özelliklerden sayılırdı. Halid b. Velid'in cesaret ve geniş savaş tecrübesine rağmen, Resulullah'ın onu Mûte savaşında komutanlardan biri olarak dahi seçmemesinde bu durum açıkça görülmektedir. Mûte'de komutanlığa İslam'a girişlerindeki önceliğe bakılarak sırasıyla Zeyd b. Hârise, Cafer b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Revâha seçilmişti. Bunun nedeni Halid b. Velid'in o zamanlar yeni müslüman olmasıdır.¹

Kur'ân-ı Kerim'de bu manayı ihsas eden ayette; Mekke'nin fethinden önce mallarını infak edenler ve Allah yolunda savaşanlar üstün tutulmaktadır: "Sizden fetihten evvel infak edip savaşanlar, fetihten sonra infak edip savaşanlardan derece itibarıyla daha büyüktür, bunlar bir olmazlar. Bununla beraber Allah her ikisine Cenneti vadetti."² Bu ayet hidayette önceliğin üstünlüğüne delil olarak gösterilebilir. Resulullah komutan olacak kişide derin bir imanla, ruhî ve manevî bir kuvvet aramıştır.

Hız. Ömer de aynı şekilde hareket ederek, komutanlarını İslam'ı kabul ve ona hizmette önceliği olan Muhâcirler ve Ensâr arasından seçmeye özen göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, Irak-İran ve Suriye cephesinde görevlendirdiği komutanları hiçbir zaman, tevbe edip geri döndükleri bilinmesine rağmen Ridde olaylarına karışanlar arasından seçmemiştir.³ O, komutanlık makamına daima sahabîleri getirdi. Fakat zaman zaman rütbesiz bir neferi bile komutan tayin ettiği vâkidir. Ne var ki, bu

¹ Reşid, 49-50; Terzi, 42.

² Hadid Sûresi, 10; Sâbûnî, VI, 324-325.

³ Taberî, II, 385; Avn, 77.

komutanı gerektiğinde tekrar rütbesiz bir nefer olarak ordudaki safına iade ediyor, başka birini onun başına komutan olarak geçiriyordu. Böylece değişen bu statüsüyle daha dün emrinde hizmet veren astının, bu kez kendisi emrine girerek hizmet verir bir duruma gelmiş oluyordu ki, bu değişiklikte Hz. Ömer kişinin kibre kapılmamasını, herkese eşit olduğunu, herkesin Allah rızası için mücadele ettiğine inanmasını sağlıyordu.¹

Savaş tecrübe ve bilgisinin olması :

Komutan olacak kimsenin geniş askerî tecrübesinin olması, savaş idare ve taktiklerini iyi bilmesi gerekmektedir. Fıkıhçılar bunu komutanın özelliklerinden birisi olarak kabul etmişlerdir.²

Hz. Peygamber “Harp hiledir.”³ prensibiyle hareket ederek, harp sanatını ve savaşın zorluklarını bilenleri komutan tayin etti. Hamza b. Abdulmuttalib, Sa’d b. Ebî Vakkas, Amr b. Âs, Halid b. Velid gibi komutanları harp sanatında mâhir ve bu alanda tecrübe sahibiydiler.⁴ Konuyla ilgili bir hadis şöyledir:

“Bir topluluğun başına komutan olarak atadığım kişiden daha hayırlı kimseler o toplulukta bulunabilir. Ancak o kimse, bu topluluğun en uyanık ve savaşı en iyi bilen olması dolayısıyla bu göreve getirilmiştir.”⁵

Resulullah bu hadisi ile; komutan tayin edilirken dinî hususlarda daha faziletli olma özelliğinin değil, askerliği iyi kavrama ve savaş idaresi konusunda basiretli olma özelliğinin daha çok dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Hz. Peygamber Zâtu’s-Selâsil’e⁶ gönderdiği ordunun başına, içinde Hz. Ebû

¹ Şâkir, Mahmud, *İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul 1995, III, 67.

² Reşid, 50.

³ Buhârî, 56/157, 63/25, 88/6; Müslim, 1739; Ebû Dâvûd, 2636; Tirmizi, 1675.

⁴ Avn, 78.

⁵ Beyhâki, *es-Sünenü’l- Kübrâ*, Haydarâbâd 1356, IV, 400.

⁶ Zâtu’s-Selâsil; Vâdi’l-Kurâ’nın ilerisinde olup, Medine ile arası on günlük mesafe idi. Bu seriyye h.8. yılın Cemâziyelâhîr ayında gönderilmişti. (İbn Kayyım, III, 433).

Bekir ve Ömer bulunduğu halde Amr b. Âs'ı tayin etti. Hatta savaş yerine vardıklarında Amr askerlerine ateş yakılmamasını emredince Hz. Ömer sinirlendi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir "Resulullah Amr'ı senin başına, savaşı organize etmeyi daha iyi bildiği için seçti." diyerek onu sakinleştirmişti.¹

Hz. Ömer döneminde de komutanların tecrübe ve bilgileri ön planda tutulmuştur. Irak-İran, Suriye, Mısır gibi ana cephelerde mücadele eden Halid b. Velid, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Amr b. Âs ve diğer bazı komutanlar, Hz. Peygamber ve Ebû Bekir dönemlerinden tecrübeli olmalarının yanı sıra, Hz. Ömer tarafından da sefer ve savaşın her kademesindeki talimatlarıyla ayrıca yetişmişler ve birer savaş dehası haline gelmişlerdir.

Hz. Ömer'in komutanlarının tecrübe ve bilgilerini yansıtan örnekler oldukça çoktur. Bunlardan bazıları şunlardır:

Şam'ın kuşatması şiddetli kışa rağmen sürerken Halid b. Velid çareler düşünmekteydi. Bunun için Şam kalesindeki düşmanın tüm hallerini gece gündüz gözetim altında tutuyordu. Kalede ziyafet verildiği bir sırada yanına tecrübeli komutanlarından bazılarını alan Halid, gece vakti şehrin etrafını çeviren su dolu hendekleri hava ile şişirilmiş deri tulumlarla geçerek surların dibine geldiler. Kementlerle surlara tırmanıp kale içine girerek kale kapısını açtılar ve neticede şehri fethettiler.²

Yermük savaşından önce, Busra'dan gelerek başkomutanlığa geçen Halid b. Velid, ordunun dört ayrı komutan idaresinde çarpışacağını görünce, bunu sakıncalı bularak diğer komutanların da muvafakatıyla ordunun başına geçmiş ve orduyu gö-

¹ Nisâbü'rî, *Müstedrek ale's- Sahiheyne*, Haleb 1970, III, 43; Avn, 78; Reşid, 52.

² Taberî, II, 358; İbn A'sam, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *Kitâbu'l- Fütûh*, I. Basım, Beyrut 1986, I, 128-130; İbnu'l- Esir, II, 392-393; Dahlan, Ahmed b. Zeynî, *el-Fütûhâtu'l- İslamiyye ba'de Mayzi'l- Fütûhâtu'n- Nebeviyye*, el-Mektebâtu'l- Ticâriyyâtu'l- Kübrâ, 1354, II, 46-48; Şâkir, III, 27, 29-30; Hasan, I, 294-295.

r lmemiş bir düzene sokmuştu. 36 veya 40 civarında bölük (kurd s) yaparak, merkezde 18 veya 20, sağ ve sol kanatlarda onar bölük bırakıp, her bölük komutanının yanına bir yardımcı komutan da tayin etti. Böyle bir savaş tecrübe ve taktiğiyle savaşı İşlam ordusu, kendisinden kuvvet e çok üstün düşman ordusunu yenerek kazandı.¹

Nihavend savaşından sonra Hz. Ömer tecrübe ve bilgisine güvendiği bazı komutanlarına, kendisinden talimat beklemeden asker sevkette yetkisi verdi. Bu komutanlar ve görev bölgeleri şunlardı: “Ahnef b. Kays et-Tem m , Horasan; M c f  b. Mes’ûd es-S lem , Erdeşir ve Sabur; Osman b. Ebi’l- s, Istahr; S riye b. Zen m el-Kin n , Fes  ve Dar bcird; Süheyl b. Adiy, Kirm n; Âsım b. Amr, Sicistan; el-Hakem b. Umeyr, Mekk n.”²

Cesaret ve takva sahibi olmak :

Askerlerin düşman karşısında sebat etmesini, zafere ulaşmasını ve moral açısından kuvvetlenmesini sağlayan komutanın cesaret ve takvasıdır. Hz. Peygamber gerekli teçhizatın temini ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra girdiği savaşlarda gösterdiği cesaret ve kararlılıkla askerlerini motive etmiştir.

Müşriklerin g  leri M şl manlarınkinden    kat fazla olmasına rağmen, Hz. Peygamber Bedir’de onların karşısına  ıktı. Hendek savaşında Yahudilerin ant-laşmayı bozmalarına rağmen, Medine’yi kuşatan Arap kabilelerine azimle direndi. M şl manlar Uhud’da bozguna uğradıklarında düşmana karşı cesaretle direnmiş ve Mekke’ye dönen Müşrik ordusunu korkusuzca takip etmişti. Huneyn savaşının başlangıcında M şl manların yenilgisine rağmen, bir grup aşhabıyla düşmana direnerek neticede savaşı kazanmıştır.³

¹ Taberi, II, 336; İbnu’l-Esir, II, 377; Dahlan, 41; Hasan, I, 293; Cevdet Paşa, I, 331-332.

² DGB T, II, 86.

³ İbn Kayyım, III, 220, 312; IV, 22.

Yine bir gece Medine halkı duydukları şiddetli bir sesle korkuya kapılıp sesin geldiği yere yöneldiklerinde, Hz. Peygamber'in herkesten önce olay yerine gidip sesin kaynağını öğrenmesi ve geri dönerken onları karşılaması,¹ sahip olduğu sonsuz cesareti ortaya koymaktadır. Ayrıca O, savaş sırasında ve sonrasında takvayı elden bırakmamış, İslam'ın savaş konusundaki kurallarına harfiyen uymuştur.

Halife ve aynı zamanda başkomutan olarak Hz. Ömer de cesaret ve takvasını tüm sefer ve savaşlarda göstermiş ve bunun sonucunda kısa zaman diliminde geniş alanda fetihler süratle gerçekleştirilmiştir. Komutanlarına verdiği talimatlarda bu hususu özellikle vurgulamıştır. Düşmanla karşılaştıklarında cesur olmalarını, daima Allah'tan korkup savaşta ve savaş sonrasında haddi aşmamalarını emretmiştir. Komutanına sancağı teslim ederken şöyle demek adetiydi:

"Allah'ın ismiyle ve inayetiyle, Allah'ın ve zaferin yardımıyla yürüyün. İstikamet üzere harekette ve sabırda sebat edin. Allah yolunda, Allah'a inanmayanlarla savaşın. Bununla beraber haddi tecavüz etmeyin, çünkü Allah haddi tecavüz edenleri sevmez. Bir karşılaşmada korkaklık göstermeyin. Yapmak iktidarınızda olduğu zaman kulak, burun gibi uzuvları kesmeyin. Gâlip geldiğiniz zaman ifrata gitmeyin. İhtiyarları, kadınları, çocukları öldürmeyin. İki ordu karşılaştığında, savaşın hararetli zamanında ve bir hücumun beklendiği sıralarda onlara rast gelmemeye gayret edin. Ganimet üzerinde hile yapmayın. Cihadı dünya kazancından uzak tutun. Allah ile yaptığınız ahdin kazancıyla sevinin ve bu en büyük muvaffakiyettir."²

Komutanlarından Halid b. Velid, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Amr b. Âs, Şurahbil b. Hasene, Yezid b. Ebî Süfyan ve Ebu'd- Derdâ'nın Şam fethindeki cesur

¹ Müslim, 2308; İbn Mâce, 2772; Tirmizi, 1685; Nesâî, 289.

² İbn Abdîrabbih, I, 128; Hamidullah, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşcu, Nur Yay., 5. Basım, Ankara 1979, 461-462.

mücadeleleri¹; Buveyb savaşında Müsennâ b. Hârîse'nin üstün çabaları²; Kadisiye'de Sa'd b. Ebî Vakkas, Nu'man b. Mukarrin, Muğire b. Şu'be, Halid b. Urfuta, Ka'kâ' b. Amr, Hilal b. Alkame, Ebû Mihcen'in destansı kahramanlıkları³; Nihavend'de Nu'man b. Mukarrin, Huzeyfe b. Yemân, Ka'kâ' b. Amr, Mucâşi b. Mes'ud ve diğer komutanların başarıları⁴; Amr b. Âs'ın Mısır fethindeki çabaları⁵ Hz. Ömer'in komutanlarının cesaret ve takvaları konusunda verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Komutanlarının dinî hassasiyetlerine dikkat eden Hz. Ömer, imanlı kişilerden kurulmuş bir ordu teşkil edilince, ordunun başına âlim ve fakih bir kişiyi komutan tayin ederdi.⁶

Zor durumlarda cesaret gösterebilen kişileri komutan olarak tayin etmiştir. Hilafetin ilk günlerinde Irak-İran cephesine gönderilecek takviye birliğinin teşkili için üç dört gün çağrıda bulunmuş, neticede bu işe cesaretle ilk icabet eden Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'u sahabeden olmamasına rağmen bu birliğe komutan tayin etmişti. Bu duruma itiraz edip, komutanın Ashâbdan olmasını isteyenlere şu cevabı verdi:

“ Sizin şimdiye kadar gördüğünüz hürmet, daima gösterdiğiniz sebat ve cesarete dayalıydı. Fakat siz bir zamanlar taşıdığınız meziyeti kaybetmiş bulunuyorsunuz. Ben hiçbir vakit harpten çekinen kişileri kumandanlığa tayin edemem!”⁷ O zamanlar iki süpergüçten biri olan Farsların savaş konusundaki maharet ve teknik üstünlükleri bilindiğinden, onlara karşı savaşmak büyük cesaret gerektiriyordu.

¹ Taberî, II, 358-360; İbn A'sam, I, 128-130; İbnu'l-Esir, II, 392-393; Dahlan, 46-48; Şâkir, III, 27-30; Cevdet Paşa, I, 348-350.

² Belâzurî, 361-364; Taberî, II, 369-376; İbnu'l-Esir, II, 303-306; İbn Kesir, **Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, VII, 50-52; Dahlan, 91-92; DGBİT, II, 68-70; Şâkir, III, 47-48.

³ Belâzurî, 364-371; Taberî, II, 378-432; İbnu'l-Esir, II, 308-338; İbn Kesir, VII, 61-83.

⁴ Belâzurî, 433-438; Taberî, II, 518-530; İbnu'l-Esir, III, 2-7; İbn Kesir, VII, 176-188.

⁵ Taberî, II, 512-516; İbnu'l-Esir, II, 394-397; İbn Kesir, VII, 162-167; Dahlan, 64-85.

⁶ Ebû Yusuf, 294.

⁷ Taberî, II, 361; Şiblî, **Asr-ı Saadet**, IV, 240.

3- Komutanın Yetki ve Görevleri :

Orduyu hazırlamak :

Ordunun hazırlanması savaş öncesi olduğu gibi, savaş olmadığı zamanlarda da ordunun eğitilmesi olarak anlaşılabilir. Bu konuda komutanlara önemli görevler düşmektedir. Bunlar kısaca şunlardır:

Askerleri eğitmek : Resulullah ahabının ok atma ve ata binme gibi eğitimlerini sürekli teşvik eder ve bunun üzerinde ısrarla dururdu.¹ O, savaşçıların kişisel eğitimleri yanında, günümüzde toplu eğitim olarak bilinen toplu yürüyüş, saf düzeni ile savaş, çeşitli çatışma usulleri, nöbet görevleri ile orduyu koruma gibi konularda da yetişmesine uğraşıyordu.²

Hz. Ömer döneminde de askerlerin eğitime büyük önem verildi. Subaylarına gönderdiği talimatta Hz. Ömer; askerlerine yüzme, ata binme, okçuluk ve yalınayak yürümenin öğretilmesini emretti.³ Komutanlar ordularını cismî, aklî ve ruhî açılardan eğitme⁴ görevlerini başarmış olsalar ki, büyük zaferlere imza atmışlardır.

*Askerlerin başına iletişim ve kontrol görevini yapacak sorumlular tayin etmek*⁵: Yermük savaşında Halid b. Velid, 40 civarındaki bölüklerin her birinin başına bir komutan ve bir komutan yardımcısı tayin etmişti.⁶

Askerlere nasihat etmek ve onları doğruluğa yöneltmek : Askerleri cihada yönlendirip dünya ve ahiret sevabı kazanmaya teşvik etmek, düşman karşısında başarılı olmalarını sağlayacak çok önemli bir etkidir. Şüphesiz ki orduyu savaşmaya

¹ Buhârî, *Mevâkit*, 18; Müslim, *Mesâcid*, 217; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 67; Nesâî, *Mevâkit*, 13.

² Hattab, *Komutan Peygamber*, 340.

³ Şiblî, II, 160.

⁴ el-Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Kıyâde ve'l- Cundiyye fî'l- İslam*, Dâru'l- Vefâ, 2. Basım, Mansûre 1986, I, 148.

⁵ Reşid, 76.

⁶ Taberî, II, 336.

yüreklenmek zaferi yaklaştıracaktır.¹

Hiz. Ömer asker ve komutanlarına verdiği talimatlarda; Allah'tan korkmaları, emrinde hareket etmeleri, şehitliğin faziletleri, ahirette hesaba çekilecekleri gibi onları taşkınlıktan ve zafer sarhoşluğundan menedici konularda da nasihatlerde bulunmuştur.² Kadisiye'de savaştan önce başkomutan Sa'd b. Ebî Vakkas, orduya devamlı nasihatlerde bulunmuştu. Ayrıca Âsım b. Amr, İbnu'l-Huzeyl el-Esedî, Busr b. Ebî Ruhm el-Cüheynî, Rebî' b. el-Bilâd, Rib'î b. Âmir ve diğer bazı kişiler savaş öncesi askerlere hitap ettiler.³

Askerlerin silah ve erzak ihtiyacını karşılamak : Hiz. Ömer divanı kurup orduyu sistematize cihetine gittiğinden bu konuda zorluk olmuyordu. Komutan askerlerin ihtiyacını tespit edip devlet hazinesinden tedarik ediyordu.

Savaş sanatı ve prensiplerini öğrenip uygulamak :

*Amaç belirlemek ve bunda sebat etmek*⁴ : Merkez Medine'den hareket edecek ordunun hedefini Halife Ömer tayin eder, bu konuda gerekli sevkıyatı da kendisi yürütürdü. Bununla beraber, bölgelerde fetihlerine devam eden komutanların gidecekleri yerler bazen kendileri, bazen de bizzat Halife tarafından belirlenir ve durum hakkında raporlar kendisine iletildi. Kadisiye'de sefer ve savaşın her aşamasında gönderdiği talimatlarla Sa'd'ı yönlendirmiş, hatta sefer esnasında ordunun konaklama yerleri dahi Hiz. Ömer tarafından tespit edilmişti.⁵

*Taarruz etmek*⁶ : Komutan orduyu teftiş ettikten sonra askerler savaş düzeni

¹ Reşid, 89.

² Mecdelâvî, 183-185.

³ Taberî, II, 308-310.

⁴ Hattab, Komutan Peygamber, 317.

⁵ Taberî, II, 386-387; İbnu'l-Esir, II, 414, 415.

⁶ Hattab, age, 319.

alır ve üçüncü veya dördüncü tekbirde taarruza geçerlerdi. Hiçbir asker komutan hücum emri vermeden savaşa başlayamazdı. Bu durum ordu idaresini kolaylaştırdığı gibi, taarruzun gücünü de artırıyordu.

Kadisiye’de başkomutan Sa’d askerlerinden, kendisi emretmeden hiçbir askerın safını terk etmemesini isteyerek şöyle dedi: “Mevzilerinizde sebat ediniz. Öğle namazından sonra ben dört tekbir getireceğim, sizler de getiriniz. İlk tekbirle savaşa hazır olun, ikinci tekbirde silahlarınızı hazırlayın, üçüncü tekbirde süvariler önden ilerlesin ve dördüncü tekbiri işittiğiniz gibi düşman üzerine atılın!”¹ Aynı usul Buveyb’de Müsenna tarafından da tatbik edilmişti.²

Taarruz için komutan bazen de sancak sallamıştır. Nihavend’de Nu’man askerlerine şöyle dedi: “Ben sancağımı üç defa sallayacağım. İlk defa salladığımda asker ihtiyacını görsün ve abdestini alsın. İkincisinde asker kılıcına veya ayakkabısının tasmaına baksın, kendini hazırlasın, durumunu düzeltsin. Üçüncü defa salladığımda inşaallah kimse kimseye bakmaksızın saldırınız!”³

Orduyu kuvvetlere ayırmak : Komutanlar ordularını genellikle şu şekilde kuvvetlere ayırdılar; öncüler, sağ-sol kanatlar, keşif kolu, ardıcılar, süvariler, piyadeler, okçular, sancaktar, levâzım kıtası ve diğer geri görevliler (mütercim, kâtip, sağlık görevlileri vb.)⁴

Güvenliği sağlamak : Komutanlar kendilerini ve ordularını sorumsuzca tehlikeye atmaktan kaçınmışlardır. Hz. Ömer buna çok dikkat eder, talimatlarıyla komutanlarını devamlı teyakkuzda tutardı. Nihavend savaşına kadar, komutanlarının İran içlerine girmelerine güvenli olmadığı ve hilafet merkezine uzaklığına bağlı ola-

¹ Taberî, II, 410; İbnu’l-Esir, II, 432.

² İbnu’l-Esir, II, 405.

³ Ebû Yusuf, 70; Belâzurî, 435; Taberî, II, 533; İbn Abdirabbih, I, 98.

⁴ Taberî, II, 385; Şiblî, II, 161-162; Cevdet Paşa, I, 347.

rak yardım ulaştırmak zor olduğu için izin vermedi.¹ Celûla'nın fethinden sonra Hz. Ömer, Sa'd'den komutanı Ka'ka' b. Amr'ı Hulvân'a göndermesini ve onun da güvenli bir şekilde mevzileşmesini isteyerek şöyle dedi: "Müslümanların selameti, güvenliği maldan, ganimetten daha değerlidir."²

Güvenlik açısından ayrıca ordunun hareketi esnasında, âni saldırılardan korunmak için öncü birlikler çıkarılıyor ve nöbetçiler dikiliyordu.

Elastikiyet prensibini uygulamak : Hareket kabiliyeti olarak da ifade edebileceğimiz elastikiyet, süratli iş yapmayı içerir. Bunun için komutan son derece elastikî ve kıvrak bir düşünceye sahip olup, beklenmedik durumlarda şartların gerektiği ânda uygulayacağı stratejiler hazırlamıştır.³ Hz. Peygamber gibi Hz. Ömer ve komutanları da, bütün plan ve stratejileri uygularken şartların gerektirdiği taktikleri uygulamışlardır. İslam ordusu kuvvetlerini çok göstermek, develerin üzerlerine perdeler örterek korkunç hale getirmek, hendek kazıp gizlenmek gibi.⁴

İdarî hizmetleri aksatmamak ⁵: Savaş planlarının uygulanabilmesi için, ordunun idarî hizmetlerinin aksamamasına özen gösterilmiştir. Yiyecek, içecek, her türlü ulaşım vasıtaları, silah yardımı yerinde ve zamanında yapılmıştır. Hz. Ömer döneminde askeriyedeki kurumlaşmadan ötürü bu konudaki sıkıntılar çoğunlukla bertaraf edilmişti. Mesela; Kadisiye savaşı boyunca Hz. Ömer Medine'den savaş mıntikasına koyun ve kesimlik hayvan sevkiyatı yapmıştı.⁶

Moralin diri tutulmasını sağlamak ⁷: Yermûk savaşı öncesi askerlerden biri Halid b. Velid'e: "Rumlar ne kadar çok, Müslümanlar ne kadar az!" deyince Halid:

¹ DGBİT, II, 85.

² Taberî, II, 470.

³ Hattab, Komutan Peygamber, 325.

⁴ İbnu'l-Esir, II, 451; Cevdet Paşa, I, 362.

⁵ Hattab, age, 329.

⁶ Belâzurî, 366.

⁷ Hattab, age, 327.

“Müslümanlar ne kadar çok, Rumlar ne kadar az! Şunu bil ki; ordular zaferle çoğalır, yenilgiyle azalır!” dedi.¹ Yermük savaşı başlamadan önce kâri’ Mikdâd, Enfâl sûresinden cihad ayetleri okudu. Ayrıca kâss Ebû Süfyan b. Harb askerinin moralini yükseltici konuşmalar yaptı.² Halid b. Velid savaş öncesi saflar arasında dolaşarak askerlerine şöyle derdi: “Sabır izzet, korkaklık acizlik, sabırlı olmak zaferdir.”³

*Düşman hakkında istihbarat edinmek*⁴: Yermük savaşından sonra Müsenna Hire’de kaldı. Burada silahlı askerlerini dinlendirirken casusları artırıp, düşman hakkında bilgi toplamaları için etrafa gönderdi.⁵

Yeni taktikler geliştirmek: Yermük savaşında başkomutan Halid b. Velid, orduyu daha önce Arapların bilmediği tarzda bölüklere ayırdı ve her bir birliğin başına bir komutan tayin etti.⁶ Karkisya fethinde (h.16) Ömer b. Mâlik askerleriyle Hit’e gelmiş, düşmanın etrafına hendek kazmış olduğunu gördü. Komutanı Hâris b. Yezid’e, düşmanın hendekten çıkmaya razı olmaması halinde, onların hendeğinin etrafına kendilerinin de hendek kazarak onları mahsur bırakmalarını emretti.⁷

Orduyu ve savaşı idare etmek :

İstişâre meclisi kurmak : Komutanlar ordunun ileri gelenlerinden istişâre meclisi oluşturarak, karşılaşılan problemleri çözmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber Hudeybiye hariç bütün gazvelerinde Ashabla istişârede bulunmuş, hattâ ileri sürülen görüşler, Uhud’da olduğu gibi onun görüşüne muhalif olsa bile istişâre neticesinde

¹ Taberî, II, 337; İbnu’l-Esir, II, 377-378; İbn Kesir, V, 9; Dahlan, 41.

² Taberî, II, 336.

³ İbn Abdirabbih, I, 100.

⁴ Hasan, II, 190; Reşid, 77.

⁵ İbnu’l-Esir, II, 380.

⁶ Taberî, II, 336; İbnu’l-Esir, II, 377.

⁷ İbnu’l-Esir, II, 481.

varılan kararı uygulamıştır.¹

Hiz. Ömer tarafından Halid b. Velid'in yerine başkomutanlığa atanan Ebû Ubeyde b. Cerrah, savaş stratejileri hakkında Halid ile devamlı istişârede bulunmuştur. Hiz. Ömer'in gönüllüler komutanı Ebû Ubeyd'e yaptığı tavsiyelerden biri de şöyleydi: " ...Savaşta daima istişâre et. Başkalarının da fikirlerini dinle!..."² Fakat savaşın başlangıç aşamasında Ebû Ubeyd, istişârî karara uymayıp köprüyü geçince İslam ordusu yenilgiye uğradı. Askerlerden 4000'i öldürüldü veya suda boğuldu, 2000 kadarı kaçtı, geriye kalanlar ise 3000 civarındaydı.³

Askerler arasında adaletli olmak : Hiz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektubun bir yerinde şöyle demişti: "...Hiçbir kimseyi diğerlerinden ayırarak aşırı sevgi gösterme. Böyle yaparsan yakınlarından, görüş ve işleri sebebiyle kendilerini sevdiğin kimselerin çoğu emrini dinlemez hale gelir..."⁴ Buveyb'de başarılı mücadeleler veren Müsenna, diğer komutanlar gibi gerek sözlerinde, gerekse davranışlarında askerlere karşı oldukça adaletli davranmıştı.⁵

Askerlerin durumlarını teftiş ve takip etmek : Hiz. Peygamber elinden gelen her türlü gayreti askerlerinden esirgemiyor, orduyla beraber yürürken bazen önden, bazen de arkadan geliyor ve geride kalanlara ve güçsüzlere yardım ediyordu.⁶ Daha sonra gelen komutanlar da bunu tatbik ederek askerlerine gerekli yardımı gösterdiler. Buveyb'de Müsenna savaş öncesi saflar arasında dolaşarak askerlere açıklamalarda bulunuyor, her sancağın başında durarak onları teşvik ediyor ve sancaklarını sallıyordu. Böylelikle durumlarından haberdar olarak sorunları gideriyordu.⁷

¹ İbn Kayyım, III, 240; Hattab, age, 332.

² DGBİT, II, 67.

³ İbnu'l-Esir, II, 401-402.

⁴ Hasan, II, 190-191.

⁵ İbnu'l-Esir, II, 405.

⁶ Ebû Dâvûd, 2639.

⁷ İbnu'l-Esir, II, 404.

Savaş ilan etmek ve savaşı sona erdirmek : Komutanlar sefere çıktıkları yerin yöneticilerine elçiler göndererek, üç seçenekten birini tercih etmelerini istemişlerdir. Birincisi; müslüman olup Müslümanların haklarından yararlanmaları, ikincisi; cizye vererek İslam devletinin himayesi altına girmeleri, üçüncüsü ise; müslüman olmayı veya İslam devletine cizye vermeyi kabul etmedikleri takdirde, Allah aralarında hüküm verinceye kadar savaşmaları.¹ Mesela; Kadisiye’de Muğire, elçi olarak gittiği Rüstem’e bu şıkları ifade etmişti.² Halid b. Velid Fars Merzubânî’na yazdığı mektupta da aynı teklifleri sunmuştu.³

Orduda disiplini sağlamak : Hz. Ömer bu konuda oldukça hassas davranmıştır. Halid b. Velid’in kendisine hesap vermede biraz gevşeklik göstermesi üzerine, derhal onu görevinden azlederek Ebû Ubeyde’nin emrine verdi.⁴

Şiirinde içkiden övgüyle bahsettiği⁵ veya içki kullandığı için Ebû Mihcen, Sa’d b. Ebî Vakkas tarafından hapse atılmıştır.⁶ Ebû Ubeyde, askerlerden Dırâr ve Ebû Cendel’in şarap içtiklerini bildirdiğinde Hz. Ömer, onlara topluluk huzurunda 80 değnek vurulmasını istedi. Ceza uygulandıktan sonra, onlar yaptıklarına tevbe ettiler.⁷ Orduda disiplini bozan tembeller, münafıklar, palavracılar, moral bozucu laflar edenler ordudan temizlenmişlerdir.⁸ Askerin disiplini ve morali üzerinde olumsuz etki yapabilecek durumlar, komutan tarafından askerlere yansıtılmamaya çalışılmıştır. Dimeşk kuşatmasında Ebû Ubeyde, Halid’in azil ve Ebû Bekir’in vefat haberlerini, Halid sulhu imzaladıktan sonra açıklamıştı.⁹

¹ Belâzurî, 367; İbn Kayyım, III, 133.

² İbnu’l-Esir, II, 428.

³ İbn Abdîrabbih, I, 130.

⁴ Mâverî, 43; İbnu’l-Esir, II, 391; Şiblî, I, 242-243.

⁵ Taberî, II, 416; İbnu’l-Esir, II, 437.

⁶ Şiblî, I, 173-174.

⁷ Taberî, II, 507.

⁸ Reşid, 95-96.

⁹ İbnu’l-Esir, II, 396.

Halifenin veya halife tarafından tayin edilen komutanın izni olmadan hiçbir yere asker, müfreze veya ordu gönderilemezdi. Komutanın izni ve emri olmadan askerlerden biri, düşman askerlerden birine hücum edemez ve karşısına çıkıp savaşa davet edemezdi.¹ Bizzat halifeye itaat gibi komutana da itaat gerekirdi. Zira komutan halifenin vekili kabul edilir, namaz kıldırma da halifeyi temsil ederdi.²

Halife Ebû Bekir komutanı Üsâme'den, emrindeki askerlerden Hz. Ömer'i devlet işlerinde kendisine yardımcı olmak üzere Medine'de bırakması için izin istemiş, o da vermişti.³ Kadisiye'de hücum öncesi tekbirler bitmeden safını terk eden bir askeri Sa'd geri döndürmüştü.⁴ Yine Buveyb savaşında Müsenna, saftan ayrılarak tek başına saldırıya geçen bir askeri görünce, onu durdurarak yerine geçmesini emretti.⁵

Komutanla asker arasında eşitliği sağlamak : Bedir savaşına giderken Hz. Peygamber, iki arkadaşıyla kendilerine düşen deveye nöbetleşe binmişlerdi. Onların binmesi yönündeki ısrarları üzerine Resulullah, "Siz benden daha güçlü değilsiniz, ben de sizden daha az sevap ihtiyacı olan birisi değilim." demişti.⁶

İranlılar Hz. Ömer'in komutanı Ebû Ubeyd'e hediyeler ve yiyecekler getirdiklerinde o, askerlerinin yediğinden başkasını yemeyi reddetti ve "Bizde reisler için imtiyaz olmaz!" dedi.⁷

Ganimetleri hakkıyla paylaşmak : Komutanın askerlerden bazılarını çalışmalarına karşılık veya teşvik etmek amacıyla, ganimetten fazla pay verme hakkı vardı.⁸ Komutanlar ganimetlerin paylaşımında adaletten ayrılmamışlardır. Hz. Ö-

¹ Ebû Yusuf, 300.

² Hasan, II, 188.

³ İbnu'l-Esir, II, 308.

⁴ Taberî, II, 410.

⁵ DGBİT, II, 69.

⁶ İbn Kayyim, III, 215; Hattab, age, 331.

⁷ İbnu'l-Esir, II, 399; DBBİT, II, 67.

⁸ Ebû Yusuf, 300.

mer'in sorusu üzerine Amr b. Ma'dikerib, Sa'd hakkında karınca gibi halk için para topladığını, kanaatli olduğunu, ganimetleri eşit taksim edip adaletle hüküm verdiğini söylemişti.¹ Zaten ganimetlerin toplanıp taksim edilmesi için özel görevliler tayin edilmiştir. Nihavend'de es-Sâib b. el-Akrâ, Medain'de Selman b. Rebîa vb.²

Askerlerini iyi tanımak, psikolojilerini ve yeteneklerini bilmek. Başkomutan olarak Hz. Ömer askerlerini çok iyi tanıdığından dolayıdır ki, orduya komutan tayininde isabetli davranmış, seçtikleri büyük başarılarla imza atmışlardır. Nihavend savaşından önce: "Ben öyle bir kimseyi komutan tayin edeceğim ki, mızraklarla karşılaşacak ilk kimse o olacaktır." diyerek, Nu'man b. Mukarrin'i komutan tayin etti. Nitekim dediği olmuş, Nu'man başarılı mücadeleden sonra şehid olmuştur.³

Yine Hz. Ömer Irak'a gönderdiği takviye birliğin başına Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'u atamıştı. Selit b. Kays'ı da onun emrine verirken Selit'e: "Eğer aceleci olmasaydın seni kumandan tayin ederdim. Çünkü savaş karışıklıktır ve yalnızca tenenni ile hareket eden kimse savaşı iyi idare edebilir." dedi.⁴ Bu sözler kişilerin özelliklerinin bilindiğini ortaya koymaktadır. Sâifedeki Nu'man b. Mukarrin'e Hz. Ömer şöyle yazmıştı: "Savaşta Amr b. Ma'dikerib ve Tuleyhâ el-Ezdî ile yardımlaş. Fakat o ikisini herhangi bir işe idareci tayin etme. Çünkü herkes sanatını bilir."⁵

Askerlerle arasında karşılıklı sevgi ve güveni sağlamak. Hz. Ömer Halid b. Velid'i Şam orduları başkomutanlığından azlederek, yerine Ebû Ubeyde'yi tayin etmişti. Halid ise, daha önce emrinde bulunan kişinin emri altına girmesine rağmen, Hz. Ömer'e serzenişte bulunmamış ve ordudaki görevine devam etmiştir.⁶ Böylece

¹ Belâzurî, 399.

² Belâzurî, 437; İbnu'l-Esir, II, 472.

³ Belâzurî, 434.

⁴ Belâzurî, 359; İbnu'l-Esir, II, 397; İbn Haldun, **Mukaddime**, II, 52-53.

⁵ İbn Abdirabbih, I, 120.

⁶ Taberî, 357.

sevgi ve güvenini ortaya koymuştur. Bu durum Hz. Ömer'in karşısında rahatça konuşan ve bu hali Halife tarafından takdir edilen Ziyad'ın sözünde ifadesini şöyle bulmaktadır: "Bizim askerlerimiz dillerini çözmüş, serbest bırakmışlardır."¹

Seferde ve savaşta devamlı ihtiyatlı olmak : Şurahbil b. Hasene, Fihl'de ordusunu Rumlarla arasında sular ve bataklıklar bulunduğu şekilde mevzilendirdi. Geceleri gafil yatmayıp ihtiyat halinde bulunduğundan dolayı, Rumların bir yolunu bulup gece baskın yapmaları üzerine onları geri püskürttü.²

Şam kuşatmasında Halid b. Velid, Şam kalesindeki düşmanın hallerini gece ve gündüz gözetim altında tutuyordu. Bunun sonucu olarak; kalede ziyafet verildiği bir gece askerlerin gafletlerinden yararlanıp, bir grup askeriyle surlara çıkarak kaleyi fethetme muvaffak oldu.³

B- ORDUNUN SINIFLARI :

1- Ordunun Birliklere Ayrılması :

"Şüphesiz Allah, kendi yolunda birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf olarak çarpışanları sever."⁴ ayeti, İslam'da askerî tanzime ve hücumda düzenin kullanılmasına vesile olmuştur denebilir.⁵ İslam'dan önce de Araplar vurkaç taktiğini biliyorlardı. Sonra diziliş nizamından bölük nizamına geçtiler. Bundan sonra ordu düzeni merkez, iki kanat veya dört kanat ve ardıcılar olarak ayrıldı. Süvariler ise kanatlar da veya ilk sıranın önünde, bazen de arkasında bulunmaktaydı.

Bölük nizamından sonra kuvvetlerin düzeni şöyle oldu:

¹ İbnu'l-Esir, II, 478.

² Cevdet Paşa, I, 334.

³ Taberî, II, 358; İbnu'l-Esir, II, 392.

⁴ Saf Sûresi, 4.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, II, 39.

1- Öncüler (Talîa/ Mukaddime) : Çarpışacak orduya gözle görülebilecek kadar mesafede önden giden süvarilerdir. Keşif kolları da bu gruptadır.

2- Ana kitle : Bunlar merkez (kalb) ve iki veya daha çok sayıda kanattan meydana gelir. Kanatlar bazen görüş mesafesine kadar merkezden ayrı olurdu. Ana kitle safları önünde sancakları taşıyanlar bulunurdu. Bayrak ve sancak taşıyıcıları en kuvvetli ve cesur süvarilerden seçilirdi.¹

Ordudaki asker sayısı çoğalınca; düzensiz hep beraber çarpışmaları ve askerlerin savaşırken birbirlerini tanımaları zor oluyordu.² Nitekim Halid b. Velid Yermük savaşı öncesi komutanlarla yaptığı toplantıda, onlara hep birlikte ayrılmadan çarpışmanın uygun olmayacağını ifade etti. Ardından orduyu ilk defa olarak bölüklere (Kerâdis) ayırdı. Merkezde 16 veya 20, sağ ve sol kanatlarda onar bölük bıraktı.³

Bölüklere ayırma ilk defa Yermük'te, sonra da Kadisiye'de oldu. Askerî sıranizamı ve onarlı birliğe ayırma, İslam ordusunun Kadisiye'ye yönelmesinden önce Şiraf'ta gerçekleştirildi. Bunu da Halife Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı mektupta emretmiş ve şöyle demişti: "Askerlerini on birlik halinde ayır, her birliğe bir komutan tayin et ve yöreyi iyi bilen bir kişiyi de yanına ver!..."⁴

Orduyu bölüklere ayırmanın şu faydaları vardı:

- a) Askerler üzerindeki komuta ve kontrolü kolaylaştırmak,
- b) Düşmanın benzer tarzdaki dizilişine mukavemet,
- c) Her biri farklı yer ve iklimden olan askerler arasında tanışıklığı sağlamak, dostluğu geliştirmek, onları kaynaştırmak.⁵

¹ el-Aselî, Bessam, Fennu'l- Harbi'l- İslamî, Daru'l- Fıkr, Beyrut 1988, I, 33-34.

² İbn Haldun, Mukaddime, II, 40.

³ Taberî, II, 336; İbnu'l- Esir, II, 377; Dahlan, 41.

⁴ Taberî, II, 385; DGBIT, II, 71.

⁵ Aselî, I, 33.

Yermûk savaşında başlayan kuvvet ayrımı daha sonraki savaşlarda gelişerek devam etmiş ve genel olarak şu şekli almıştır:

- 1- Keşif kolu (Talîa): Düşmanın hareketlerini gözetlerdi.
- 2- Öncü birlik (Mukaddime): Merkezden az ilerde bulunurdu.
- 3- Kalb veya merkez: Başkomutan bunun ortasında bulunurdu.
- 4- Sağ ve sol kanatlar (Cenâheyn): Genellikle iki kanat olmakla beraber, bazen dört veya daha çok olduğu da görülmüştür.

5- Ardçı (Sâka/Müehhire)

6- Levâzım tedarik kıtası

7- Deve süvarileri birliği (Rukbân)

8- Süvariler (Fursân/Hayl): Atlı birliklerdir.

9- Piyadeler (Râcil)

10-Okçular (Rumât).¹

2- Ordunun Sınıfları :

Öncü Birlik ve Keşif Kolu (Mukaddime/ Talîa) :

Öncü müfrezeleri, ordunun yürüyüşü esnasında belirli mesafe önden giderlerdi. Bunun şunlar gibi faydaları vardı:

- a) Düşmanın beklenmedik saldırılarında düzenin temini,
- b) Küçük direnişleri bastırmak,
- c) Büyük bir kuvvetle düşmanın saldırısı durumunda, İslam ordusu ana kuvvetlerine toparlanma ve müdahale için uygun fırsat vermek.²

Halife Ömer Sa'd'a verdiği talimatta; düşman toprağına yaklaştığında çok sayıda öncü birlikler ve keşif kolları çıkarmasını isteyerek, keşif kollarının etrafı gö-

¹ Taberî, II, 385; İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 40-41; Cevdet Paşa, I, 347; Şiblî, II, 162.

² Aselî, I, 53.

zetleyip düşmanın yardım birliklerinin yollarını keseceklerini, öncülerin de düşmanın gizliliklerini öğrenip kendisine haber vereceklerini ifade etmişti.¹ O da Sevâd b. Mâlik et-Temimî komutasında keşif kolu, Zühre b. Abdullah b. Katâde komutasında öncü birlikler çıkarmıştı.² Tikrit'e gönderilen ordunun öncü kuvvetlerine Rib'î b. el-Efkel, Mâsebzân'da İbn Huzeyl el-Esedî, Isbahan'da Abdullah b. Verkâ er-Riyâhî³, Nihavend'de Nuaym b. Mukarrin⁴ getirilmişti. Öncü kuvvetler Kadisiye'de yaptıkları gibi, önden gidip belirli mesafeye kadar güvenliği temin ettikten sonra ana kuvvetlerin gelmesini beklerler, sonra tekrar önden giderek aynı görevi yaparlardı.

Ardçı Birlik (Sâka/ Muehhire) :

Öncü birliğin görevlerini, ordunun geri tarafında yapan birliktir. Özellikle uzak düşman memleketine gidildiğinde, bir yerden başka bir yere düşmandan geri çekilmede veya şiddetli hücumdan sonra geri dönmeye ardçı kuvvetlere önemli görevler düşmekteydi.⁵ Ardçı birlik komutanı Kadisiye'de Âsım b. Amr et-Temimî, Celûla'da Amr b. Mürre, Tikrit'te Hânî b. Kays idi.⁶

Sağ ve Sol Kanatlar (Cenâheyn):

Sağ ve sol taraflardan gelebilecek saldırıları önlemek, düşman kuvvetini merkezden dağıtmak için önemliydi. Ayrıca kanat saldırılarıyla düşmanın merkez kuvveti zayıflatılır ve böylece ele geçirilmesi kolaylaşırdı.⁷ Kadisiye'de sağ kanatta Abdullah b. el-Mu'tem, sol kanatta Şurahbil b. es-Sımt; Celûla'da kanatlarda Sa'r b. Mâlik ve Amr b. Mâlik b. Utbe; Mâsebzân'da Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve

¹ İbn Abdirabbih, I, 131.

² Taberî, II, 385; İbn Abdirabbih, I, 131.

³ Taberî, II, 474, 475, 531.

⁴ İbnü'l-Esir, III, 15.

⁵ Aselî, I, 56.

⁶ Taberî, II, 385, 468, 474.

⁷ Aselî, I, 57-58.

Mudârib b. Felân el-İclî¹; Nihavend'de Huzeyfe b. Yemân ve Süveyb b. Mukarrin² bulunmaktaydı.

Öncü, ardçı ve kanatların temel amacı merkez kuvvetleri korumaktı. Çünkü burada ordunun adeta beyni bulunuyordu. Ayrıca idarî personeller de buradaydı.

Fedailer :

İslam ordusunda hemen her merhalede fedai bir grup bulunmuştur. Onlar sağlam bir akide, kuvvetli bir irade, imanla dopdolu bir kalp sahibi olduklarından, Cennet özlemiyle yanıp tutuşan kişilerdir. Allah'ın kendi yolunda mücadele edenlere vadettiği Cennete kavuşmak veya zafer elde etmek amacıyla çekinmeden çarpışırlar.

Uhud günü Ashabdan birçokları Resulullah'ın öldürüldüğünü sanmışken, Enes b. Nadr bunlara uğrayarak: "Resulullah'tan sonra hayatı ne yapacaksınız? Onun vefatı gibi siz de aynı şey için ölünüz!" dedi. Sonra hepsinin önüne düştü ve şehid oluncaya kadar savaştı. Vücudu tanınmaz haldeyken, kız kardeşi onu parmak uçlarından tanıyabildi. Uhud günü vücudunu Resulullah'a feda eden Enes b. Nadr, fedailerin ilklerinden sayılır.³

Mısır fethinde Amr b. Âs, Yûna kalesini mancınıklarla taş yağmuruna tutmasına rağmen fethedememişti. Zübeyr b. Avvam, Hz. Ömer tarafından onikibin kişilik kuvvetle yardıma gönderildi. Yedi ay geçmesine rağmen direniş sürüyordu. Zübeyr, İslam uğrunda kendini feda edeceğini söyleyerek, ip merdivenle kalenin istihkam siperlerine kadar çıkmayı başardı. Kendini takip edenlerle birlikte tekbirler getirerek kale kapısını açıp fethi muvaffak oldular (h.20/641).⁴

Kadisiye savaşı sırasında Tuleyha, Müslümanların bulunduğu karargâhtan

¹ Taberî, II, 385, 468, 475.

² İbnu'l-Esir, III, 15.

³ İbn Kayyım, III, 244; Salih, 374; Hüseyin el-Hâc, 205.

⁴ Belâzurî, 305; Cevdet Paşa, I, 394; DGBİT, II, 96-97.

tek başına çıkıp gizlice İran karargâhına girerek, bazı atları çözüp yedeğine aldı. Durumu fark eden iki Fars askerini öldürdükten sonra, takip eden üçüncü bir askeri esir alarak geri döndü. Bu esir Tuleyha'nın cesaretine hayran kalmıştı. Sonra müslüman olup, Farslar hakkında önemli bilgiler verdi.¹

Levâzımcılar :

Ordunun silah, cephane vb. maddeler dışındaki yiyecek, giyecek bütün ihtiyaçlarını temin eden asker sınıfıdır. Hz. Peygamber zamanında askerler tüm ihtiyaçlarını kendileri karşılarlar, gücü yetmeyenler ise bazen ödünç alır, kimi zaman da zengin kişilerce donatılırlardı.

Hz. Ömer zamanında ordu işleri düzene sokulduğundan askerlerin çoğu ihtiyaçları rahatlıkla karşılandı. Başlangıçta levâzım için tedarik çok azdı. Kadisiye seferinde askerler yem ve yiyecek ihtiyaçları olduğu zaman, karadan süvariler çıkarıyorlardı; bu süvariler, Fırat'ın aşağı taraflarına baskınlar yapıyorlardı. Hz. Ömer Medine'den onlara koyun ve kesimlik hayvanlar gönderiyordu.² Sonraları fethedilen yerlerin halkından cizyenin yanısıra adam başına belirli miktar yemeklik buğday ödemeleri kararlaştırıldı. Mısır halkından cizyenin yanında toplanan buğday, zeytinyağı, bal, sirke gibi yiyecek maddeleri Dâru'r- Rızk (Yiyecek Ambarı)'ta toplanarak Müslümanlara taksim edilecekti. Ayrıca cübbe, pelerin, sarık, şalvar, Kıptî kaftanı, ayakkabı gibi giyecek maddeleri de toplanmıştır.³ Suyûtî, Hz. Ömer'in Dâru'd-Dakîk (Gıda Deposu)'i kurarak burada un, kavut⁴, hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulundurduğunu ve buradan dağıtım yapıldığını kaydetmektedir.⁵

¹ Taberî, II, 398-399; İbnu'l-Esir, II, 422-423.

² Belâzurî, 365-366.

³ Belâzurî, 307.

⁴ Kavrulmuş arpa, buğday, nohut unu.

⁵ Suyûtî, 128.

Ömer ordu komutanlarına mektup yazarak, sakal tıraşı olan herkesten cizye almalarını; ayrıca Zimmîlerden Şam ve Cezire'deki Müslümanların her birinin yiyeceğine karşılık olarak her ay iki müdd¹ buğday, üç kış² zeytinyağı, et yağı ve bal almalarını; Mısır'dakilerden ise her ay bir irdebb³ hububat ve bir elbise ile Müslümanları üç gün misafir etmelerini istemiştir.⁴ Yine İyâd b. Ğanem, Rakka halkının her erkeğinden cizye almanın yanında birkaç kafiz⁵ buğday ile bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal vermeleri şartıyla antlaşma yaptı.⁶

Zamanla ordunun erzak temini için Ehrâ denilen ayrı bir daire kuruldu. Suriye'de Amr b. Utbe (veya Amr b. Abse) bu dairenin sorumluluğuna getirildi.⁷ Ehrâ, Yunanca ambar (mahzen) manasına gelen "harâ" kelimesinin çoğuludur. Kelime olarak "ceylanın sığındığı, korunduğu her türlü yer" anlamındadır.⁸ Bir yere buğday toplayıp onu oradan tevzi etmek Yunanlılardan alınan bir usûl olduğundan, bunun Yunanca ismi de baki kaldı. Bütün erzak bir yerde toplanır ve oradan her ayın başında askerlere dağıtıldı. Bu sistemin uygulanması sayesinde askerlere pişmemiş erzak yerine pişmiş aş verilmesi imkanı da olmuştur.⁹

Erzak yanında askerlere elbise de verildi. Genellikle askerler kendi atlarını kendileri temin ederlerdi. Fakat malî gücü yerinde olmayan düşük maaşlı askerlerin atlarını devlet tedarik ederdi. Bu maksatla Hz. Ömer'in kati emriyle Medine'de daima 4.000 eğitilmiş at hazır bulundurulurdu. Hz. Ömer at verdiği kimseye şöyle derdi:

¹ Sâ''ın ¼'üne eşit olup 0,688 litredir. (Sâ' ağırlık ölçüsü olup 2,75 litredir.)

² Daha çok sulu maddeler için kullanılan bir hacim ölçüsü olup yaklaşık ½ litredir.

³ Daha çok Mısır'da kullanılmış olan bir ağırlık ölçüsü olup 24 sâ''a eşittir.

⁴ Belâzurî, 178.

⁵ Hem alan hem de ağırlık ölçüsü olarak kullanılmıştır. Alan ölçüsü olarak Cerîb'in 1/10'u, ağırlık ölçüsü olarak ise Cerîb'in ¼'ü olup 33 litredir. (Alan cerîbi 1366 m², ağırlık cerîbi 132 litredir.)

⁶ Belâzurî, 248.

⁷ Kureşî, 325-326.

⁸ İbn Manzûr, I, 620.

⁹ Şiblî, Asr-ı Saadet, IV, 392-393.

“ Eğer sen bu atı, kötü bakman dolayısıyla telef edersen kıymetini ödersin. Eğer harpte isabet alır veya isabet alman sebebiyle telef olursa, o zaman bir şey lazım gelmez.”¹

İstihkâmcılar :

Düşmanın hücumunu durdurmak maksadıyla set, kale, siper vb. yerlerin yapılması, yolların açılması, köprüler kurulması ve diğer inşaat hizmetlerini yürütenlerden oluşan bir sınıftır.

Halife Ömer zamanında bu hizmetleri genellikle fethedilen yerlerin ahalisi yapmıştı. Amr b. Âs, Fustât topraklarını aldığı zaman Mukavkıs, İslam ordusunun mühendislik hizmetlerinin Kıptîler tarafından yapılmasına razı oldu. Amr, Rumlarla savaşmak üzere İskenderiye üzerine yürüdüğü zaman, Mısırlılar yollar ve köprüler inşa ettiler. Ayrıca güzergâh üzerine İslam ordusu için pazarlar kurdular.² Celûla’dan sonra halktan cizye ile birlikte, ellerinden geldiğince yollar, köprüler, çarşılar yapmaları, Dihkanlardan ise imarete önem vermeleri talep edilmişti.³

Muâviye b. Ebî Süfyan, Şam sahillerinin durumunu Hz. Ömer’e yazınca Halife ondan, kalelerin tamir edilmesini, gözetleme yerlerine bekçiler ve fenerler koymasını istemişti.⁴

İstihbaratçılar :

Düşman hakkında her türlü bilgiyi toplamakla görevlendirilen, ordunun haber alma teşkilatıdır. Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hz. Ömer de casusluk ve istihbarat hizmetlerini iyi teşkilatlandırmıştı. Bu iş için Müslüman Irak ve Suriye Araplarından faydalanılmış ve bunların Müslümanlıklarını açıklamayıp Zerdüşť veya

¹ Ebû Yusuf, 90; Şiblî, II, 155-156.

² Şiblî, II, 163; A. Cevdet Paşa, I, 396-397.

³ Taberî, II, 472.

⁴ Belâzurî, 183.

Hristiyan gibi görünmelerine izin verilmişti. Yermûk, Kadisiye ve Tikrit savaşlarında bu casuslar büyük hizmetler ifa ettiler.¹

Fethedilen yerler halkıyla yapılan bazı antlaşmalarda; onların Müslümanların ajan ve rehberleri olmaları karşılığında cizye ödemeyip, topraklarını geri almalarına izin verilmişti. Ebû Ubeyde'nin Ürdün ve Filistin'deki Sâmirîlerle; Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Cerâcime halkıyla yaptığı antlaşmalar buna örnektir.²

Mancınık, Debbâbe, Koçbaşı Kullanıcıları :

Müslümanlar iki ay süren Behresir kuşatmasında; mancınıklarla atış yapıyorlar, koçbaşı arabalarla düşmanın üzerine gidiyorlar ve her türlü savaş silah ve gereciyle çarpışıyorlardı. Bu kuşatmada 20 mancınık kullanılmıştı (h.16).³

Personel Sınıfı :

Sefer, savaş ve savaş dışında ordunun idarî, siyasi ve ekonomik işlerini yürüten personellerdir. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Divan Kâtibi: Ordu divanında görev yapan katiptir. Divan kayıtlarını başlangıçta Kureys'in meşhur nesebcilerinden Akîl b. Ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im tutmuşlardı.⁴

Muhasebeci, Ganimet Memuru (Akbâz), Veznedar (Hâzin): Genel olarak ganimetleri toplayan, paylaştıran, Beytûlmalin payını ayıran ve yerine koyan kimse-lerdir. Kadisiye savaşında akbâz Abdurrahman b. Rebîa⁵, Yermûk'te Abdullah b. Mes'ûd⁶, Medain'de Selman b. Rebîa idi.⁷ Nihavend savaşında ordunun muhasebe memuru es-Sâib b. el-Akra' idi. Nihavend'de toplanan ganimetler, eşyalar, mallar

¹ Şiblî, II, 164.

² Belâzurî, 226, 228.

³ İbnu'l-Esir, II, 467.

⁴ Belâzurî, 655-656; Taberî, II, 570; İbn Haldun, Tarih, I, 203.

⁵ İbnu'l-Esir, II, 414.

⁶ Taberî, II, 336.

⁷ İbnu'l-Esir, II, 472.

ona teslim edildi. Medine'ye Ömer'e götürdüğü pek çok mücevherleri Halifenin isteği üzerine satıp, bedelini askerî işlere sarfetti.¹

Kâdi: Ordu kâdısı Kadisiye'de Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhili², Yermûk'te ise Ebû'd-Derdâ' idi.³

Kurrâ, Kussâs (Vâiz), Mürşid, Davetçi (Dâî): Askerlerin moralini yükseltmek, kahramanlık duygularını kabartmak, savaşa teşvik etmek için konuşma yapan, vaaz eden, şiirler okuyan, ayetler kıraat eden kişilerdir. Kadisiye'de Selmân el-Fârisî durumu teftişe memur olup, daima orduyu dolaşır ve askeri savaşa teşvik ederdi.⁴ Yermûk savaşı başlamadan önce kâri' Mikdâd b. Esved, Enfâl sûresinden cihad ayetleri okudu, kâss (vâiz) Ebû Süfyan b. Harb ise askeri savaşa teşvik edici mahiyette hitabette bulundu.⁵

Tercüman: Düşman tarafından gelen mektubu veya elçilerin sözleri, esirlerin konuşmaları vb. tercüme gerektiren durumlarda bu işi yapan kişilerdir. Kadisiye'de tercüman Hilâl el-Hecerî idi.⁶

Sâî (Süât): Savaş sırasında komutanlar arasında haberleşmeyi sağlayan ve süratli koşan hecin develeriyle karşılıklı gidip gelen haberci veya postacı kişidir.

İşçiler: Bu kişiler doğrudan savaşa katılmayıp, ordunun geri lüzumlu işlerini yaparlardı. Hendek kazma, siper yapma, ordu hayvanlarını gütmek, tarla ekme, bir şeyi taşıyıp getirme vb. Bu gibi işler için fetihlerin genişlemesinden sonra esirler kullanılmaya başlandı.⁷

Yazıcı (Kâtip): Ordunun her türlü yazı işlerine bakarlar. Antlaşma, mektup,

¹ Belâzurî, 437; Cevdet Paşa, I, 404.

² Taberî, II, 385; İbnu'l-Esir, II, 414; Kureşî, 308; Şiblî, II, 160; Cevdet Paşa, I, 347.

³ Taberî, II, 336.

⁴ Taberî, II, 386; İbnu'l-Esir, II, 414; Kureşî, 308; Cevdet Paşa, I, 347.

⁵ Taberî, II, 336.

⁶ Taberî, II, 386; Kureşî, 308; Şiblî, II, 160.

⁷ Avn, 118.

ilan, rapor yazımı gibi. Kadisiye’de bu iş Ziyad b. Ebî Süfyan’a verilmişti.¹

Zabıt Memurları: Orduda meydana gelen her şey hakkında Halifeye ayrıntılı yazılı raporlar gönderirlerdi. Hz. Ömer her orduya bu memurlardan gizlice koyardı ki bunlar, onun özel casuslarıydı. Bu usûl, orduda suç işleyen şahsın kim olursa olsun gecikmeden cezalandırılmasına da yarıyordu. İran harbinde Amr b. Ma’dikerib, bir defasında üstüne küstahça konuşmuştu. Hadiseden derhal haberdar edilen Hz. Ömer ona mektup yazarak, suçunu bir daha tekrarlamaya cesaret edemeyecek şekilde azarladı.² Bekr b. Vâil kabilesinden Uteybe ve Furat komutasındaki birliğin, düşmanı suya döktüklerinde komutanların sudakileri boğmaları için askerleri tahrik etmelerinin haberini Hz. Ömer, birlikte bulunan özel casuslarından öğrendi. Komutanları merkeze çağırıp sorguya çekti.³

Sağlık Görevlileri: Ordunun sağlık işlerine bakan, savaşta yaralananları, hastalananları tedavi eden doktor, hemşire ve diğer yardımcı sağlık personelleridir. Hz. Peygamber zamanında bu işleri daha çok kadınlar yapıyordu. Buhârî’nin naklettiği haberlerden öğrendiğimize göre; kadınlar savaşlara katılmışlar, yaralıları tedavi etmişler, cephe gerisine taşımışlar, yaralılara ve diğer askerlere su vermişlerdir.⁴ Hz. Ömer döneminde sağlık işlerini genellikle kadınlar değil, işin mütehassısı olan doktor ve hemşireler yerine getirdi. Özellikle Fars ve Rumlardan tıp öğrenildikten sonra bu konuda ilerlediler.⁵ Kadisiye ordusunda doktor ve cerrahlar bulunmaktaydı.⁶

Diğer Görevliler: Elçiler, savaşta dağılan safları düzenleyenler (vâzi’),⁷ mimar ve/veya iskan memuru (Basra şehrinin kuruluş aşamasında bu görevi Âsım b.

¹ Taberî, II, 386; İbnu’l-Esir, II, 414; Cevdet Paşa, I, 347.

² Şiblî, II, 165-166.

³ İbnu’l-Esir, II, 409; DGBİT, II, 69.

⁴ Buhârî, 56/ 65-68.

⁵ Avn, 121.

⁶ Taberî, II, 385; Kureşî, 308; Şiblî, II, 160.

⁷ Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 994.

ed-Dülef¹, Kûfe'de Ebû'l-Heyyac el-Esedî² yaptı.), baytar ve hayvan bakıcıları (Kûfe'deki ahırların sorumlusu Selman b. Rebîa³, Rebeze koruluklarının görevlisi Hz. Ömer'in mevlası olan Hüney idi.⁴) vb.

C- ASKERLERİN ÜCRETLERİ :

Hz. Peygamber ve Ebû Bekir devirlerinde daimî askerlik olmadığı için, askerlere de maaş bağlanması söz konusu değildi. Ancak askerler bir sefer sırasında ele geçen ganimetlerden, Kur'ân'da belirlendiği şekilde⁵ kendi paylarına düşen hisselelerini alıyorlardı. Bu dönemlerde her asker kendi imkanlarıyla savaşa katılıyordu. İmkan olmayanlara ise gerekli silah, binek, elbise ve yiyecekler devlet tarafından temin edilmeye çalışılıyor veya zenginler, bu türlü şeyleri temin edebilmeleri için doğrudan doğruya onlara zekatlarını ödüyorlar ya da infak ediyorlardı.⁶

Hz. Ömer zamanında düzenli ordu sistemine geçildiğinden askerler de diğer memurlar gibi maaşa bağlandılar. Devlet hazinesi (Beytülmal), ganimetlerin beşte biri, zekat, cizye, harac, öşür gelirleriyle zenginleşmiş olduğundan, görevlilere düzenli maaş verilmesinde zorluk olmamıştır. Kurulan genel divanla bütün devlet görevlilerine maaş ve halka kaydediliş derecelerine göre atâ tahsis edilirken, özel olarak ordu divanlarıyla da askerlere derecelerine göre maaş bağlandı.

Divanın kurulmasını anlatan İslam tarihi kaynaklarına göre Hz. Ömer askerlerin isimlerini defterlere kaydettirdi. Onlara İslam'a girmedeki öncelik, Hz. Peygamber'e yakınlık ve fetihlerdeki başarılarına göre şu şekilde yıllık atâ tahsis etti:

¹ Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 483.

² Taberî, II, 479.

³ Taberî, II, 483.

⁴ Ebû Yusuf, 174.

⁵ Enfâl Sûresi, 41; Haşr Sûresi, 7-8.

⁶ Yeniçeri, Celâl, *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yay., İstanbul 1984, 310.

- 1- Bedir ehlinden olan her ferde 5.000 dirhem,
- 2- Bedir'den Hudeybiye'ye kadar müslüman olanlara 4.000,
- 3- Hudeybiye ile Ridde savaşları arasındakiler için 3.000,
- 4- Yermûk ile Kadisiye'de bulunanlara 2.000,
- 5- Yermûk ve Kadisiye'den sonrakiler için 1.000,
- 6- Bizzat bu iki savaşa katılmayıp refakat edenler için 200 ile 500 dirhem arasında değişen tahsisat bağlandı.¹

Bu maaş ve tahsisatların çokluğunu ancak Hz. Ömer'in Ebû Bekir gibi hilafet maaşı olarak yıllık 6.000 dirhem² aldığını göz önüne aldığımız zaman anlayabiliriz. Komutanlara verilen maaş 4.000 ile 5.000 arasında değişmekteydi.³ Asker, komutan, halife maaşlarının birbirine yakın olmasından anlıyoruz ki, Hz. Ömer ekonomik olarak da toplumsal barışı sağlamada çok önemli adımlar atmıştır.

Yermûk ve Kadisiye'den itibaren Halife Ömer askerlere maaş tahsis etmiş olduğundan, onları ticaret ve ziraat yapmaktan menetti. Böyle olunca askerlerin aile fertlerine de derecelerine göre 200 ile 1.000 dirhem arasında değişen senelik maaş bağlandı. O zamanki dirhem en az frank⁴ kıymetinde olduğunu düşünür ve askerlerin aile fertleri maaşlarını ortalama 500 dirhem alırsak, aylık ortalama 42 frank verildiği ortaya çıkar. Bizans askerleri maaşlarının yıllık 120-180 dirhem olduğu hatırlanırsa, bu miktarın İslam askerlerinin maaşlarının çeyreğine tekabül ettiğini görürüz.⁵

Bununla beraber Hz. Ömer'in askerlerin maaşlarını yükseltmek istediği zikredilir. O şöyle derdi: "Maaşları 4.000 dirhem olarak belirlemeye çalışacağım. Binini

¹ Belâzuri, 657-659, 665; Taberî, II, 452; İbnu'l-Esir, II, 461.

² Taberî, II, 453; İbnu'l-Esir, II, 389.

³ Avn, 282.

⁴ Fransa ve bazı Avrupa ve Afrika ülkelerinde kullanılan para ölçüsüdür.

⁵ Zeydan, I, 226-227; Avn, 282.

aile fertlerine ayırır, binini yanına azık olarak alır, bini ile savaş hazırlığı yapar, bini ile de geçinir.”¹ Maaşların yüksek olması hususunda Ebû Ubeyde Hz. Ömer’e şöyle demişti: “İstihdam ettiklerini fazla ücret vermek suretiyle zengin et ki, onları hıyasetten korumuş olasın.” Bunun üzerine Hz. Ömer: “Onlardan birini bir vazifeye tayin ettiğim vakit, bir daha muhtaç olmayacakları kadar ücret veriyorum.” dedi.²

Mevlana Şiblî, Hz. Ömer’in askerlerin maaşlarını artırdığını, hatta komutanların senelik maaşlarının 7.000’den 10.000’e çıktığını; ayrıca önceden çocuklara sütten kesildikten sonra maaş bağlanırken, daha sonraları doğdukları günden itibaren maaş bağlandığını belirtir.³ Başarılı fetih siyasetinin neticesinde devlet gelirlerinin artmasına paralel olarak bunun gerçekleşmesi normaldir.

Hizmet süresi ve hizmette başarı, terfi suretiyle maaşın artırılmasına esas tutuluyordu. Kadisiye’de yararlılık gösterenlerin yıllık maaşları 2.000 dirhemden 2.500 dirheme yükseltildi. Nizamî maaşlardan başka, ganimetlerin önemli bir kısmı da askerlere rütbe ve hizmetlerine göre dağıtılıyordu. Nihavend’de her süvariye 6.000 dirhem, Celûla’da 9.000 dirhem ve dokuz at verilmişti.⁴ Tikrit zaferinden sonra süvarilere 3.000, piyadelere 1.000 dirhem; Medain’in fethinden sonra ise 60.000 civarındaki ordunun tümü süvarilerden meydana geldiği halde, her süvariye 12.000 dirhem dağıtıldı.⁵

Maaş ve tahsisatlar ayrı zamanlarda verilirdi. Maaş Muharrem ayının başında, tahsisat ilkbaharda, bazı gelirler hasat mevsiminde dağıtılırdı. Maaşların verilmiş şekli şöyleydi:

¹ Taberî, II, 452; İbnu’l-Esir, II, 462.

² Ebû Yusuf, 185-186.

³ Şiblî, II, 154.

⁴ İbnu’l-Esir, II, 477; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 393.

⁵ Taberî, II, 466, 474; İbnu’l-Esir, II, 474.

Her kabile birliğinin “arîf ” denilen bir başı vardı. Maaşlar “ Ümerâu'l-A'sâr” adı verilen onbaşılara ödenir, bunlar aldıkları maaşları arîflere teslim ederler ve arîfler de askerlere dağıtırlardı. Her arîfe dağıtılmak üzere 100.000 dirhem emanet edilirdi. Kûfe ile Basra'da bulunan yüz arîf, her sene askerlere on milyon dirhem dağıtıyordu. Bütün bu dağıtımlar son derece dikkatle yapılıyordu. Bir defasında Ümerâu'l-A'sâr'ın hata etmesi üzerine Hz. Ömer, derhal Said b. İmran ve Meş'ale b. Nuaym gibi neseb alimlerini göndererek tahkikat yaptırmış ve herkesin hukukunu yeniden tesbit ettirmişti. Bu olay üzerine onbaşılardan yerine, her yedi kişinin başına bir başkan tayin etmişti.¹

D-ORDUDA RÜTBELER VE ÜNİFORMALAR :

1- Rütbeler :

Hz. Peygamber döneminde düzenli ordular olmadığından, sistematize edilmiş ordu rütbelerini de göremiyoruz. Fakat bununla beraber, seferberlik zamanı oluşturulan orduda görev ve yetki ayrımı bakımından bazı rütbelerden söz etmek mümkündür. Arîf (Manga başı, kabile temsilcisi)², nakîb (Kabile temsilcisi)³, vâzi' (Ordu saflarını düzenleyen ve ordu içi haberleşmeyi sağlayan kişi)⁴ vb. Resulullah ve Ebû Bekir devirlerindeki tanzimde, sivillerle askerler arasında ayrım yapılmamıştır. Nitekim “arîf” rütbesi hem asker, hem de sivil için kullanıldı.

Hz. Ömer döneminde ise düzenli orduların kurulmaya başlanmasıyla birlikte, askerler sivillerden ayrılmış ve rütbelere de bu duruma uygun hale gelmiştir. Rütbeleri asttan üste doğru şöylece sıralayabiliriz:

¹ Şiblî, II, 156.

² Taberî, II, 385.

³ İbn Kayyım, III, 72.

⁴ Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 994.

Arîf : Asker ve sivilleri kapsayan bir rütbedir. Askerî teşkilatta on askere komuta edene, sivillerde ise kendi kabilesine komutanlık yapana arîf denilmektedir. Askerî olarak buna “manga komutanı” da denilebilir. Hz. Ömer, Kadisiye savaşı öncesi başkomutan Sa’d’a gönderdiği mektupta şöyle emretti: “Bu mektubum sana gelince insanları onar onar taksim et ve başlarına birer arîf tayin et. Askerlerin başına da Emirler tayin et ve bir merkeze bağla. Komutanlar da bu tertibe şahit olsunlar, huzurlarında yetkilerini takdir et!...”¹

Halife : 50 askere komuta edene verilen rütbedir. Buna “takım komutanı” da denebilir.²

Kâid : 100 askere komuta etme rütbesidir. Buna “bölük komutanı” da denilebilir. Askerleriyle birlikte on arîf veya beş halifeye emir ve komuta etmektedir.³

Emiru’l-Kurdûs : 1.000 askerin komutanına verilen rütbe olup, buna “tabur komutanı” da diyebiliriz.⁴ Yermük savaşında başkomutan olan Halid b. Velid, orduyu alışılmışlığın dışında kurdûslara ayırmış ve her kurdûsun başına emir tayin etmiştir.⁵

Emiru’t-Ta’bie : Yaklaşık olarak 5.000 askere komuta edene verilirdi.⁶

Emiru’l-Ceyş : 10.000 ve daha yukarı sayıda askere komuta eden askerin rütbesi olup, “alay veya tugay komutanı” da diyebiliriz.⁷

2- Üniformalar :

Kaynaklarımız gerek Hz. Peygamber, gerekse Hz. Ömer dönemlerinde ordu

¹ Taberî, II, 385.

² Salih, 370; Avn, 115; Kureşî, 323; Hüseyin el-Hâc, 197; Mecdelâvî, 186.

³ Salih, 370; Avn, 115; Kureşî, 323; Hüseyin el-Hâc, 197; Mecdelâvî, 186.

⁴ Salih, 370; Avn, 115; Kureşî, 323; Hüseyin el-Hâc, 197; Mecdelâvî, 186.

⁵ Taberî, II, 336; İbnu’l- Esir, II, 377; Dahlan, 41.

⁶ Avn, 115.

⁷ Salih, 371; Avn, 115; Kureşî, 323; Hüseyin el-Hâc, 197; Mecdelâvî, 186.

için muayyen bir elbise biçimi veya üniforma tesbit edilip edilmediği hakkında beyanda bulunmamaktadır. Resulullah savaş esnasında kendi askerlerinin, silah arkadaşlarını düşmandan ayırmaları için usta bir metot kullanıyordu. Her bir sefer için ayrı olmak üzere bir parola (şiar) seçiyor, Müslümanlar harp esnasında karşılaştıkları zaman yüksek sesle bunu söylüyorlardı. Bu parola kelimeler, tarafların birbirlerini tanıyamayacağı zaman yani geceleyin dahi fevkalade kullanılıyordu. Bununla beraber Bedir savaşında, savaşçıların elbiselerinde bazı ayırıcı işaretler söz konusu edilebilir. Resulullah şöyle demişti: “Size yardıma gelen meleklerin işaretleri (tesavvamât) vardır; sizin de ayırıcı işaretleriniz olsun.”¹ Bu emir üzerine Müslümanların miğfer, sarık veya başlıkları üzerinde işaret taşıdıkları zikredilmektedir. Bedir’de Zübeyr b. Avvam meleklerinki gibi sarı sarık veya sarı tuğ takmıştı.²

Hiz. Ömer döneminde Mısır’ın fethi neticesinde yapılan antlaşmaya göre; halktan cizyenin yanısıra ordu için yılda bir defa yünden cübbe veya değeri buna eşit Kıptî kaftanı, pelerin veya sarık, şalvar ve bir çift ayakkabı vermeleri kararlaştırıldı.³ Bu da gösteriyor ki, orduda nizâmî üniforma giyimi söz konusu değildi. Bölgenin yöresel kıyafeti olan Kıptî kaftanının giyilmesine dahi izin verilmiştir.

E- ORDUDA KADINLAR :

Hiz. Peygamber zamanında Müslüman kadınların; yaralıları tedavi, şehidlerin harp sahası dışına nakli ve defni, kırbalarla su taşınması, askerlerin elbiselerinin dikilmesi gibi ordunun geri hizmetlerini yerine getirmeleri, Uhud savaşında başlayarak sonra da devam etmiştir. İçlerinde Ümm-ü Atiyye, Nüseybe gibi, o devirde cerrahi ve

¹ İbn Sa’d, II, 16; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 999.

² İbn Kesir, *Tefsir*, I, 411.

³ Belâzurî, 307.

tedavi usûlüne vakıf kadınlar da vardı.¹

Kadınların, yeri geldiğinde savaşa katıldıkları da olmuştur. Hz. Enes'in annesi Ümm-ü Süleym, Huneyn savaşında hançer taşıymıştı. Hançeri görüp sebebini soran Resulullah'a: "Şu müşriklerden biri yaklaşacak olursa, bununla karnını deşmek için yanıma aldım." demesine Hz. Peygamber tebessüm etmişti.²

Müslim'in rivayetine göre Ümm-ü Atiyye şöyle demişti: "Ben Resulullah ile birlikte yedi ayrı gazveye çıktım. Ordugâhlarda ben geri kalır, askerlere yemek yapar, yaralıları tedavi eder, hastalara bakardım."³

Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında da kadınlar orduyla birlikte sefere çıkarak; yemek yapma, kabir kazma ve şehidlerı gömmme, su taşıma, yaralıları tedavi etme gibi ordunun geri hizmetlerini yerine getirdiler.

Kadisiye'ye Sa'd'ın emrinde gelen 4.000 kişinin içinde kadınlar da vardı. Diğer komutanların emrinde gelenlerle toplam mevcut 30.000 oldu.⁴ Kadınlar bu savaşta yaralıları tedavi etmiş, çocuklarla birlikte kabir kazıp şehidlerı gömmüşlerdi.⁵

Bazen kadınlar askerleri savaşa teşvik etmişlerdir. Utbe b. Gazvan Fırat şehri halkıyla savaşırken, karısı Ezde askerleri savaşa teşvik eder ve şöyle derdi: "Eğer onlar sizi mağlup ederlerse, sizler bizleri sünnetsizlere teslim etmiş olursunuz."⁶

Yeri geldiğinde kadınlar bizzat savaşlara da iştirak ettiler. Yermûk savaşında şiddetli bir şekilde savaşmışlar⁷, Rum askerlerinden birçoğunu kaçarlarırken telef etmişlerdi. Muâviye'nin annesi Hind: "Kılıçlarınızla sünnetsizleri kesiniz!" diyordu.⁸

¹ Sahih-i Buhârî Muhtasarı, VIII, 320.

² Sahih-i Buhârî Muhtasarı, VIII, 321; Kütüb-i Sitte, V, 110.

³ Müslim, Cihad, 142.

⁴ Taberî, II, 383; İbnu'l-Esir, II, 414.

⁵ Taberî, II, 417; İbnu'l-Esir, II, 437; Cevdet Paşa, I, 361; Hüseyin el-Hâc, 201-202.

⁶ Belâzurî, 493.

⁷ İbnu'l-Esir, II, 379.

⁸ Belâzurî, 193; Cevdet Paşa, I, 333.

Bir grup İran askeri Basra üzerine hücum ettiğinde Müslüman askerler karşı koymuşlardı. Geride kalan Müslüman kadınlar, erkeklerinin yanında bulunmak üzere başörtülerinden bayrak yapıp ileri hareket ettiler. İranlılar onları geriden gelen takviye kuvvet zannederek, korkup neticede bozguna uğradılar.¹

Hiz. Ömer'in hilafetinin ilerleyen yıllarında ordu düzenli hale geldiğinden, kadınların orduya katılmasına duyulan ihtiyaç ortadan kalkmış, onların daha önce yaptıkları vazifeler görevlileri tarafından ifa edilmiştir.

F- ORDUNUN EĞİTİMİ :

Bir ordunun savaşta başarılı olması, talim ve eğitim derecesiyle doğru orantılıdır. Bu sebeptendir ki, günümüz ordularında askere devamlı eğitim yaptırılmakta ve böylelikle savaşma gücü artırılmaktadır.

Hiz. Peygamber zamanında düzenli ordu olmamasına rağmen, savaşa katılan Ashabın savaşma güçlerinin fazla olduğunu görüyoruz. Herhangi bir sefer durumunda acemi asker olmayıp, hepsi birer usta asker gibi mücadeleye katılıyorlardı. Onların eğitimi teorikten ziyade pratiğe dayalıydı.

Hiz. Ömer zamanında düzenli orduların kurulmasıyla bu iş profesyonel hale getirilmiş ve askerler değişik eğitim metotları ile yetiştirilmişlerdir. Eğitim konusunu sulh ve savaş zamanında yapılmasına bağlı olarak iki bölümde ele alıyoruz:

1- Sulh Zamanı Eğitim :

Hiz. Peygamber ashabını sadece savaş için değil, bütün bir hayat için hazırlıyor ve yetiştiriyordu. Kendilerine her türlü eğitimi teorik ve pratik olarak veriyordu. Onların savaşma kabiliyetlerini yükseltecek oyunlara izin vermiştir. Düşmana karşı

¹ Cevdet Paşa, I, 367.

bir hazırlık gösterisi olduğu için, Habeşlilerin Medine mescidinin içinde kılıç-kalkan oynamalarına izin vermiş, onlara müdahale etmek isteyen Hz. Ömer'i durdurmuştu.¹

Askerlikle ilgili oldukları için gayeli oyunlardan erkeklere ait olanlar üzerinde Hz. Peygamber ısrarla durmuş, bunlara teşvik sadedinde pek çok hadis irat etmiştir. Bu meyanda en çok üzerinde durulan oyunlar; atıcılık, binicilik, yürüme, koşma ve yüzmedir.²

Ashâb devamlı askerlik talimi yapıyorlardı. Râfi b. Hudeyc şöyle der: “Biz akşamı Resulullah ile birlikte kılınca, cemaatten ayrılıp ok atışı yapalım olurdu da, attığı okun düştüğü yerleri rahat görebilirdi.”³

Hz. Peygamber askerî talim-terbiye konusunda tedbirler almıştı. Gerek süvarilerin, gerekse bineklerinin istifade sağlamaları için sık sık at yarışları tertipleniyor⁴ ve bu yarışlara katılan Hz. Peygamber bizzat mükafatlar dağıtıyordu.⁵ Bugün Medine’de bulunan Mescidu’s-Sıbâk (Yarış Camii), Hz. Peygamber’in bu yarışlar esnasında oturduğu ve hangi atın yarışı kazandığını seyrettiği yeri işaret edip yadettirmektedir. O, atma ve nişan alma talimlerine büyük önem atfediyordu. Taş atmak suretiyle hedefe nişan alma, güreş vb. dallardaki sair talimler, siyer yazarları tarafından nakledilmiş bulunuyor. Yüzme dahi pek fazla tavsiye edilmiş talimlerden biridir ki, Hz. Resûl bizzat kendisi yüzme öğrenmiş bulunuyordu.⁶

Hz. Ömer tarafından ordu subaylarına gönderilen talimat, askerlere dört şeyin öğretilmesi üzerinde duruyordu: Yüzme, binicilik, okçuluk ve yaya yürüme.⁷ Ok

¹ Buhârî, Cihad, 78.

² Muvatta, Cihad, 45; Buhârî, Salât, 41, Cihad, 56-59, 78, Menâkıb, 4, Rikâk, 38, İ’tisâm, 16; Müslim, İmâret, 95, 169; Ebû Dâvûd, Cihad, 24, 67, 69, Edeb, 9; Tirmizî, Cihad, 22; Nesâî, Hayl, 8, 13, 14, Cihad, 26.

³ Buhârî, Mevâkit, 18; Müslim, Mesâcid, 217; Nesâî, Mevâkit, 13.

⁴ Ebû Dâvûd, Cihad, 67.

⁵ Ebû Dâvûd, Cihad, 67; Tirmizî, Cihad, 22; Nesâî, Hayl, 14.

⁶ Hamidullah, Hz. Peygamber’in Savaşları, 235-236.

⁷ Şiblî, Asr-ı Saadet, IV, 395.

atmayı, bu konuda yarışmalar düzenlemeyi, ata binmeyi ve devamlı savaşa hazır olmayı tavsiye etmiştir.¹

Halife bizzat kendisi askerin eğitime, özellikle süvarilerin Medine yakınlardaki korulukta yaptıkları tatbikatlara nezaret eder, askerî manevraları ve savaş tatbikatlarını denetlerdi. Günlük alıştırmalar çerçevesinde ustaca mızrak kullanımı, ok atma yarışmaları, at yarışları, binicilik öğretilmesi, yeni taktikler denenmesi, muhtelif alıştırmalar yapılması gibi aktiviteler yerine getirilmekteydi.² Halife Ömer günlük denetimleri sırasında, yanına soylu ve âdi atları birbirinden ayırma yeteneğine sahip, tedavi ve bakımlarını yapmak için de hastalık ve ilaçlarından anlayan at uzmanları (Seyisler) ve baytarları alırdı. Kûfe’de orduya ait atların işleriyle ilgilenmek için Selman b. Rebîa el-Behilî’yi görevlendirmişti. Atlar konusundaki ihtisasından dolayı halk ona Selmanu’l-Hayl (At Selmanı) lakabını vermişlerdi.³

Hiz. Ömer fetih gruplarının bölge halkıyla temas kurmaması için, kuvvetlerin fethedilen şehrin dışında kuracakları kamplarda yaşamalarını emretti. Kadisiye’de zengin ve rahat çevrenin ordu üzerinde yapacağı etkiyi göz önüne alarak Sa’d’a, sivil halktan uzak kamp kurdurdu. Bunu yapmaktaki amacı; herhangi bir acil durum için ordunun her zaman hazır bulunması, ulaşılabilir olması ve bölge halkının yaşayışından etkilenmemeleridir. Ayrıca askerlere maaş bağlayarak, zamanlarını kendi özel işlerinde değil, askerî talimlere harcamalarını sağlamıştır.⁴ Ordugâhlarda kalan askerler, ilkbaharda atlarını çayırlara çıkarırlardı. Amr b. Âs ilkbaharda maiyetindeki askerleri çayıra çıkmak ve süt hayvanlarını sağmak için istedikleri yerlere gitmek

¹ İbn Abdirabbih, I, 190.

² Avn, 116.

³ İbn Kuteybe, I, 155; İbn Abdirabbih, I, 154-155; Salih, 371; Avn, 111.

⁴ Rahman, H.U., *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, Birleşik Yay., İstanbul 1995, 59,64.

üzere terhis ederdi. Askerler taşıdıkları sancaklar ve mensup oldukları kabile düzeniyle köylere, özellikle Menuf, Semnut, Ehnas, Taha cihetlerine dağılırlardı.¹ Böylece halktan ayrı kamplarda ordunun eğitimi sağlanmış oluyordu.

2- Savaş Zamanı Eğitim :

Hz. Peygamber, ordusunu sulh zamanından daha ziyade savaş zamanı eğitirdi. Onların yürüyüşünden ok atmalarına kadar her şeyi öğretirdi.² Seçtiği komutanları harpten harbe, seriyyeden seriyyeye değiştirirdi. Bunun neticesinde tecrübeli ve olgun komutanların sayısı gün geçtikçe artmıştır.³

Hz. Peygamber'in savaş esnasında askerini eğitmesi, onlara taktik ve komut vermesi ile içiçedir. Yani hem komut veriyor, hem de eğitiyordu. Her savaştan önce onlara hitap ederek yol gösterirdi. Bedir savaşından önce ordusuna şöyle hitap etti:

“Hatlarınızı bırakıp ayrılmayınız. Hiçbir yere kımıldamayıp yerlerinizde kalınız. Ben emir vermedikçe savaşa başlamayınız. Oklarınızı düşman size yaklaşmadan kullanıp israf etmeyiniz. Düşman kalkanını açtığı zaman okunuzu atınız. Düşman iyice yaklaşıncaya elinizle taş atınız. Daha da yaklaşırsa mızrak ve kargılarınızı kullanınız. Kılıç en sonra, düşman ile göğüs göğüse gelindiğinde kullanılacaktır.”⁴

Resulullah Bedir’de askerlerine nasıl savaşacaklarını sorduğunda, Âsım b. Sâbit yay ve oklarını eline alıp ayağa kalkarak, yukarıdaki hitaba benzer mücadele şeklini söylediğinde Hz. Peygamber: “Harbin gereği budur, bu şekilde çarpışılmasını gerekli gördüm. Çarpışan Âsım’ın söylediği tarzda çarpışsın.” demiştir.⁵

¹ Zeydan, I, 194-195.

² Buhârî, Cihad, 77.

³ Hamidullah, Hz. Peygamber’in Savaşları, 236.

⁴ İbn Hişam, II, 278.

⁵ İbn Hacer, el-İsâbe fî Temyîzi’s- Sahâbe, Kahire 1970, III, 569.

Uhud savaşında Ayneyn geçidine yerleştirdiği okçulara verdiği talimat,¹ Mekke fethi öncesi ordusunu düzene sokuşu ve tembihleri² askerlerin eğitiminde büyük rol oynamıştır ki, bu askerlerin içinden Halid b. Velid, Sa'd b. Ebî Vakkas, Amr b. Âs, Ebû Ubeyde b. Cerrah gibi Hz. Ömer'in dâhi komutanları çıkmıştır.

Hiz. Ömer hilafeti boyunca geniş alanda üç ana cephede mücadele vermesine rağmen, ordusunun büyük başarılar kazanmasının arkasında mükemmel taktik ve talimatların yattığını görürüz. Kendisi hilafeti müddetince savaşılara bilfiil katılmadığı halde, komutayı devamlı elinde bulundurarak asker ve komutanlarını talimatlarıyla yönlendirmiş, onları profesyonel olarak eğitmiştir.

Kadisiye seferinde birliklerin nasıl hareket ettirileceği, taarruzlarda takip edilecek manevralar, savaş düzeni, ordunun birliklere bölünmesi gibi durumlar ile, ordunun Medine ile Irak arasında mola vereceği konak yerlerine kadar seferin her aşaması Hiz. Ömer tarafından koordine edildi. Sefer ve savaş boyunca başkomutan Sa'd'ı talimatlarıyla yönlendirdi.³ Allah'a güvenip dayanması, cesaretli olması, ilk darbeyi kendisinin indirmesi, savaş hilelerine karşı dikkatli olması, Kadisiye'nin önemi, cephenin geçit yerlerine silahlı asker yerleştirmesi, gelişmelerden devamlı haberdar etmesi, bölgenin coğrafi yapısı hakkında rapor göndermesi gibi hususlar Sa'd'e verdiği talimatlardan bazılarıdır.⁴

Ebû Ubeyd'in emrinde görev verdiği Selit b. Kays'a Hiz. Ömer şunları söyledi: "Eğer aceleci olmasaydın seni kumandan tayin ederdim. Çünkü savaş karışıklıktır ve yalnızca teenni ile hareket eden kimse savaşı iyi idare edebilir."⁵

¹ Vâkidî, I, 229; İbn Hişam, III, 70.

² Vâkidî, II, 823; İbn Hişam, IV, 47.

³ Hamidullah, el-Vesâiku's- Siyasiyye, Vesika No: 305-311.

⁴ DGBİT, II, 72.

⁵ Belâzurî, 359.

İskenderiye'nin muhasarası uzayınca Hz. Ömer'in endişesi artmıştı. Amr b. Âs'a mektup yazarak; Mısır'ın lüksüne kapılmamalarını, mektubunu aldığı gün bütün askerleri toplayarak cihad hakkında vaaz etmesini, sonra subaylar erlerin önünde olmak üzere hep birden düşmana taarruz etmelerini istedi.¹

Halife Ömer, asker ve komutanlarının deniz seferlerindeki tecrübesizlik ve eğitimsizliklerinden dolayı, denizden sefer yapmak isteyen Muâviye b. Ebî Süfyan'a izin vermemiştir.²

Ordunun moralini devamlı yüksek tutmak için savaşlarda askerlere vaaz eden, ayetler kıraat eden, kahramanlık şiirleri okuyan, savaşa teşvik eden vâizler, mürşitler, kurrâ, dâîler tayin etmişti.³ Böylelikle zafer sarhoşluğuna kapılmaktan da onları korumuş oluyordu.

¹ DGBİT, II, 99.

² Hasan, II, 191-192.

³ Taberî, II, 386.

III. BÖLÜM

SAVAŞ HAREKÂTI VE PRENSİPLERİ

A-SAVAŞ İLMİNİN GELİŞMESİ :

Savaş ilminde üç temel nokta vardır:

Strateji: Askerî birlikleri en uygun tarzda yetiştirme ve gerektiğinde hareket ettirme sanatına strateji (Sevku'l- Ceyş) denir. Genel olarak, birliklerin uygun şartlar altında silahla netice alabilecek duruma sokulmaları gibi tedbirlerle uğraşır. Strateji aynı zamanda, siyasî amaçlara ulaşmak için askerî imkanların dağıtım ve uygulanmasıdır.

Taktik (Ta'bie): Birliklerin birbirine ve düşmanın durumuna uygun şekilde tanzim ve tertip edilmesidir. Muharebe için gerekli tedbirlerin alınması ve savaşın yapılması sanatıdır.

Operasyon: Belirlenen strateji ve taktiklere uygun olarak ordu birliklerinin manevrasıdır.¹ Hz. Ömer dönemi askerî teşkilatında bu üç temel noktada büyük ilerlemeler kaydedildiğini görüyoruz.

İslam fetihlerinin h.13 (634) yılında başlamasıyla birlikte Hz. Ömer döneminde zamanın iki süper gücünden biri olan Sasanî İmparatorluğu yıkılarak bütün İran toprakları fethedildi. Müslümanlar doğuda Sind ve Ceyhun nehirlerine kadar hakim oldular. Diğer süper güç olan Bizans topraklarının büyük bir bölümü çevresindeki şehirlerle birlikte Suriye bölgesi ve Mısır, İslam topraklarına dahil edildi. Kısa sürede geniş coğrafyalarda başarılı sonuçlar alınmış olmasında, İslam askerlerinin profesyonelce mücadele etmelerinin rolü büyüktür. Bu dönemdeki gelişmeleri

¹ Aselî, I, 13.

kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1- Ordunun Birliklere Taksimi:

Cahiliye döneminde Arapların savaş usûlü oldukça ilkelidi. Her iki tarafın orduları intizamsız şekilde durur, her iki taraftan meydana çıkan savaşçılar teke tek savaşır, diğerleri ise onları seyrederdi. Buna benzer birkaç vuruşmadan sonra genel bir savaş olurdu. Saf oluşturma işini Müslümanlar ortaya koydu. Ordu öncüler, sağ ve sol kanatlar, artçılar, deve ve at süvarileri, piyadeler, okçular gibi kısımlara ayrıldı. Ayrıca önceleri kuvvetlerin tümünü idare eden başkomutan olmadığı için her kısım müstakil olarak savaşırdı.

İntizam ve tertip içinde verilen ilk savaş Yermûk'te Halid b. Velid'in başkomutanlığında verilen savaştır. Yaklaşık 40.000 kişiden oluşan ordu 36 veya 40 birliğe ayrılarak, bu yeni savaş usûlü ile kendinden sayı ve teçhizatça fazla Bizans ordusunu yenmişti.¹

2- Güçlü muhabere:

Halife Ömer fetihlere bizzat katılmamasına rağmen, hareketin tüm aşamalarından haberdar edilerek yeni talimatları doğrultusunda sefere ve savaşa yön verilmiş, ayrıca ordu içindeki olaylara da müdahalesi sağlanmıştır. Bu durum muhabere ağının oldukça geliştiğini göstermektedir.²

3- Başarılı intikal ve levâzım:

Uzak diyarlara ordunun sevki başarıyla sağlandığı gibi gerek sefer, gerekse uzun süren kuşatma ve savaş sıralarında ordunun ihtiyaçları karşılanabilmiştir.³

4- Orduya çağdaş birimler eklenmesi:

Kurrâ-kussâs; ordunun moralini yükseltip savaşa teşvik etmek için ayetler,

¹ Taberî, II, 336; İbnü'l- Esir, II, 377; Dahlan, 41; Şiblî, II, 161.

² Bilgi için bkz. s. 105.

³ Bilgi için bkz. s. 59-60.

kahramanlık şiirleri vb. okurlardı ki bu, günümüz ordularında marş veya mehter gibi hamasî müziğe tekabül eder. İşçiler; ordunun geri hizmetlerini yaparlar, doktor ve hemşireler ise sağlık işlerine bakarlardı. Bunlar günümüz ordularının vazgeçilmez unsurlarındandır.¹

5- Ordugâhların kurulması:

Askerlerin devlet merkezi Medine'den ayrı olarak fethedilen stratejik yerlerde kurulan kışlalardan sevk edildiğini görüyoruz ki bunlar, askerî şehir mahiyetindeydiler. Basra, Kûfe, Fustât, Musul gibi şehirlerde tüm askerî tertibat alınmıştı.²

6- Divan kurulması:

Asker ve ailelerinin kaydedildiği ve yıllık tahsisatlarıyla maaşlarının verildiği ordu divanının kurulmasıyla mecburî (profesyonel) askerlik ihdas edildi.³

7- Askerin cephede kalış süresinin sınırlandırılması:

Askerin ailesi, hanımı ve evinden ayrı kalma süresi azami dört ay idi.⁴

8- Ayrıntılı yazılı raporlar:

Hz. Ömer komutanlarından Kadisiye'de olduğu gibi, sefere çıktıkları yerlerin stratejik ve coğrafi özellikleri, düşmanın durumu hakkında devamlı ayrıntılı yazılı raporlar göndermelerini istemiştir. Kadisiye'de Sa'd'a: "Nerelere uğradığınızı, düşmanın durumunu, Müslümanların karargâhını ve bölgeyi öyle tavsif et ki, oraları gözümle görmüş gibi olayım." demişti.⁵

9- Sınır karakolları kuruldu.⁶

¹ Avn, 117-119.

² Konu hakkında geniş bilgi ilgili bölümde zikredilmiştir. Bkz. s. 139 vd.

³ Geniş bilgi için bkz. s. 10 vd.

⁴ Suyûtî, 133; Kureşî, 288-289.

⁵ Taberî, II, 387; İbn Kesir, VII, 38; Kureşî, 296-298.

⁶ Kureşî, 283-284. Geniş bilgi için bkz. s. 127-128.

B- ORDUNUN SAVAŞ HAREKÂTI:

Harekât; belli bir maksatla askerî birlikler tarafından gerçekleştirilen yürüyüş, manevra, çarpışma, kovalama vb. fiillerdir. Muharebe harekâtı başlangıç safhası da dahil olmak üzere kıta intikalleri, taarruz, savunma ve geri harekât olmak üzere genel olarak dörde ayrılır:

1- Kıta İntikalleri (Mesîr):

Ordu birliklerini kendilerine verilen vazifeyi yapmak üzere uygun yere, uygun zamanda, zinde olarak en iyi düzenle ulaşmalarıdır. Yürüyüşü esnasında ordunun birçok tehlikelere maruz kalabileceği komutan tarafından devamlı göz önünde bulundurulmuş ve buna göre gereken tedbirleri almıştır. Hz. Ömer döneminde ordunun intikal düzeni genellikle şu şekilde tertip edildi:

Ordunun güzergâhı belirlendikten sonra, yol boyunca ve çevreye keşif birlikleri (Talîa) çıkarılırdı. Ordu birliklerinden belirli mesafe önde öncü birlik (Mukad-dime), sağ ve sol kanatlar, ardçı birlik(Sâka) ve bu birliklerin ortasında merkez kuvvetler ve idari personel giderlerdi.¹ İntikal esnasında dikkat edilecek hususlar Hz. Ömer'in Kadisiye seferi esnasında Sa'd b. Ebî Vakkas'a verdiği talimatta güzelce zikredilmiştir. Bu emirleri şöylece sıralayabiliriz:

****Yürüyüşleri esnasında Müslümanlara iyi davran, onları yorgun düşürecek bir seyir tercih etme. Seyir arasında onlara uygun güzergah ve mekanları seç ki düşmanlarıyla zinde bir halde karşılaşsınlar.**

****Yolculuk onların gücünü eksiltmesin. Şüphesiz onlar kendi yurtlarında nefis ve mallarını müdafaa eden bir düşman üzerine gidiyorlar. Askerini her Cuma günü geceli gündüzlü dinlendir ki, istirahat onlara yeniden canlılık ve dinçlik versin.**

¹ Aselî, I, 52.

Silah ve diğer eşyalarını üzerlerinden atarak iyice yorgunluklarını gidersinler.

****Sulh yapılmış köyler ve zımmîlerin bulundukları mahallere yaklaştıрма.**
Askerinin ordugâhlarını bunların yerleşim yerlerinden uzakta kur. İyice güvenmediğin kişilerin onların içine girmesine izin verme. Onlardan herhangi biri musibete uğramasın ve bir şeyini kaybetmesin. Zira onlar için hürmet ve zimmet vardır. Onlar nasıl sabırla imtihan ediliyorlarsa siz de ahde vefa göstermek ile imtihan ediliyorsunuz. Sabrettikleri müddetçe onlara iyi davranınız. Bizimle savaşımlara karşı zafer kazanmak için kendileriyle antlaşma yaptığımız halka zulüm etmeyesin.

****Düşmanın toprağını ele geçirdiğin vakit onların içine casuslar gönder.**
Yaptıkları şeylerin tamamını öğrenmeye çalış. Onların durumundan hiçbir şey sana gizli kalmasın. Yanında Araplardan veya o bölge halkından doğruluğuna ve isabetli görüşüne güvendiğin kişiler olsun. Zira yalancının haberi bazen doğru söylemiş olsa da sana fayda getirmez. Sahtekar kişi senin lehine casusluk yapmaz, aleyhine yapar.

****Düşman toprağına yaklaştığın sırada çok sayıda öncü birlikler ve keşif kolları gönder.** Öncüler onların gizliliklerini öğrenir, durumlarını sana haber verirler. Keşif kolları da etrafı gözetler, düşmanın imdat birliklerinin yollarını keserler. Öncü birliklerine kuvvetli ve askerlik işlerini iyi bilen askerini seç, en hızlı ve güçlü atları da onlara ver. Zira düşmanla karşılaştıkları sırada karşılaşacakları ilk şey kuvvettir. Keşif kollarında kahraman cengaverlerini, güçlük ve sıkıntılara en çok katlanabilen askerlerini görevlendir.

****Hiçbir kimseyi diğerlerinden ayırarak aşırı sevgi gösterme.** Böyle yaparsan yakınlarından görüş ve işleri sebebiyle kendilerini sevdiğin kimselerin çoğu emrini dinlemez hale gelir.

****Mağlup olmak, zayıat vermek veya yenilmekten korktuğun tarafa gözcü**

ve keşif birlikleri gönderme. Düşmanla karşılaştığın zaman uzak güçlerini bir araya getir, bütün savaş taktiklerini ve gücünü kullan.

****Karşına çıkacak düşmanı her yönüyle tanımadan, araziyi yerli halkın bildiği kadar öğrenip bu arazi üzerinde düşman askeri kadar rahat hareket edebilecek seviyeye gelmeden, mecbur kalmadıkça düşmanla ölüm kalım savaşına girme.**

****Askerin içinden nöbetçiler çıkar ve uyanık ol!¹**

Hiz. Peygamber döneminde müslümanlar ilk önce seriyyelerle askeri cihada alıştırıldı. Seriiyeler cihad ordusunun mektebi olup, asker ve komutanları yetiştiren acemi eğitimidir. Resulullah Medine döneminde on senelik kısa bir zaman diliminde on dokuz gazveye² katılmış kırk yedi seriyye göndermiştir. Bunlardan sadece Hendek gazvesi Medine’de olmuş, diğerleri için Medine’nin dışında çeşitli bölgelere intikal gerekmiştir. Alınan başarılarından anlaşılmaktadır ki ordunun intikalleri zamanın şartlarına göre mükemmel olmuştur.

Hiz. Ömer döneminde Suriye, Mısır, Irak-İran ana cephelerinde olmak üzere geniş bir coğrafyada fetihler gerçekleştirildi. Bu kadar geniş bir alanda kıta intikallerinin zor şartlar altında fakat, muvaffakiyetle yürütüldüğünü görmekteyiz. Ordular başta hilafet merkezi ve ana hareket üssü Medine olmak üzere, askeriye­nin sistematize edilmesiyle Kûfe, Basra, Fustât, Musul gibi diğer askerî üs ve merkezlerden sevk edildi.

Bu dönemin en büyük ve önemli savaşlarından olan Kadisiye’ye intikal ko­numuz açısından en çarpıcı örnektir. Halife Ömer ülke genelindeki tüm valilerine ve kabilelere haber göndererek Irak-İran cephesine göndereceği orduyu teşkil etmek için seferberlik emri verdi. Toplanan birliğe Hiz. Ömer’in kurmaylarıyla istişaresinden

¹ İbn Abdırabbih, I, 130-132; Hasan, II, 190-191.

² Buhârî, Meğâzi, 1; Müslim, Cihad, 144-148.

sonra Sa'd b. Ebî Vakkas başkomutan tayin edildi. Hz. Ömer, Sa'd'e İran üzerine yürümesini ve Zerûd'a varınca konaklamasını emretti. Sa'd buraya ulaştığında konaklayarak ikinci emri bekledi. Ordu Zerûd'dan ayrılıp Siraf'a vardığında Halife'nin ikinci talimatı geldi. Bu talimatta Hz. Ömer komutandan; askerlerini on birlik halinde ayırmasını, her birliğe birer komutan tayin etmesini, orduyu sancaktar, öncü birlikler, mangalar, okçular, süvariler, taktik uzmanları ve piyadeler halinde dizmesini istedi. Sa'd aldığı talimata göre ordusunu tertipledikten sonra, Şiraf'tan ayrılmak için Halife'nin talimatını bekledi. Gelen talimatta şöyle deniliyordu:

“Selamdan sonra... Şimdi, yanındaki Müslümanlarla beraber Şiraf'tan İran'a hareket et. bütün işlerinde Allah'a dayan ve yalnız O'na güven. Bil ki, sayı ve silahları bol, savunmaları güçlü bir düşman üzerine gitmektesin. Onlarla karşılaştığında cesaretli ol, ilk darbeyi sen indir. Görüldükleri gibi olmadıklarını bil ve savaş hilelerine karşı dikkatli ol. Zaten savaşa başladığında hilelerini bozabileceğini göreceksin. Kadisiye, Sasanîler'in diğer bölgelere açılan kapısı durumundadır, su bendelerine ve nehirlerle sahip olması bakımından da stratejik önem taşır. Silahlı askerlerini cephenin geçit yerlerine yerleştir. Öyle ki, Cîrâ' aralarında kalsın. Sen yerinden ayrılma!..”

Hz. Ömer, Sa'd'e gönderdiği bir sonraki talimatta; Siraf'tan ayrılmasını, ordunun seyri, konaklaması, mücadelesi hakkında devamlı haber göndermesini, bölgenin coğrafi yapısını kendisine rapor etmesini istedi. Bunun üzerine Sa'd, bölgenin özelliklerini ve İslam ordusunun durumunu detaylı bir raporla bildirdi. Sa'd'ın verdiği bilgiler üzerine Hz. Ömer, Kadisiye'de karargâh kurulmasını emreden bir mesaj daha gönderdi. Neticede Sa'd, Kadisiye'ye intikal ederek karargâhını kurdu.¹

¹ Taberî, II, 386-387; DGBİT, II, 71-73.

2- Taarruz Harekatı:

Düşman kuvvetlerini geriletmek, yenmek veya teslimetmek için ordu birliklerinin saldırı ve hücumlarına taarruz denilmektedir. Amaç; düşman kuvvetlerini yenmek, düşmanı muhtaç olduğu kaynaklardan mahrum etmek, düşman topraklarını ele geçirmek, düşmanın dikkatini diğer bölgelerden ayırmaktır.

Taarruz, ordu komutanının tekbirler getirmesiyle veya sancağını üç veya dört defa sallamasıyla başlardı. Emir verilmeden hiçbir askerin hücumu geçmesine, ordunun taarruz bütünlüğünü bozmasına izin verilmezdi. Cahiliye döneminde de uygulandığı gibi, önce her iki ordudan savaş meydanına çıkan askerler teke tek mübareze ederler, onların mücadelesine iki taraf ordusu da karışmazdı. Mübarezelerin ardından komutan, askerlerinin hazırlanmasını emreder ve böylece hücumu geçilirdi.

Hiz. Peygamber döneminde olduğu gibi, Hiz. Ömer zamanında da ordunun savaş düzeninde genellikle beşli düzen (hamis) uygulanmıştır. Buna göre ordu düzeni şöyleydi:¹

—Öncü Birlik (Mukaddime)

—Merkez (Kalb)

—Sağ ve Sol Kanatlar (Meymene, Meysere)

—Ardçı Birlik (Sâka, Muehhire)

Hiz. Ömer döneminde birçok savaşta bu usul uygulandı. Burada bir örnek vermekle yetinelim: Musul ehlilinin Antakya'da toplanarak Tikrit'e yürüdüklerini Sa'd, Hiz. Ömer'e haber verdi. Ayrıca şehrin etrafını hendeklerle çevirdiklerini ilettiler. Halife, Abdullah b. Mu'tem komutasındaki orduda öncülere Rib'i b. El-Efkel'i, sağ kanada Hâris b. Hisân'ı, sol kanada Furat b. Hayyan'ı, ardçılara Hâni b. Kays'ı, sü-

¹ Aseli, I, 33; Zeydan, I, 264.

varilere Urface b. Herseme'yi tayin etti.¹

Kadisiye'de taarruzdan önce savaş çağrısı olarak ezan okundu, namazdan sonra üç tekbir getirildi. Heyecan verici şiirler okundu, konuşmalar yapıldı. Savaşı geriden yöneten Sa'd, dördüncü tekbiri getirerek genel hücumu başlattı. Müslümanlar bütün güçleriyle düşmanın üzerine atıldılar. Fakat düşmanın savaşa soktuğu filler ağır zayıatlara yol açıyordu. Bunun üzerine okçular devreye girerek fil sürücülerini vurup fillerin başboş kalmasını sağladılar. Ertesi gün fillerin tekrar savaşa sürülmesi üzerine keskin nişancılar seçilip fillerin gözlerine oklar atılarak etkisiz hale getirildiler. Ardından birlikler hep beraber saldırıp düşman ordusunu yararak merkeze ulaştılar ve İran ordusu başkomutanı Rüstem'i öldürdüler. Böylelikle İslam ordusu büyük bir zafer kazandı. Üç gün süren savaşta Müslümanlar değişik taktiklerle taarruzlarda bulundular.²

Hz. Peygamber'in uyguladığı orijinal bir savaş düzeni saf tertibidir. Kur'an'da da tavsiye edilen bu usûlde; namaz için saflar teşkil edildiği gibi, ordunun saflar halinde tanzim edilerek düşmana hücum etmesi ve çarpışmada daha fazla sadakat ve sebat göstermesi gerçekleşmiştir. Resulullah Bedir'de ordusunu saf nizamına sokarak teftiş etti.³ Yine Uhud'da ordusunu saf nizamına koydu. Beri gel, ileri git diyerek safları düzelterek omuzları aynı hizaya getirdi.⁴

Hz. Ömer döneminde beşli düzen uygulaması ile, bundan daha çok yeni bir tâbiye tarzı olan tabur düzeni (kurdûs) uygulandı. Kurdûs düzeninde; belirli mesafelerde sıralanmış saflardan oluşan bölükler veya taburlar vardı. Bu usûl İslam ordusunda ilk olarak Yermük savaşında Halid b. Velid tarafından uygulandı. Orduyu 36

¹ Taberî, II, 474.

² DGBİT, II, 75-76.

³ İbn Sa'd, II, 15.

⁴ İbn Sa'd, II, 39.

veya 40 tabura ayırarak taarruzu gerçekleştirdi.¹

3- Savunma Harekatı:

Savunma; düşman taarruzuna mani olmak, mukavemet etmek, onu geri püskürtmek veya yok etmek maksadını güden temel bir muharebe şeklidir. Stratejik savunma; daha sonra taarruza geçmek için lüzumlu vasıta ve elemanları toplamak amacıyla ülke içinde hayati öneme haiz bölgelerin korunmasına yönelik alınan savunma tedbiridir. Savunmanın amaçları; zaman kazanma, kuvvet tasarrufu, düşman kuvvetini imha veya tuzağa düşürme, düşmanın taarruz kabiliyetini yok etme, herhangi bir bölgenin veya birimin korunmasıdır.

Gerek Hz. Peygamber, gerekse Halife Ömer döneminde savunma daha çok, meskûn bir yerin veya şehrin düşman saldırılarına karşı savunulması tarzında gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber döneminde savunma savaşının en iyi örneği; Hendek savaşında Medine şehrinin, uygun yerlerine hendekler kazılarak savunulmasıdır.

Resulullah ve kurmay heyeti araziye keşfe çıkıp, sevku'l-ceyş bakımından ehemmiyet arz eden noktaları tayin ve tespit ettiler. Kadınlar, çocuklar, yiyecek ve içecekler, değerli eşyalar ve otlak hayvanlarının şehirde bulunan yüzlerce kule ve hisarlarda toplanması ve ordunun Sal' dağı eteklerinde karargâh kurması kararlaştırıldı. Şehrin güney tarafı yoğun bahçelerle çevrili olduğundan hendek kazılmasına gerek olmadığı ve küçük bir müfrezenin saldırıyı durdurabileceği görüldü. Ardından iki lavlık araziye birleştiren (N) biçiminde bir hendek kazılması kararlaştırıldı. Bu, kuzeydoğuda Şeyheyn çifte hisarlarından başlayacak ve Mezâd denen yerde Seniyyetü'l- Vedâ tepesinin kuzey tarafına uğrayacak ve dönerek Benû Ubeyd tepesinin az çok uzağına uzanacak ve buradan tekrar Sal' dağına dönüp Mescidü'l-

¹ Taberî, II, 336; İbnu'l-Esir, II, 377; Zeydan, I, 263.

Feth'e kadar gelecekti. Daha sonra batıda yaşayan kabileler kendi kendilerine mahsus mülahazalarla hendeği daha da güneye, el Ğamâme mescidinin musallasına kadar uzattılar.¹ Uygulanan bu savunma taktiği başarılı olmuş ve düşman birlikleri netice alamadan geri dönmüşlerdi.

Hz. Ömer ordunun güvenliğine çok önem vermiş, savunma sırasında engel olabilecek şekilde mevzileşmeyi yasaklamıştı. Ordunun sırtını dağa vermesini, köprü veya nehir geçmemelerini isterdi. Nitekim emrin uygulanmayıp köprü savaşında İslam ordusunun Fırat nehrini geçmesi sonucu mağlubiyet olmuştu. Halife, Müslümanların güvenliğinin maldan, ganimetten daha değerli olduğunu vurgulardı.²

Ordunun düşman savunmasını delmede de üstün başarıları vardı. Şam kuşatmasında uzun süre geçmesine rağmen kalelerle korunan şehir fethedilemiyordu. Halid b. Velid şehir halkının eğlenceye daldıkları bir gece şehir etrafındaki su dolu hendeği şişirilmiş hayvan derisi tulumları vasıtasıyla geçti. Kendisine katılan bir grup arkadaşıyla kement kullanarak surlara tırmandılar. Neticede kale kapıları açılarak şehir fethedildi.³

Yine eman mukabili bir Yahudi'nin yol göstermesi sonucu, sağlam surlarla korunan Kaysâriye şehri, suyu insan böğrüne kadar yükselen bir lağım yolundan girilerek fethedildi.⁴

4- Geri Harekât (Ric'at):

Bir birliğin isteğe bağlı veya düşman zoruyla, geriye doğru ya da düşmandan uzaklaşmak üzere yaptığı harekâttır. İsteğe bağlı olarak; zaman kazanma, tehli-

¹ Hamidullah, Hz. Peygamber'in Savaşları, 115-117.

² Taberî, II, 368, 470.

³ Taberî, II, 358; İbnu'l- Esir, II, 392-393.

⁴ Belâzurî, 201-202.

keyi savma ve düşmanı aldatarak çember içine alma gayeleri için yapılır. Düşman zoruyla ise; ağır zayıata uğramamak ve bozgundan kaçmak amacıyla ric'at olur.

Mute savaşında seçilen komutanların şehadeti üzerine savaş sırasında Halid b. Velid komutan seçilince, sayı ve teçhizat yönünden kat kat fazla olan düşman ordusu karşısında, ric'at harekâtıyla orduyu teleften kurtarmıştı. Ordu, karanlıktan da istifade ederek geçici üstünlükten sonra geri çekilmişti.¹

Köprü savaşında Ebu Ubeyd, Fırat nehrini geçerek Sasanî birliklerine saldırdı. Fillerin etkili olması sonucu kendisi ve sonra sancağı alan kardeşi Hakem şehid olunca Müsenna komutayı devraldı. İslam ordusu bozguna uğramış, geri kaçan bir çok asker köprü yıkıldığı için nehirde boğulmuştu. Bu durumda Müsenna mükemmel bir geri hareket uygulamış, kuvvetlerinden bir kısmına savunma yaptırarak yıkılan köprüyü acilen kurdurup kalan askerlerini nehrin karşı kıyısına geçirmişti.²

Nihavend savaşında İslam ordusu şehre 6-7 mil mesafede savaş düzeni aldı. Şehre hücum için Ka'ka' b. Amr küçük bir kuvvetin başında gönderildi. İranlılar âni bir çıkış hareketine girişerek, dönüş ümitlerini kırmak için geçtikleri yerlere dikenler serptiler. Ka'ka' saldırıya geçtikten sonra kasıtlı olarak yavaş yavaş gerilemeye başladı. İranlıların dikenli mıntıkayı geçip çemberin içine girmeleri üzerine İslam ordusu hep birlikte hücumla geçip zafer kazandı.³ Burada İslam ordusu birliği taktik olarak geri çekilerek düşmanı tuzağa düşürmüştü.

¹ Vâkidî, II, 764-765; İbn Hişam, IV, 30.

² Belâzurî, 355-361; Taberî, II, 366-368; İbn A'sam, I, 135-139; İbnu'l-Esir, II, 301-303; İbn Kesir, VII, 48-50; Dahlan, 89-91.

³ İbnu'l-Esir, III, 2-7; Şiblî, I, 266.

C-SAVAŞ TAKTİK VE PRENSİPLERİ:

1- Hedef Belirleme:

Resulullah gerek askerî, gerek askerî olmayan her icraatında, başlangıçta bir amaç belirleyip, bundan ayrılmıyor ve hedefini unutmuyordu. Hudeybiye’de savaş yapmadan Kureyş’in maneviyatını kırmak istiyordu. Bu nedenle ihram giymiş ve normal bir süvarinin bulundurması gereken silahı yanına almadı. Kureyş’in Müslümanlar üzerine geldiğini duyunca, bir çatışmaya meydan vermemek için anayoldan tâli yola sapılmasını öngörmüş ve çekip gitmişti. Hudeybiye’ye ulaşıldığında da aynı gayede ısrar etmiş, elçi teatileriyle amacın gerçekleşmesi için zaman kazanmaya çalışmıştır. Bir grup Müşrik İslam ordugâhına saldırınca, Müslümanlar bu saldırganları kısıkrak yakalamışlar, Resulullah ise esirlere hiçbir zarar verdirmeden serbest bırakmıştı. Ashâbın, antlaşmanın bazı maddelerine itirazlarına rağmen sebat etmiş ve Kureyş’le çatışmaya girmek için gereken titizliği göstermişti.¹

Halife Ömer ordunun hedefini kendisi belirliyor ve komutanlarına bunu ayrıntılı şekilde aktarıyordu. Sefer ve savaş esnasında talimatlarıyla, belirlenen hedefe emin adımlarla ulaşmalarını sağlıyordu. Nihavend savaşına kadar, ordusunun İran’ın iç taraflarına girmesine müsaade etmemiş, bu zaferden sonra bazı komutanlarına İran’ın çeşitli bölgelerinde serbestçe dolaşma izni vermiştir.² Çünkü bu savaşla İran’ın önemli yerleri fethedilmiş, adeta Sasanî kuvvetleri etkisiz hale getirilmiştir.

2- İstişâre :

Resulullah ümmetin menfaatiyle ilgili gerek askerî, gerekse askerî olmayan her konuda, Ashâbla istişarede bulunurdu. Hudeybiye hariç bütün gazvelerde Ashâbla istişarede bulunmuş, hatta ileri sürülen görüşler onunkine muhalif olsa bile

¹ Hattab, age, 318-319.

² DGBIT, II, 85.

alınan kararı uygulamıştır. Gerektiğinde kendi görüşüne muhalif bir görüşü, daha uygun düşüyorsa alıp onunla amel etmekten çekinmemiştir.¹

Uhud savaşına girmeden önce düşmanın şehirde mi, yoksa şehrin dışında mı karşılanacağı,² Bedir savaşı sırasında karargahın nerede kurulacağı,³ savaş esirlerine uygulanacak muamelelerin ne olacağı⁴ hususlarında yaptığı istişareler konumuza örneklerdir.

Hevâzin seferinde azıkları azalan Ashâba, develerini kesme izni vermişken Hz. Ömer'in: "Ya Resulallah! Develeri gittikten sonra bunların hiçbirisi sağ kalmaz" diye fikir beyan etmesi üzerine, Resulullah onun fikrini beğenmiş ve develerin kesilmesi iznini geri almıştı.⁵

Halife Ömer, muharebe hareketi, savaşın seyri ve alınacak tedbir ve taktikler konusunda komutan ve kurmaylarıyla devamlı istişare etmiştir. Ayrıca komutanları da, sefer ve savaş esnasında takip edilecek stratejiler hakkında istişarelerde bulundular.

Hürmüzan esir edilip müslüman olduktan sonra⁶ Hz. Ömer, kendisiyle İran'ın durumu hakkında müşavere ediyordu. Fars, Azerbaycan, Isbahan'ın fethine hangisinden başlarsa daha iyi olacağını sorduğunda Hürmüzan şöyle dedi: "Fars ve Azerbaycan iki cenahtır, Isbahan ise baştır. Kanatlardan birini kesersen diğer kanat kalkar. Eğer başı kesersen kanatlar işe yaramaz. Sen baştan başla!" Hz. Ömer de bunu uygun görerek Nu'man b. Mukarrin'i Isbahan'a gönderdi.⁷

Kadisiye galibiyetinden sonra vuku bulan Nihavend'in fethi hareketiyle il-

¹ Hattab, age, 332.

² İbn Sa'd, II, 38.

³ İbn Hişam, II, 272; İbn Sa'd, III, 567.

⁴ İbn Hişam, II, 295.

⁵ Buhârî, Cihad, 122, Şerike, 1.

⁶ İbn Abdirabbih, I, 125.

⁷ Ebû Yusuf, 69; Buhârî, Cizye, 1; Belâzurî, 434; Taberî, II, 533.

gili olarak, komutan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yardımcı kuvvet istemesi üzerine Hz. Ömer, Medine'de istişarî bir toplantı yaptı. Kûfe valisi Ammar b. Yâsir'in göndermiş olduğu mektubu toplantıda bulunanlara okuduktan sonra, ne yapılması gerektiği konusunda görüşlerini sordu. Talha b. Ubeydullah söz alarak şöyle dedi: "Ey Mü'minlerin Emiri. Tecrübe seni ferasetli kılmıştır. Bize ne emredersen onu yapmanın ötesinde başka bir şey bilmeyiz." Müteakiben Hz. Osman şöyle dedi: "Kanaatimizce kuvvetlerin başına geçip Irak'a hareket etmeleri için Suriye, Yemen ve Basra valilerine talimat verilmeli, sen de bizzat Medinelilerin başına geçerek buradan hareket etmelisin. Kûfe'de bütün kuvvetler bayrağın altında toplanmalı, oradan da Nihavend'e doğru hareket etmeliyiz." Hz. Ömer, Hz. Osman'a teşekkür edip Hz. Ali'ye söz verdi ve o şöyle dedi: "Suriye ve Basra'daki kuvvetlerin tümü seferber edilecek olursa, sınırdaki düşmanlar bu toprakları ellerine geçirebilirler. Medine'yi terk edecek olursan bütün Arabistan karışıklığa sahne olur, o zaman kendi memleketimizi bile idare etmek zor bir mesele halini alır. Senin bizzat Medine'yi terk etmeyip Suriye, Yemen, Basra ve diğer bölge valiliklerine emir vererek, kumandaları altında bulunan kuvvetlerin üçte birini göndermeleri talimatını ver." Hz. Ömer bu görüşü tasvip ettiğini, kendisinin de zaten aynı görüşte olduğunu, ancak diğerlerinin de fikrini almadan karar vermek istemediğini bildirdi. Ardından Hz. Ömer, Nu'man b. Mukarrin'i komutanlığa seçtiğini beyan edince, harp meclisi bu seçimi ittifakla kabul etti.¹

Nihavend'de İranlılar ordugâhlarının etrafını hendekle çevirdiklerinden, istedikleri zaman çıkıp hücum ederek geri dönüyorlardı. Müslümanlar harbin uzamasından sıkıldılar ve toplanıp istişare ettiler. Tuleyha, ileriye bir miktar asker gönderilmesini, muharebeyi kızıştırıp düşmanla karşılaştıklarında süvarinin firar ederek

¹ Taberî, II, 520; Şiblî, I, 263-264.

geriye çekilmesini, böylelikle İran askerlerinin istihkamdan çıkıp kaçanları takip edeceğini ve nihayetinde toptan onların üzerine hücum edilerek hendeklerin geçilebileceğini belirtti. Tuleyha'nın fikri beğenildi ve bu iş için Ka'ka' b. Amr görevlendirildi. Sonuçta şiddetli çarpışmalardan sonra zafer kazanıldı.¹

Köprü savaşında komutan Ebu Ubeyd'in, istişarî karara uymayıp köprüyü geçmesi ve Sasanîlerin köprüyü yıkması sonucu İslam ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştı. Müslüman askerlerden Fırat'ta boğulan ve öldürülen 4.000, kaçan 2.000 ve kalanlar 3.000 civarındaydı.²

3- Şaşırtma ve Âni Baskın:

Resulullah harbin aldatma³ olduğunu beyan ederken, düşmanın beklemediği zaman ve taktikle manevra yapmaya dikkat çekiyordu. Hicret olayında Medine yoluna girmeyip güneye doğru gitmekle Müşrikleri yanıltmıştı. Bu manevrasıyla Müşrikleri üç gün uğraştırdı. Sevr mağarasından ayrıldıktan sonra, tuttuğu rehberle sahil yoluna girip, kendisini takip eden Müşriklere bir şaşırtma daha yapmıştı.⁴

Ka'b b. Mâlik Tebük seferini anlatırken, Resulullah'ın bu savaşa gelinceye kadar herhangi bir yere savaş için gittiğinde o yeri söylemeyip, başka bir yere gider gibi görüldüğünü belirtir.⁵

Düşmanı şaşırtmanın en iyi yolu sır ve gizlilik, hareketin hedefini belli etmemektir. Şaşırtma yer, zaman veya taktik bakımından olmaktadır. Hz. Peygamber, h.8 yılı Ramazan ayında Ebû Katâde komutasındaki bir seriyyeyi Batn-u İdem tarafına gönderdi. Bu seriyye Mekke fethini kamufle etmek ve düşmana yanlış bilgi ver-

¹ Taberî, II, 526; İbnu'l-Esir, III, 2-7; Cevdet Paşa, I, 402-403.

² Belâzurî, 360; Taberî, II, 368; DGBİT, II, 67-68; Cevdet Paşa, I, 341.

³ Buhârî, Cihad, 157; Müslim, Cihad, 17-18.

⁴ Buhârî, İcâre, 3.

⁵ Buhârî, Cihad, 102; Müslim, Tevbe, 53.

mek içindi ve nitekim amacına da ulaşmıştı.¹

Zaman bakımından şaşırtmaya âni baskın da denilebilir. Hz. Resulullah Hayberlilerin beklemediği ve ummadığı bir zamanda, geceleyin şehri muhasara etti. Sabahleyin kalkıp İslam ordusunu gören Yahudiler moralmen çöktüler.² Bedir savaşında Müşriklerin vur-kaç taktiğine karşılık Hz. Peygamber'in, saf düzeni kullanması taktikî şaşırtmaya bir örnektir.³

Hz. Ömer'in komutanları da şaşırtma ve ani baskın taktiğini yeri gelince kullanmışlardır. Ebû Ubeyde b. Cerrah, Hıms'ı fethedip Lâzkiye'ye gelerek şehri kuşattı. Halk kaleye kapanarak, birçok kişinin ancak açabileceği kapısını da kapattılar. Ebû Ubeyde, buranın ele geçirilmesinin zorluğunu anlayınca, şehirden uzak bir yere ordugâh kurdu. Daha sonra, her biri bir adam ile atını saklayabilecek büyüklükte inlere benzeyen çukurlar açılmasını emretti. Askerler büyük bir gayretle kısa zamanda işi bitirdiler. Son bir kere kaleyi zorlayan askerler netice alamayınca şehri terk ederek Hıms'a dönüyormuş gibi hareket ettiler. Gece olunca ordugâhlarına ve kazdıkları çukurlara döndüler. Bu durumu fark etmeyen Lâzkiye halkı, Müslümanların bırakıp gittiklerini sandılar. Sabah olunca kapılarını açtılar, davarlarını çıkardılar. Tam bu sırada müslüman askerler gizlendikleri çukurlardan çıkıp âni baskın düzenleyerek şehri ele geçirdiler.⁴

Nuaym b. Mukarrin Rey şehri üzerine yürüyünce, Rey halkı tarafından Ebû'l-Ferruhân gelip sulh istedi. Nuaym bu teklifi kabul ettiyse de, Rey meliki Siyâvahş b. Mehrân barışı reddetti. Ayrıca Dûnbâvend, Taberistan, Kûmis ve Cürcân ahalisinden yardım alarak cephe oluşturdu. Müslüman kuvvetler Rey dağı eteklerin-

¹ İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnu'l-Eser*, Beyrut 1974, II, 161.

² Buhârî, *Cihad*, 43,129, *Meğâzi*, 40; Müslim, *Cihad*, 120.

³ Hattab, age, 322.

⁴ Belâzurî, 189.

de şiddetli çarpışmaya girdiğinde Ebû'l-Ferruhân Nuaym'a gelerek: "Düşman ordusu hayli çok, senin askerlerin ise hayli azdır. Onun için benimle birlikte bir miktar süvari gönder ki, onların bilemeyecekleri bir yoldan şehre gireyim. Bu arada sen de onlarla çarpışmalarına devam et. Biz onları arka taraftan sardığımızda sana karşı koymaya güç yetiremeyeceklerdir." dedi. Bunun üzerine Nuaym geceleyin kardeşinin oğlu Münzir b. Amr'ı bir süvari birliğinin başında Ebû'l-Ferruhân'la göndermiş ve onlar şehre gizlice girmişlerdi. Bu arada Nuaym düşmanla çarpışıp onları meşgul etmişti. Çarpışmalar devam ederken, düşman kuvvetleri arkalarından tekbir sesleriyle âni baskına uğrayarak iki kuvvet arasında mağlup olmuşlardı.¹

Nihavend kuşatmasında düşman kuvvetleri kalelerine çekildiler. Onları kale ve hendeklerden çıkarmak için Tuleyha b. Huveylid el-Esedî, düzenli atlı baskınlar düzenleyip onları yıldırma hareketini teklif etti ve bu Ka'ka' b. Amr komutasında gerçekleştirildi.²

4- Parola Kullanma:

Parola; savaş esnasında, nöbet tutarken ve devriye gezerken askerlerin birbirlerini tanımasına yarayan kelime ve deyimlerdir. Hz. Peygamber, katıldığı savaşlarda ayrı ayrı parola (şîâr) kullanmıştır.³ Parolalar; İslam ordusunun moralini yüksek tutan, onları heyecana getiren ibarelerden seçilirdi. Hz. Peygamberin kullandığı parolalardan bazıları şunlardı:

Bedir'de Müslümanlar ve Müşrikler kıyafet, şekil ve silah bakımlarından birbirlerine benzediklerinden parola kullanmak elzemdi. Resulullah bu savaşta Muhacirlerin parolasını "Ey Abdurrahman oğulları", Hazrec'in parolasını "Ey Abdullah

¹ Taberî, II, 537; Cevdet Paşa, I, 408.

² Taberî, II, 526; DGBİT, II, 85.

³ Ebû Dâvûd, Cihad, 102.

oğulları”, Evs’in parolasını da “Ey Ubeydullah oğulları” , kendisinin ve diğer askerlerin parolasını “Ya Mansûr Emit”(Ey Allah’ın yardımına erişen asker, öldür) olarak tesbit etti.¹ Uhud’da kullanılan parola “Emit, emit” (Öldür, öldür), Hendek ve Kureyza oğulları savaşlarında ise “Hâ Mîm, Lâ Yunsarûn”(Onlar galip gelemmez) idi.²

İslam ordularında savaş esnasında getirilen tekbirler de parola sayılabilir. Tekbirlerle askerler birbirlerini rahatça tanıyabiliyorlardı. Bununla beraber askerler, üzerlerine bazen ayırıcı işaretler de takmışlardır. Bedir’de beyaz yünden bir işaretleri vardı. Abdullah b. Zübeyr’in kırmızı veya sarı, Halid b. Velid’in kırmızı işareti bulunmaktaydı. Yermûk’te Ebû Ubeyde b. Cerrah’ın parolası “Emit, emit” idi.³

5- Psikolojik Savaş:

Dost birliklerin moral gücünün yüksek tutulması, buna karşılık düşman birliklerinin maneviyatını çökertecek usûllere başvurarak, onları savunamaz ve savaşamaz bir hale sokmak suretiyle zaferi elde etmek demektir.

Hz. Peygamber, İslam ordusunun moralini yükseltmek için bazı şeylere riayet etmiştir. Askerlerin recez (Arûz vezinlerinden biri) söylemesi,⁴ toplu halde tekbir getirmesi,⁵ çeşitli şakaların ve sohbetlerin yapılması,⁶ Allah’ın inayetiyle zaferi elde edeceklerinin müjdelenmesi,⁷ şehid olma arzusu⁸ bu cümledendir.

İslam ordusu komutanları kendi askerlerinin moralini yükseltmek için konuşmalar yaparlardı. Hz. Ömer bu iş için kurrâ, vâiz, mürşid, davetçi gibi görevliler de tayin etmişti. Nihavend savaşı öncesi ordunun yaşça en büyüğü olan Amr b.

¹ İbn Sa’d, II, 14-15.

² İbn Hişam, III, 237.

³ Avn, 255-256.

⁴ Buhârî, Cihad, 34; Müslim, Cihad, 120.

⁵ Buhârî, Cihad, 130-132.

⁶ Buhârî, Meğâzi, 18,31.

⁷ Buhârî, Cihad, 130.

⁸ Buhârî, Meğâzi, 8; Müslim, Cihad, 42.

Subkî, Amr b. Ma'dikerib, Tuleyha askerlere moral, ahlak, savaş taktikleri hususlarında uyarıcı konuşmalar yaptılar.¹

Kadisiye'de savaş öncesi Sa'd, fakih ve şairleri ordusunun içine gönderip harbe teşvik etmelerini istedi. Sonra Enfal suresini okutturdu.² Savaş boyunca Selman el-Fârisî askeri savaşa teşvik etti.³

Savaş ritmini ve ordunun moralini bozabilecek durumlar bertaraf ediliyordu. Dımeşk'in fethi veya Yermûk savaşı sırasında Halid b. Velid'in başkomutanlıktan azledilerek yerine Ebû Ubeyde'nin tayin edildiğini belirten mektup geldi. Fakat Ebû Ubeyde fetih ve sulhtan sonra mektubu Halid'e okudu ve komutayı devraldı.⁴

Yermûk savaşı öncesi askerin biri Halid b. Velid'e: "Rumlar ne kadar çok, müslümanlar ne kadar az!" deyince Halid: "Müslümanlar ne kadar çok, Rumlar ne kadar az! Şunu bil ki, ordular zaferle çoğalır, yenilgi ile azalır!" diyerek moral takviyesi yapmıştır.⁵

Her zaman morali yüksek olan İslam ordusu, düşman tarafın moralini çökmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Hz. Peygamber'in uygulamalarından bazıları; ateşler yakılması, düşman ordu komutanının gözünün korkutulması, tekbir getirilmesidir.

İslam ordusu gizlice gelerek Mekke'yi kuşatıp Merru'z-Zahran'da konakladığı zaman yatsı olmuştu. Resulullah her askerin ayrı ayrı ateş yakmasını emrederken, gece nöbetine de Hz. Ömer'i tayin etti.⁶ Yakılan on bin ateş Mekkelileri dehşete düşürdü. Nitekim Mekke dışına keşfe çıkan Ebû Süfyan bu kadar ateşi görünce: "Ben

¹ Taberî, II, 526.

² Cevdet Paşa, I, 360.

³ Taberî, II, 386.

⁴ Taberî, II, 356.

⁵ İbnu'l-Esir, II, 377-378; İbn Kesir, V, 9; Dahlan, 41.

⁶ İbn Hişam, IV, 44; İbn Kayyım, III, 453.

hayatımda bu geceki gibi ateş ve ordu görmedim” demişti.¹ Resulullah Mekke’nin fethinde şehre girecek on bin kişilik düzenli ve kollara ayrılmış ordusunu, yakalanan Kureyş lideri Ebû Süfyan’ın önünden geçirerek onu dehşete düşürmüştü.²

İslam ordusu yol boyunca ve düşmana saldırırken tekbir ve tesbihini dilinden düşürmezdi.³ Bu, düşmana korku saldığı gibi kendi morallerini de yükseltmiştir.

Kadisiye savaşı devam ederken Şam’dan Hâşim b. Utbe komutasında gönderilen Irak askerlerinin öncü kuvvetler komutanı Ka’ka’ b. Amr, bin atlıyla ilerleyip Kadisiye’ye yaklaştığında askerleri topladı. Her on askerini bir takım yaparak görece kadar ara ile Kadisiye’ye sevk etti. Kendisi de gelerek savaşan askerlere selam verip, geriden takviye kuvvetlerin gelmekte olduğunu müjdeledi. Ka’ka’ b. Amr’ın askerleri geriden takım takım gelerek tekbir aldıkça tüm askerler de tekbirler getirdiler. Bu hem Müslüman askerlere, hem de İranlılara çok sayıda takviye kuvvet geldiği intibahı vererek; İslam askerlerinin moralini yükseltmiş, düşman askerlerinininki ise çökertmiştir.⁴ Yine Ka’ka’ develerin üzerine perdeler çekerek adamlarını bindirip etraflarını süvarilerle çevirdi. İran atları develerin perdeli görünüşünden ür-küp kaçıştılar. Fillerin yaptığı tahribatı böylelikle develer yapmış oldu.⁵ Ertesi gün Ka’ka’ askerlerini ayırdığı yere tekrar gidip kalan askerlerini de takım takım savaş meydanına gönderdi ve geriden gelecek Hâşim’in askerlerinin de bu şekilde gönderilmesini tavsiye etti. Hâşim haberi alınca askerlerini yetmişerli bölüklere ayırıp savaş meydanına sürdü. Tekbirlerle gelen her kuvvet düşmanın moralini çökertiordu.⁶

Halid b. Velid, Fars Merzubânı’na yazdığı mektupta: “Sizin hayatı sevdiği-

¹ Buhârî, Meğâzi, 50.

² İbn Kayyım, III, 453.

³ Buhârî, Cihad, 130.

⁴ Taberî, II, 413; Cevdet Paşa, I, 362; Avn, 250-251.

⁵ Taberî, II, 414; Cevdet Paşa, I, 362-363; DGBIT, II, 76.

⁶ Taberî, II, 417-418; Cevdet Paşa, I, 364.

niz kadar ölümü seven, dünyada istediğinizi ahirette isteyen bir toplulukla geldim.” diyerek, onları teslime zorlamıştır.¹

6- Stratejik Mevzileşme:

Düşmanın ikmal yollarını kesip zayıf düşürecek, İslam ordusunun emniyetini sağlayıp kolayca yardım alabilecek şekilde ordu karargâhını en uygun yere kurmak gerekir. Bu hususta Hz. Peygamber ve halifesi Ömer’in oldukça hassas olduğu görülür. Bedir’de Resulullah, istişarî karara uyarak ilk konak yerini değiştirmiş ve Hubâb b. Münzir’in, Bedir kuyularının en tatlı ve bol sulu olanının yanına karargâh kurup, diğer kuyuların da kapatılarak düşmanın su ihtiyacını temin edememesini sağlama fikrini kabul etmişti.²

Hz. Peygamber Hayber’de Menzile mevkiinde karargâh kurunca Hubâb b. Münzir sabahleyin gelerek, bu mevkiin değiştirilmesi için şunları söyledi: “Kalenin dibine çok sokulmuş ve hurma bahçeleriyle bataklıkların arkasındaki aralığı ordugâhını kurmuşsun. Burası Natât kalesine çok yakındır. Hem de Hayber’in bütün savaşçıları orada toplanmıştır. Ben Natât kalesindekileri iyi tanırım. Onlar kadar uzaklara ok atabilen ve oklarını iyi isabet ettiren bir kavim yoktur. Aynı zamanda onlar bizim üst tarafımızda da bulunuyorlar. Bizim bütün tutum ve davranışlarımızı görebilecek ve öğrenebilecek bir mevkidedirler. Bizse onların tutum ve davranışlarını görebilecek bir mevkide değiliz. Onların okları yukarıdan aşağıya doğru hızla iner ve bizlere ulaşır. Bizim oklarımız ise onlara ulaşmaz. Ayrıca onların, evlerinden çıkıp hurma ağaçları içinde siperlenmeyeceklerinden de emin değiliz. Burası hurma bahçesi arasında tehlikeli bir yerdir. Tehlikelerden ve bozukluklardan uzak bir yeri karargah edinmeyi emretsen olmaz mı? Karargâhını bataklıktan ve sıtmalıktan uzakça bir yere

¹ İbn Abdırabbih, I, 130.

² İbn Hişam, II, 272; İbn Sa’d, II, 15; İbn Kayyım, III, 219.

naklet. Hiç değilse şu kara taşlık ve kayalığı aramızda bulunduralım da Yahudilerin atacakları oklar bize erişmesin.” Hubâb’ın teklifini Resulullah kabul ederek, uygun yere karargâhını nakletti.¹

Hz. Ömer ordunun stratejik şekilde mevzileşmesine çok dikkat eder ve talimatlarıyla komutanlarını bu hususta yönlendirirdi. Ordunun sırtını dağa dayamasını, merkezle arasında nehir ve köprü gibi engeller olacak şekilde mevzileşmemesini emrederdi. Köprü savaşında emrine uyulmayıp köprünün geçilmesi ve düşmanın da köprüyü yıkması sonucu müslüman kuvvetler ağır bir yenilgiye uğramışlardı.²

Celûla’nın fethinden sonra Hz. Ömer, Sa’d’dan Ka’ka’ b. Amr’ı Hulvan’a göndermesini, onun da çoğunlukla dağ arasında bulunmasını, arada bir engel olacak şekilde mevzileşmemesini emretti.³

Belh ve Merv’i fetheden Ahnef’e nehri geçmemesini, berisinde durmasını emretti.⁴ Fihl’de Şurahbil b. Hasene ordusunu Rumlarla arasında sular ve bataklıklar bulunacak şekilde mevzilendirdi.⁵

Türk Hakanından yardım alan Yezdücerd, Ceyhun nehrini geçip Horasan tarafında İslam orduları komutanı Ahnef b. Kays’a karşı koymak istedi. Ahnef, 20.000 kişilik ordusunu arkasını dağa verecek şekilde dağ eteklerinde mevzilendirdi. Diğer taraf da nehirle korunduğundan tek cepheden düşmana mukavemet etti.⁶

7- Sûratli Hareket Kabiliyeti :

İslam ordusu gerek Hz. Peygamber, gerekse Hz. Ömer dönemlerinde planlanan hedefe tayin edilen zamanda varıyordu. Böylelikle düşmana hazırlanma ve

¹ Vâkidî, II, 643.

² Taberî, II, 368; Belâzurî, 360; Cevdet Paşa, I, 341.

³ Taberî, II, 470.

⁴ Taberî, II, 547.

⁵ İbnü’l-Esir, II, 393; İbn Kesir, VII, 25-26; Cevdet Paşa, I, 334.

⁶ Taberî, II, 547; Cevdet Paşa, I, 412.

toparlanma fırsatı verilmiyordu.¹ İslam ordusu Dûmetu'l-Cendel, Tebük, Filistin yakınlarına ve Tâif'e kadar uzandığında, İslam devletinin başkenti Medine'den çok uzaklarda olan bütün bu yerlere geceleyin yol alarak varıyordu. Bu yolların tümünü her türlü zorlukla ve zor şartlarda kat ediyorlardı. Meselâ; Benû Mustalik gazvesinden geri dönerken hiç ara vermeden ve dinlenmeden otuz saat yol almışlardı.²

Halid b. Velid'in ordusuyla birlikte Irak cephesinden Suriye cephesine hareketi ordunun manevra kabiliyetinin yüksek olduğunu gösterir. Onun cebri yürüyüşü Hire'den başlamış(Mart 634), batıya doğru Suriye-Irak arası en rahat yol üzerinde orta menzil olan Dûmetu'l-Cendel (Cevf) vahasından geçerek devam etmişti. Dûmet'ten Karâkir'e doğru kuzeybatı istikametine çark ederek Suva'ya uzandı. Bu ise hemen hemen tamamen susuz bir çölde beş günlük bir yürüyüş gerektirmişti. Halid b. Velid on sekiz günlük cebri bir yürüyüşten sonra Dimeşk yakınlarında göründü ve bu suretle Bizans ordusunun tam gerisine sarkmış oldu. Seferde su ihtiyacı tulumlardan, yaşlı develerin kesilerek etinin yenilerek işkembelerinde bulunan sudan ve çölde avsec ağacının dibinin kazılarak su çıkarılmasından karşılandı.³

Şam'ın fethinden sonra Ebû Ubeyde başkomutan olarak, komutanlarını Şam'a komşu yerlere gönderip, bu bölgelerin kısa zamanda fethedilmesini sağladı. Ebû Ubeyde Fihl'den Humus'a gidince Şurahbil'i Beysan'a gönderdi, o da burayı fethetti.⁴ Ebû Ubeyde ile Halid Mercu'r-Rum'a intikal edip, Bizans kuvvetlerini önden ve arkadan sıkıştırarak galip geldiler.⁵ Ebû Ubeyde buradan Humus'a, oradan da Hama ve Lâzkiye üzerine yürüyüp kısa zamanda buraları fethederek⁶, ordusunun

¹ Müslim, Cihad, 23.

² Hattab, age, 326.

³ Hitti, Philip K., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 226-228.

⁴ İbnu'l-Esir, II, 449-450; Dahlan, 50-51.

⁵ İbnu'l-Esir, II, 450-451; İbn Kesir, VII, 52.

⁶ İbnu'l-Esir, II, 451-453; İbn Kesir, VII, 52-53; Dahlan, 52-53.

sûratli hareket kabiliyetini göstermişti.

8- Komuta Birliğı :

Elde bulunan savaş gücünün kesin sonuç alınacak şekilde kullanılması için gerekli olan gayret ve faaliyetlerin bir araya getirilerek koordineli şekilde sevk edilmesi gerekir. Resulullah bütün gazvelerinde ordusundaki kısımların gayret ve faaliyetlerini birleştirerek koordinasyonunu sağlamış ve üstün komuta birliğini gerçekleştirmiştir.¹

Busra'nın fethinden sonra Halid b. Velid Yermûk'e müslüman kuvvetlerin yanına geldiğinde, İslam ordusunun dört ayrı komutanın idaresinde çarpışacağını görünce, bunu sakıncalı bularak diğer komutanlara şöyle dedi: "Bugün övünmek ve aşırı gitmek olmaz. Cihadınızı Allah için ihlâsla yapınız. Bugün geleceği tayin edecek bir gündür. Sizler bu şekilde yardımlaşmak suretiyle düzenli ve stratejik bir savaş vermiş oluyorsunuz. Sizin her birinize bir bölge verilmiş olsa bile, birinizin başka bir emre boyun eğmesi ona eksiklik getirmez. Bunun için sırayla komutanlık yapalım ve güçlerimizi birleştirelim. Bugün bırakırsanız ben komutanlık yapayım."² Böylelikle Halid b. Velid komuta birliğini sağlamış oldu.

Doğuda İran, batıda Bizans İmparatorluğu ile mücadele eden İslam ordusu kuvvetleri arasında irtibatın sağlanması için Cezire'nin fethi gerekiyordu. Bunun için Kûfe'de üç birlik hazırlanarak Süheyl b. Adiy komutasında bir birlik Rakka'ya, Abdullah b. Atbân komutasındaki birlik Nusaybin'e ve Ukbe b. Velid komutasındaki birlik ise Cezire bölgesine gönderildi. Üç birliğin koordinasyonunu sağlamak üzere, başlarına başkomutan olarak İyad b. Ğanem getirildi.³

¹ Terzi, 111.

² İbnu'l-Esir, 376-377; İbn Kesir, V, 7; Dahlan, 40.

³ İbn A'sam, I, 251-253; İbnu'l-Esir, II, 366.

9- Keşif ve İstihbarat :

Hız. Peygamber istihbarat konusuna önem vermiş ve bu hususta çeşitli yollar kullanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Darülharb’de casus bulundurma¹, keşif kolları çıkarma², casus kullanma³, devriye çıkarma⁴ ve tarafsız kişilerden bilgi alma⁵.

Hız. Ömer zamanında keşif ve istihbaratın oldukça ileri seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Orduları hilafet merkezinden yüzlerce mil uzaklıkta ve birçok kabile, ırk ve ülkelerden müteşekkıl olmalarına rağmen, Hız. Ömer’in her askeri merkezde bizzat hazırmış gibi her zaman orduyu mükemmel bir denetim altında tutması bunu gösteriyor. Keşif ve istihbarat yolları olarak şunları sayabiliriz:

Casusluk: Bilgi toplanması için öncü birlikler, keşif kuvvetleri, casuslar, yardımcıları, esirler kullanılmıştır.⁶ Halife Ömer, Kadisiye seferi esnasında Sa’d’e gönderdiği talimatta konuyla ilgili şöyle der: “Düşman toprağına ayak bastığın zaman onların içine casuslar gönder, yaptıkları şeylerin tamamını öğrenmeye çalış. Onların durumundan hiçbir şey sana gizli kalmasın. Yanında Araplardan veya o bölge halkından doğruluğına ve isabetli görüşüne güvendiğın kişiler olsun. Zira yalancının haberi bazen doğru söylemiş olsa da sana fayda getirmez. Sahtekar kişi senin lehine casusluk yapmaz, aleyhine yapar...”⁷ Halife aynı zamanda casusların güvenilirliğine de dikkat çekmektedir. Yine aynı talimatta komutandan öncü birlikleri çıkartarak düşmanın durumunu öğrenmesi ve keşif kolları da çıkartarak etrafı gözetlemesini

¹ Hız. Peygamber’in amcası Abbas, müslüman olduğı halde hicret etmeyip Mekke’de kalmış ve orada cereyan eden hadiseleri Medine’ye yazmıştı (Hamidullah, Hız. Peygamber’in Savaşları, 198).

² Buhârî, Sayd, 16; İbn Hacer, I, 418-419.

³ Ebû Süfyan’ın kervanına Buseybese (Besbes), Hendek savaşında Müşriklere Huzeyfe b. Yeman casus olarak gönderilmişti (Müslim, İmâre, 45, Cihad, 36; Ebû Dâvûd, Cihad, 92).

⁴ Hendek savaşında yiyecek sıkıntısı çeken Mekkelilere Hayber’den gönderilen 20 deve yükü arpa ve hurma Müslüman devriyelerince ele geçirilmişti (Hamidullah, age, 127-128).

⁵ Bedir savaşından önce Hız. Peygamber Mekke kervanı hakkında yaşlı bir adamdan bilgi almıştı (İbn Hişam, II, 268).

⁶ Aselî, I, 43; Avn, 213-215.

⁷ İbn Abdırabbih, I, 131; Hasan, II, 190.

emretmiş ve böylece konunun önemine vurguda bulunmuştu.¹

Casusluk hususunda Zimmîlerden de yararlanıldı. Şam'da Zimmîler Müslümanların kendilerine yaptıkları iyi muamelelerden dolayı onlara yardımcı oldular. Müslümanlarla sulh yapmış olan her şehir, kendi taraflarından Rum memleketlerine casuslar göndererek Rumların neler yapmak istediğini, Müslümanlara karşı yapmakta oldukları savaş hazırlıklarını, kurmakta oldukları planlarını, bu konuda topladıkları haberleri, askerlerin sayısı hakkında elde ettikleri malumatı kendi memleketlerinin Müslüman valilerine haber vermişlerdi. Böylece Rumların savaş hazırlığı yaptıkları ortaya çıktı. Valiler bu haberleri Ebû Ubeyde'ye ulaştırdılar. Hatta geri çekilme durumu olduğunda almış oldukları malları Zimmîlere geri verdiler.²

Şam şehrini kuşatan Halid b. Velid ilk zamanlar başpapaza misafir oldu. Uzun süredir şehir fethedilemiyordu. Bir gece başpapazın adamlarından bir kısmı Halid'e gelerek ona; o gece şehir halkının bayramı olduğunu, meşgul olduklarını, doğu kapısının taşlarla kapatılıp terk edildiğini bildirdiler. Ordugâhın yanındaki manastırdan bazı kimseler de ona merdiven getirdiler. Askerlerden bazıları merdivenlerle surlara çıkıp içeri girerek kapıyı açtılar. Başpapazın istihbaratıyla şehir fethedilmiş oldu.³

Bazen yapılan anlaşmalarda halkın cizye muafiyeti karşılığında Müslümanların ajanları olmaları sağlandı. Ebû Ubeyde'nin Ürdün ve Filistin'deki Sâmirîler ile, Habib b. Mesleme'nin Cerâcime halkıyla yaptıkları anlaşmalar gibi.⁴

Ayrıca Hz. Ömer'in kendi ordularının içinde de özel casuslar bulunuyordu. Böylelikle orduda suç işleyen, görevini kötüye kullanan veya görevini yapmayanları

¹ İbn Abdîrabbih, I, 131; Hasan, II, 190.

² Ebû Yusuf, 224.

³ Belâzuri, 173-174.

⁴ Belâzuri, 226-228.

öğrenir ve sorguya çektikten sonra gerekeni yapardı.¹

Arazi Keşfi: Ordunun sefer boyunca uğrayacağı, konaklayacağı ve düşmanla savaşacağı yerleri her yönüyle tanıma çabalarıdır. Halid b. Velid şöyle demişti: “Yer, kendisini tanımayanı, onu tanıyan da yeri öldürür.” Buna Amr b. Abdulmesih şu karşılığı verdi: “Karınca, karınca evindekilerin hepsini tanır.”²

Halife Ömer, Sa’d Kadisiye’ye indiğinde ona şöyle yazdı: “Nereye vardığınızı ve nerede konakladığınızı bana günü gününe bildir...Özellikle Medain ile aranızdaki bölgenin coğrafi yapısını bana öyle anlat ki, gözümle görmüş gibi tanıyayım.”

Sa’d bu mesaj üzerine bölgenin özelliklerini detaylı bir raporla bildirdi. Atik ile Hendek arasındaki bölgeleri, Kadisiye’nin sonunda ve Hire’ye giden iki yol arasında dar bir yeşil vadinin bulunduğunu, bu iki yoldan birinin dar bir yamaçtan, diğerrinin de Havs ırmağının kenarından geçtiğini, buradan da Hurnak ile Hire arasına ulaşıldığını, Kadisiye’nin sağından ise Alûlice’ye varıldığını ve buranın sularının bol olduğunu bildirdi.³

Başka bir talimatında Sa’d’e şu hususu da belirtir: “Araziyi yerli halkın bildiği kadar öğrenip, bu arazi üzerinde düşman askeri kadar rahat hareket edebilecek seviyeye gelmeden, mecbur kalmadıkça düşmanla ölüm kalım savaşına girme!”⁴

Hakem b. Amr, Mekran zaferini elçiyle Ömer’e bildirdiğinde, Halife ona Mekran hakkında sordu. Elçi; Mekran toprağının dağlık, suyunun az, hurmasının âdi, düşmanının kahraman, hayrı az şerri çok bir yer olduğunu söyledi. Bunun üzerine Ömer, ordunun daha fazla ilerlememesi için talimat verdi.⁵

¹ Şiblî, II, 165-166; DGBİT, II, 69.

² Aselî, I, 46.

³ Taberî, II, 387; İbn Kesir, VII, 38; DGBİT, II, 72.

⁴ İbn Abdîrabbih, I, 131; Hasan, II, 190.

⁵ Taberî, II, 555.

Sır Saklama: Ordunun hareket ve savaş stratejisini gizlemeyi, düşmanın keşif kollarına ve casuslarına fırsat vermemeyi ifade eder. Hz. Ömer, Ebû Ubeyd es-Sakafî'yi Irak tarafına gönderdiği vakit, ona verdiği talimatta şu hususa dikkat çekmişti: “Sana düşman tarafından elçiler geldiğinde onlara bolca ikram et, bir yerde uzun süre kalmalarına izin verme. Onları askerlerinin yanında fazla tutma ki, onları tanımasınlar. Onları senin durumunu görüp ilmini öğrenecek kadar tutma, onları ordunun cephane ve yiyecek dolu ambarına götür. Senden önce konuşmalarına fırsat verme, onların sözlerini yönlendirici ol.”¹

Halife, orduyla ilgili bilgilerin gizli kalmasını, buna mukabil düşmanın moralini bozacak ordunun yiyecek ve cephanesinin olduğundan daha fazla gösterilmesini amaçlamıştır.

Nöbetçi ve Muhafızlar : Müslüman ordularında durma ve savaş sıralarında korunma nizamı sadedinde keşif kolları ve öncü birlikler çıkartılarak esas kuvvetlerin korunması sağlanmıştır. Her birlikten nöbetçiler çıkarak devriye gezerler, karargâhın giriş kısmına da ihtiyat kuvvetleri konarak âni baskınlar önlenirdi.²

Hz. Ömer, Sa'd'e verdiği talimatta ordudan nöbetçiler çıkarmasını istemişti.³ Böylelikle ordunun güvenliği sağlandığı gibi, âni baskın, hainlik, düşman casuslarının faaliyetleri vb. güvenliği zedeleyici unsurlar bertaraf ediliyordu.

10- Teknik İmkanları Kullanma :

Hz. Peygamber her savaşta beşerî gücünü kullanarak yapabileceğinin en güzelini yapar, hazırlığını tamamlar ve neticede Allah'a sığınır.⁴ Savaş yaparken tek-

¹ Aselî, I, 47.

² Aselî, I, 49-50.

³ İbn Abdîrabbih, I, 132; Aselî, I, 49.

⁴ Buhârî, Cihad, 73,88,97,99,153; Müslim, Cihad, 19-21,23,58.

nik konularda Sahabesiyle istişare eder,¹ teknik bilgiye sahip olanların bilgisinden istifade eder,² düşmana kemiyet bakımından olmasa bile keyfiyet olarak üstünlük arz ederdi.

Resulullah savaşlarda yeni silah ve taktikler geliştirdi. Hendek kazarak şehri savunma tekniği Arap Yarımadasında ilk defa Hz. Peygamber tarafından uygulandı.³ Yine yeni silahlardan mancınık ve debbâbeyi kullanmıştı. Hayber kuşatmasında görüldüğü mancınıkları çok geçmeden Tâif kuşatmasında kendisi de kullanmıştı.⁴

Hz. Ömer devrinde ordu teşkilatının kurulmasıyla askerler teknik açıdan donatılmıştır. Fetih gelirlerinin çokluğu ile birlikte devlet hazinesi zenginleşmiş ve ordunun her türlü ihtiyacını karşılayabilecek duruma gelmişti. Savaşlarda o zamanlar kullanılan bütün silah ve aletler İslam ordusunda kullanılmıştır. Fetihlerle genişleyen sınırların güvenliği için sınır karakolları ve gözetleme kuleleri kuruldu.⁵ Bununla birlikte ordunun savaş kabiliyetini geliştirmek amacıyla, orduda taktik uzmanları da bulunmaktaydı.⁶

Hendek ve muhafızlarla korunan Behresir şehri kuşatmasında Sa'd b. Ebî Vakkas, Şirzad'dan mancınık yapmasını istemiş, o da 20 civarında mancınık yapmıştı.⁷ Şam kuşatmasında Halid b. Velid, su dolu hendeği şişirilmiş tulumlarla geçip, kale surlarına kementlerle tırmanmıştı.⁸

¹ İbn Hişam, II, 272.

² Buhârî, Meğâzi, 31.

³ Hattab, age, 158.

⁴ Mâverdi, 52; Hamidullah, Hz. Peygamber'in Savaşları, 165.

⁵ Kureşî, 283-286, 326.

⁶ DGBİT, II, 71.

⁷ Taberî, II, 458; Kemal, 91.

⁸ Taberî, II, 358; İbn A'sam, I, 128-130; İbnu'l-Esir, II, 392; İbn Kesir, VII, 19-20.

D-SİVİLLERİN VE ÇEVRENİN KORUNMASI :

Hiz. Peygamber'in savaşları rahmeti tecelli ettiren yönüyle, insanlık tarihindeki diğeri savaşlardan ayrılmaktadır. Öldürürken bile güzel öldürmeyi emretmiştir: "Allah her hususta iyilik ve güzelliikle hareket etmenizi emretmektedir. O halde öldürürken bile en iyi ve güzel tarzda öldürünüz."¹ Zulüm yapmayı, ölülerin burnunu, kulağını kesmeyi, çocuk, kadın ve ihtiyarların öldürölmesini,² düşmanları ateşte yakmayı,³ elçileri öldürmeyi,⁴ mamur yerleri harap etmeyi⁵ kesin bir dille yasakladı.

Hiz. Ömer, fetihlerde komutan ve askerlerinin adalet ve insaftan ayrılmalarına müsaade etmemiştir. Değil adam öldürmek, meyve ağaçlarını kesmek bile yasaklandı. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılara dokunulmamış, savaş meydanı dışında adam öldürölmemiştir. Düşmanla yapılan hiçbir antlaşma ihlal edilmemiş, onlara hile yapılmamış ve uzuvlarının kesilmesine izin verilmemiştir.⁶

1- Savaşmayanların Dokunulmazlığı:

Resulullah hiçbir gazvede sivil halka saldırma yoluna gitmemiştir. Can ve mallarına dokunulmayıp kayıp verdirilmemesine azami dikkat göstermiştir.⁷ Hiz. Peygamber savaşlarda şu kişilerin çarpışmaya katılmamaları ve Müslümanların aleyhine çalışmamaları şartıyla öldürölmelerini kesin olarak yasakladı: Kadınlar ve çocuklar,⁸ yaşlılar,⁹ din adamları, işçi ve hizmetçiler.¹⁰

¹ Müslim, Sayd, 57.

² Müslim, Cihad, 2-3.

³ Buhârî, Cihad, 106; Ebû Dâvûd, Cihad, 122.

⁴ Dârimî, Siyer, 60.

⁵ Mevdudî, İslam'da Savaş Hukuku, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1992, 263-268.

⁶ Şiblî, II, 18.

⁷ Hattab, age, 345.

⁸ Buhârî, Cihad, 146; Müslim, Cihad, 24-25.

⁹ Ebû Dâvûd, Cihad, 90.

¹⁰ İbn Mâce, Cihad, 30.

Hiz. Ömer orduları yola çıkarırken komutana; Allah'tan korkmasını, Allah yolunda Allah'a inanmayanlarla savaşmasını, haddi tecavüz etmemesini emrederek, devamla şöyle derdi: "Bir karşılaşmada korkaklık göstermeyin, yapmak iktidarınızda olduğu zaman kulak, burun gibi uzuvları kesmeyin. Galip geldiğiniz zaman ifrata gitmeyin, kadınları, ihtiyarları, çocukları öldürmeyin. İki ordu karşılaştığında, savaşın hararetli zamanında ve bir hücumun beklendiği sıralarda onlara rast gelmemeye dikkat edin..."¹ Savaşmayanlardan kadınlar, çocuklar, efendilerine refakat eden hizmetçi ve köleler, körler, keşişler, inzivaya çekilmişler, ihtiyarlar, vücutça savaşma kabiliyeti olmayanlar, deliler gibi insanların öldürülmeleri kesin olarak yasaklandı.²

2- Esirlere Yapılan Muamele:

Hiz. Peygamber esirlere yapılacak muamele konusunda örnek davranışlarda bulunmuş, kendinden sonra gelen halifelere de bu konuda örneklik teşkil etmiştir. Her şeyden önce esirlere işkenceyi veya herhangi bir kötü muameleyi yasaklamış, onlara devamlı insanî ve İslamî muamele yapılmasını istemiştir.³ Resulullah'ın esirlere yaptığı muameleler; fidye karşılığı serbest bırakma,⁴ Müslüman esirlere karşılık olarak serbest bırakma,⁵ karşılıksız serbest bırakma,⁶ köle yapma⁷ ve bazen de öldürülmeleri⁸ tarzında gerçekleşmiştir.

Hiz. Ömer döneminde gerçekleştirilen fetihlerin çoğunluğu sulh yoluyla olduğundan halk zımmî statüsüne tabi tutuldu. Antlaşmaya uyduğu sürece esir alınma-

¹ İbn Abdırabbih, I, 128; Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, 461-462.

² Hamidullah, *age*, 318-319.

³ Buhârî, *Cihad*, 42; Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, 75.

⁴ Buhârî, *Cihad*, 171; Müslim, *Cihad*, 18.

⁵ İbn Hişam, II, 255; Müslim, *Cihad*, 46; Ebû Dâvûd, *Cihad*, 124.

⁶ İbn Hişam, III, 307; Buhârî, *Meğâzi*, 56, *Humus*, 14, *Vekâle*, 7; Müslim, *Cihad*, 133.

⁷ Avn, 295-296.

⁸ İbn Hişam, II, 366-367.

yacakları açıkça belirtildi. Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrah'a gönderdiği talimatta; onlar cizyeye bağlandıktan sonra esir alınmamalarını, kendilerine zulmedilmesine veya mallarının gayrı meşru yolla alınmasına engel olunmasını emretmişti.¹

Amr b. Âs, Hz. Ömer'in hilafetinde İskenderiye'yi kılıçla fethedip ganimetler aldı. Ancak hiç kimseyi öldürmediği gibi esir de almayıp, halkı zımmî statüsüne tabi tuttu. Sonra yerine Abdullah b. Huzâfe'yi bırakarak Fustât'a döndü. Halkın Bizans kralıyla anlaşıp şehirdeki Müslümanlara saldırması üzerine Amr, ordusuyla birlikte şehri tekrar fethetti. Bu defa muharipler öldürüldü, kadın ve çocuklar ise esir alındılar.² Daha önce Elyûn halkına antlaşmaya bağlı kaldıkları sürece kadın ve çocuklarının esir olarak alınmayacağı, mallarına dokunulmayacağı teminatı verildi.³ Ayrıca Mısır'da Müslümanlarla savaşan bazı köyleri Amr, esir olarak almış ve Medine'ye göndermişti. Hz. Ömer onları iade ederek bu köy halklarını da zımmî statüsüne sokmuştu.⁴

Yapılan antlaşmayı bozan Tüster halkıyla savaşarak muharipler öldürülmüş, kadın ve çocuklar esir alınmıştı. Daha sonra Hz. Ömer ellerindeki esirleri serbest bırakmıştı.⁵ Ahvaz'ın fethinden alınan esirler taksim edildikten sonra Hz. Ömer, onları toprağı işlemeleri ve haraca bağlanmaları şartıyla serbest bıraktırdı.⁶ Aynı şey Menâzır halkı için de söz konusu idi.⁷

Hz. Ömer zamanında Müslümanlara savaş açanlarla savaşılmış, antlaşma yapıp sulh içine girmek isteyen şehir halklarına dokunulmamıştır. Antlaşmayı bozan halkın muharipleri öldürülmüş, kadın ve çocukları esir edilmiştir. Birçok örnekte

¹ Ebû Yusuf, 227-228.

² Belâzuri, 316-317.

³ Belâzuri, 307.

⁴ Belâzuri, 309.

⁵ Belâzuri, 553.

⁶ Belâzuri, 546.

⁷ Belâzuri, 548.

görüldüğü üzere bunlar ganimet olarak dağıtıldıktan sonra bile, bazen halifenin emriyle hürriyete kavuşmuşlardır. Bu dönemde esirlerin nadiren öldürüldüğü, antlaşma yapanlar dışında ganimet olarak taksim edilip köleleştirildikleri görülmektedir.¹

Esirler hakkında tasarruf ve karar, halifenin salahiyetindedir. Devletin ve İslam'ın menfaatlerine uygun hareket eder, dilerse düşman elindeki esirlerle mübadele eder. Hz. Ömer, "Küffarın elinde bulunan bir Müslümanı kurtarmam bana Arap yarımadasından daha değerlidir. Müşriklerin elinde bulunan her Müslüman esirin esaretten kurtulması için verilecek para Beytûlmalden ödenir." demişti.²

Esirlerden köle edinilenler, efendileri ile aynı seviyede tutulmuştur. Kütüklere kaydedilenlerin aldıkları maaşlar kadar köleleri de alıyordu.³ Halife, idarecilerinin kölelere yaptıkları muameleleri araştırır, hasta olan köleleri ziyaret etmeyen idarecisini görevinden aldığı olurdu. Kendisiyle yemek yemeleri için köleleri akşam yemeğine davet eder ve orada hazır bulunanların işitebileceği kadar yüksek sesle: "Allah'ın laneti kölelerle yemek yemekten utananların üzerine olsun!" derdi.⁴

Cundeysâbur kuşatmasında kölenin emanıyla şehrin cizyeye razı olmasını kabul etmeyen Müslüman askerler, durumu Halife Ömer'e bildirdiklerinde şöyle dedi: "Müslüman köle Müslümanlardan biridir. Onun verdiği himaye, onların verdikleri himaye hakkı gibidir. Bundan dolayı onun verdiği eman yerine getirilsin."⁵

Hz. Ömer savaşta ele geçen evleri Müslümanlara pay ederken aileleri birbirinden ayırmadığı gibi, esir aile bireylerini de birbirinden ayırmazdı.⁶ Halife, köleliği basamak basamak kaldırma sadedinde, öncelikle Arap esirlerin azat edilmesi şartını

¹ Özel, Ahmet, *Savaş Esirleri*, TDV Yay., Ankara 1996, 51.

² Ebû Yusuf, 297.

³ Belâzurî, 657,665.

⁴ Şiblî, II, 241.

⁵ Belâzurî, 567; Taberî, 505.

⁶ Belâzurî, 196; Şiblî, II, 241-242.

getirdi.¹ Diğer milletler hakkında böyle bir kural koymamasına rağmen tatbikatta köleliği geniş ölçüde azaltmıştır. Bu meyanda ilk olarak; anne olduktan sonra bir köle kızın köle olarak alınıp satılmasını yasakladı. Yine mukâtebe yoluyla köle, hürriyetini temin etmek için belirli zamanda parayı ödeyeceğine dair yazılı antlaşma yapma imkanına sahipti.²

Esirlere işkence ve müsle yapılamayacağına dair İslam'ın getirdiği hüküm; bugünkü devletler hukuku tarafından da nihayet asırlar sonra kabul edilmiş, 1949 Cenevre sözleşmesi bunu karara bağlamıştır.³

3- Ölü ve Yaralıları Yapılan Muamele:

İnsanların ölmesi ve yaralanması savaşların kaçınılmaz neticesidir. Müslümanlar bütün savaşlarında düşman yaralılarını ihmal etmemiş ve en iyi bir şekilde muameleye tabi tutmuşlardır. Çünkü böyle bir ilgi insanlık adına yapılan bir ilgidir.⁴

Resulullah galip geldiği savaşlarda savaş alanında üç gün kalırdı.⁵ Bu, şehid ve ölülerin defni ve zaferin pekiştirilmesi içindi. Müslümanlar Bedir'de müşrik ölülerini kendi şehitleri gibi defnederek açıkta kalmaktan kurtarmışlardır. Oysa müşrikler Uhud'da müslüman şehitlerine karşı gayrı insani tavırlar takınmışlar, kulak ve burunlarını kesmişlerdi. Müslümanlar ise asla böyle bir şey yapmadılar.⁶

Resulullah'ın bu konudaki hassasiyeti halifesi Ömer tarafından da uygulanmış; yaralılar tedavi edilirken ölümler de usûlünce gömülmüşlerdir. Kadisiye savaşının ikinci gününde Sa'd, savaşa başlamadan savaş meydanına serpilmiş ölümleri gömdür-

¹ Kureşî, 326; Şiblî, II, 235.

² Şiblî, II, 237-238.

³ Özel, 61.

⁴ Hattab, age, 347.

⁵ Buhârî, Meğâzi, 8; Tirmizi, Siyer, 3.

⁶ Hattab, age, 347; Hamidullah, age, 77.

dü ve yaralıları da tedavi edilmeleri için kadınlara havale etti.¹ Ayrıca Kadisiye’de kadınlar ve çocuklar kabir kazıp şehitleri gömmüşlerdi.²

4- Çevrenin Korunması :

İslam’a göre savaşta her şey meşru değildir. İslamî savaş anlayışında, fiilen savaşan asker hedeftir. Askerleri de öldürmekten ziyade esir alma prensibi gibi bir incelik vardır. İslam kılıca değil çevreye, hem de çevrenin en güzel canlısı insanın korunmasına önem verdiği için İslam siyasetinin hüküm sürdüğü beldelerde, bu varlığın sadece fiziki varlığına değil, aynı zamanda dini inanç, gelenek, görenek gibi tüm manevi varlığına da dokunmamıştır.³

Hz. Ebû Bekir’in Üsâme ve Yezid b. Ebî Süfyan’a verdiği emirler arasında şunlar da vardı: “Hurma ağaçlarını sökmeyin, hiçbir meyve ağacını kesmeyin ve yakmayın. İhtiyaç durumu hariç, hiçbir koyun, inek veya deveyi öldürmeyin...”⁴

Sa’d b. Ebî Vakkas, Nakî’ merasının otlarını biçen bir çocuk gördü; bunun üzerine onu döverek elbise ve baltasına el koydu. Durum Hz. Ömer’e iletildiğinde Sa’d’dan, aldığı şeyleri çocuğa geri vermesini istedi. Sa’d bunu kabul etmeyerek, Resulullah’ın şu sözünü nakletti: “Meraları kesen bir kimse görürseniz, onu dövünüz ve elbiselerini alınız.”⁵ Yine Hz. Ömer, Maz’un ailesinin taşlık bölgedeki toprağının idaresine bakan kimseye şöyle demişti: “Yerinden ayrılma! Seni bu yerlerin idaresine memur olarak tayin ettim. Herhangi bir kimsenin Medine’nin ağaçlarını hırpalamasına, dallarını kesmesine katiyen müsaade etme! Birisi bunları yaparsa elinden ipini ve baltasını al!”⁶

¹ Şiblî, I, 171; Cevdet Paşa, I, 361.

² Taberî, II, 417.

³ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yay., Ankara 1992, 81-82.

⁴ Taberî, II, 246; İbn Abdîrabbih, I, 128-129.

⁵ Müslim, *Hac*, 461; Belâzurî, 10-11.

⁶ Belâzurî, 9.

IV. BÖLÜM

ORDUNUN DONANIMI

A- ORDUNUN SİLAHLARI :

1- Hafif Silahlar :

Piyade veya süvari askerin tek başına kullandığı silahlardır. Bunları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

Yay ve Ok (Kavs ve Sehm) :

Hız. Peygamber ve ondan sonraki dönemlerde uzak mesafe atıcı silahı olarak kullanılmıştır. Hız. Peygamberin ok atışı¹ ile ilgili hadislerinden anladığımız kadarıyla Ashâb, bu konuda zamanla ilerlemişlerdir.

Ok, kılıca nazaran tesir sahası biraz daha geniş olan fakat kılıç kadar kesin netice alamayan bir silahtır. Uzun menzilli olduğu için düşman birliklerinin önünü kesmek ve onları geri dönmeye mecbur etmek için kullanılırdı. Ordu içinde okçu birlikleri tanzim edilir ve önceden tespit edilen yerlere yerleştirilirdi.²

Yay, esasında sert bir dağ ağacı çubuğudur. Bir ucu kuvvetle bükülür, iki ucuna deriden veya devenin boynunda bulunan kastan bir yay bağlanır. Beraberinde daima askerin istediği zaman atması için deri çantaya konan okların bulunması lazımdır. Önceleri yay tek parça iken sonradan onu parçalara ayırmış, parçaları yapıştırıcı ile tutturarak bir bütün halinde terkip etmişlerdir. Elin tutacağı bir kabza ve iki ucunda yayın bağlanacağı dilimler yapmışlardır (Bkz. Şekil 5-6).

Daha önce ok, sadece ucunda demir bir çubuk bulunan sert ve ince bir ağaç iken, sonradan onu Bizanslılarda olduğu gibi zehir sürerek zehirli hale getirmişlerdir.

¹ Buhârî, *Mevâkit*, 18; Müslim, *Mesâcid*, 217.

² İbn Hişam, III, 70.

Böylece korkunç ve tahripkar bir silah haline gelmiştir.¹ Bazen ok haberleşme vasıtası olarak da kullanılmıştır. Atan taraf, dilediğini okun üzerine yazar ve karşı tarafa atardı. Bununla düşmanın kalbine korku salınır ve teslim olmaya zorlanırdı.²

Hiz. Ömer döneminde Müslümanların ok yapımında oldukça ilerlediğini gösteren Ebû Recâ el-Fârisî'nin rivayeti önemlidir. O, şöyle dedi: “Kadisiye savaşında hazır bulundum; ben, o sırada Mecusî idim. Araplar bize ok attıklarında biz “dük, dük” derdik. Biz bununla iğleri kastederdik. Bize karşı bu iğlerin arkası kesilmedi. Sonunda devletimizi ortadan kaldırdı. Bizden bir kimse “nâvekiyye” denilen yaydan ok atınca, onların elbisesine değmekten öteye geçmiyordu. Onların attıkları oklar ise, üzerimizdeki kat kat ve sağlam zırhları delip geçiyordu.”³ Ok hakkında Amr b. Ma'dikerîb Hiz. Ömer'e: “Ölümlerin elçileridir; hata da eder, isabet de.” demişti.⁴

Ok ve yayın nasıl kullanılacağı hususunda İbn Kuteybe'nin görüşü şöyledir: “Ok atmayı yeni öğrenen kişinin bu işi güzel yapabilmesi için yayı sol elinde ve sol pazusunun bütün kuvvetiyle, oku da sağ elinde ve sağ pazusunun olanca kuvvetiyle tutması, kaslarını girmesi, gözünü hedefe dikmesi, yayı yay başından biraz gerdikten sonra güzelce koruması, yayı üç parmağı ile kavraması, baş parmağını kirişe doğru eğmesi, çenesini sol omuz tarafına çevirmesi, başını kaldırarak boynunu yukarıdan aşağıya doğru eğmesi, yayla beraber eğilmesi ve fakat sırtını dik tutması, yayı kaldırarak çekmesi, kirişi kulağına doğru çekmesi, dişlerini sıkmadan, gözünü çevirmeden ve vücudunu titretmeden gözlerini yukarıya kaldırması ve okun uç demirinin gireceği yeri iyice tesbit etmesi gerekir.”⁵

¹ Avn, 141. (Ok şekli için bkz. Şekil 7)

² Hattab, M. Şit, el-Askeriyyetu'l- Arabiyyetu'l- İslamiyye, Daru's-Şuruk, Beyrut 1983, 112.

³ Belâzurî, 372.

⁴ Belâzurî, 400; İbn Abdîrabbih, I, 179.

⁵ İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, Kahire 1930, I, 133.

Kılıç ve Hançer (Seyf ve Hancer):

Düşmanla karşı karşıya ve göğüs göğüse gelindiği zaman kılıç kullanılırdı. Asr-ı Saadet'te kılıç, insanların devamlı taşıdıkları, harpte ve sulhte yanlarından ayırmadıkları bir alettir. Yolculuk esnasında yanlarında muhakkak kılıç taşırlardı.¹ Bu devirde en meşhur şu markalar tercih ediliyordu: Suriye'de yapılan Meşrefî kılıçlar, Benû Esed'den demirci Süreyc'in yaptığı Süreycî kılıçları, Hint mamûlatı Mühenned kılıçları, Yemen'de üretilen Yemanî kılıçları, Kalaa'da yapılan Kalaî kılıçları ve Şam'da Busra'da üretilen Busrevî kılıçları.²

İslamiyet'in ilk devirlerinde Araplar arasında ünlü bazı kılıçlar vardı. Bunlardan Resulullah'ın "Zülfikâr", Amr b. Ma'dikerîb'in "es-Samsâme" ve Malik b. Zübeyr'in "Zünnûn" adlı kılıçları meşhurdur.³ Sahabe, savaş esnasında kılıçlarına çok büyük ihtimam gösterirlerdi. Kılıçları körelir diye onlarla bir şey kesmezlerdi. Hayvan boğazlamak ve buna benzer işlerde kullanmak üzere yanlarında bıçak bulundururlardı. Ayrıca kılıcın kın ve kabzasını sırim, kalay ve demirle süslemişlerdir.⁴

Müslümanlar kılıçlarını boyunlarına ve omuzlarına asarak kuşanıyorlardı. Kılıcını gerdanlık gibi boyna asma tarzında olan şekle göre, kılıç sağ omza asılır ve vücudun sol yanına salıverilirdi. İranlılar ise kılıçlarını bellerine asıyorlardı.⁵ Resulullah, Uhud savaşında kılıcını sağ omuzu üzerinden sol koltuğunun altına doğru salıvermişti.⁶

Fetihlerin genişlemesiyle Müslümanların eline bolca altın ve gümüşün geçmesi sonucu kılıçları, kınları, kabzaları ve askılarını altın ve gümüşten bitki motifle-

¹ Buhârî, Sulh, 7.

² Kemal, 76; Hamidullah, age, 235; Hattab, el-Askeriyye, 115.

³ Zeydan, I, 250; Kemal, 77.

⁴ Buhârî, Cihad, 190, 83.

⁵ Hattab, el-Askeriyye, 117.

⁶ Avn, 154.

riyle ve deriden sınırlarla süslediler. Bunda İran ve Bizans'tan etkilenmenin rolü büyüktü.¹ (Bkz. Şekil 1).

Hiz. Ömer Amr b. Ma'dikerîb'e haber göndererek meşhur kılıcı Samsâme'yi kendisine göndermesini istediğinde, Amr onu gönderdi. Halife kılıçla bir şeye vurunca, keskinliği karşısında ona hiçbir kılıcın yetişemeyeceğini anladı ve bu duygularını Amr'a da yazarak kılıcını iade etti. Amr cevabî mektubunda: "Ben Emiru'l-Mü'minin'e kılıç gönderdim, diken değil!" diyerek, kılıcının değerini belirtmişti.²

Hançer; asker, kadın ve sivillerin kemer veya elbisesinin altında taşıyabildiği, düşmanla karşılaşınca veya düşman arasına karışınca silahının gizli oluşundan faydalanarak düşmanını yaralayabildiği veya öldürebildiği bir silahtır. Müslüman kadınlar da katıldıkları savaşlarda kendilerini müdafaa için hançer taşımışlardır.³ Muğire b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü de, taşıdığı iki başlı hançerle Halife Ömer'i şehid etmişti.⁴

Mızrak veya Kargı (Rumh):

Gövdesi neb' ve şavhat denilen sağlam ve sert ağaçların dallarından ve Hint kamışı veya kamışa benzeyen içi boş ve boğumlu bitkilerden yapılan alettir. Gövdenin baş tarafına demirden sivri uç geçirilmesiyle mızrak tamamlanırdı.⁵ (Bkz. şek. 4)

Mızraklar değişik boylarda olmuştur. Bazısı dört arşından kısa olup uzun bir sopaya benzemektedir. Buna "Neyzek", "Harbe", "Anezeh" ve "Mızrak" gibi isimler verilerek aynı şey ifade edilmiştir. Boyları dört ile on arşın arasında değişen mızraklar da vardı. Bunu da dereceleri olup dörtlü, beşli, tam gibi vasıflandırılıyordu. Uzunluğu on arşından fazla olanlara "Hatıl" denilmekteydi. Uzun mızrakları süvariler,

¹ İbn Sa'd, II, 16.

² İbn Abdîrabbîh, I, 179.

³ İbn Hişam, IV, 88; Tecrid-i Sarih, VIII, 321; Kütüb-i Sitte, V, 110; Hattab, el-Askeriyye, 117.

⁴ Taberî, II, 559-560. ⁵ Hattab, el-Askeriyye, 114.

kısa olanları ise hem süvariler hem de piyadeler kullanmaktaydı. Dayanıklı ve yeterli olmasından ötürü sağlam ve sert mızraklar, içi boş ve hafif mızraklara tercih edilirdi. Devamlı dayanıklı kalmasını sağlamak için mızrak sapına zeytinyağı sürülürdü.¹

Kılıçta olduğu gibi mızrakta da meşhur markalar vardı. Dayanıklı mızrak yapmasıyla tanınan Sember ismindeki şahsın yaptığı mızraklara “Semberî”, Zâğib’e nispet edilene “Zâğibiyye”, Zû-Yezen’e nispet edilene “Yezeniyye”, mızrak satmakla ünlü Rudîne adlı kadına nispet edilene ise “Rudînî” adı verilirdi.²

Hiz. Ömer Amr b. Ma’dikerîb’e mızrak hakkında sormuş, o da: “Süngü senin kardeşindir, bazen sana ihanet edebilir.” diye cevap vermişti.³

Müslümanlar “Vetra” denilen demir halkadan geçirmek ve yabani hayvanları kovalayarak avlamak suretiyle mızrakla mübareze eğitimi yapmışlardır. Mızrak eğitim talimatı şöyledir: “Harpte mızrak şu şekillerde kullanılır: Savaşta düşmanla karşı karşıya gelerek hücum edecek olursan, mızrağı koltuğunun altına alırsın. O halde mızrağın bir ucu atın iki kulağı ortasında olur. Mızrağı böylece düzgün bir şekilde tutarak hücum edersin. Karşındaki düşmana yaklaştığında, düşman mızrağı sağ tarafa almışsa sen mızrağını sol tarafa alırsın. Düşman mızrağı sol tarafa almışsa sen mızrağını sağ tarafa almalısın. İlk hamleyi sen yapmaya çalış. Mızrağın ucunu daima onu doğru tutmuş olduğun halde, onu şaşırtmak için sağa sola çevirirsin. Öyle ki onu vurmaya ne yönden başlayacağını anlayamaz. Bu suretle yaklaşıp vurursun. Karşındaki elinde bulunan mızrakla bu vuruşa karşı kendini savunamaz ve koruyamaz. Yahut başka şekilde mızrağını kullanırsın. Mızrak sağ elinde, omzunun üzerinde ve ucu havada bulunur. Bu şekilde süratle hareket edip vurursun. O suretle ki karşındaki

¹ Avn, 145-146; Hattab, el-Askeriyye, 114.

² Terzi, 129.

³ Belâzurî, 400; İbn Abdîrabbih, I, 179.

sana hangi taraftan vuracağını bilemezsin ve şaşırırsın. Şayet iki süvariye karşı çıkar-
san ve bu süvariler de birbirinden ayrı durmuşlarsa, sana en yakın olana saldır. Bu iki
süvari sana yaklaşmışsa birbirine, diğer arkadaşına hücum edeceğini gösteren yap-
macık bir vaziyet aldıktan sonra yine ona hamle edersin. Bu hamleyi de tamamlama-
dan hemen diğerine dönüp vurursun. Eğer bu süvarilerin çarpışmada mahir ve senin
aleyhine öbüründen ayrılıyor bir halde görürsen bir tarafta durmaya bak. Sakın orta-
larında durma. Bu halde sana en yakın olana yüklen. İkisi de sana aynı derecede ya-
kın iseler, daha zayıf gördüğünü şaşırt, daha kuvvetlisine hamlede bulun. Onları
kuvvetçe birbirine eşit görürsen ve ikisi de bir yerde duruyorlarsa kendilerinden u-
zaklaş, onlar seni takip etsinler. Takip ettiklerinde hemen dön ve sana en yakın olana
mızrağı yerleştir. Bir geçitten geçtiğin sırada karşına mızrağı olan bir atlı çıkarsa
sakın atınla üzerine saldırma. Atından yere in ve mızrağı ona yerden sapla. Eğer bir
geçitte iken önünde bir atlı, arkanda başka bir atlı bulunuyorsa burada da atından
aşağıya inip sana en yakın olan süvariye vurursun. Öbürüne karşı atını siper yapar-
sın.”¹

Topuz (Debbûs):

Mitraka adını da verdikleri topuz, demirden kısa bir sap ile yine demirden
dört köşe veya yuvarlak bir baştan meydana gelen vurucu bir silahtır. Genel olarak
süvarilerin eğrelerinde taşıdıkları ve düşmana iyice yaklaşınca kullandıkları yakın
mesafe savaş silahıdır² (Bkz. Şekil 2).

Balta (Fe's):

Demirden iki tarafı keskin veya bir tarafı keskin diğer tarafı delici bir baş ile
bunu tutan tahta saptan oluşan yakın savaş vurucu ve kesici silahıdır. Düşmana kul-

¹ Avn, 147-148; Zeydan, I, 251-252; Terzi, 130-131.

² Avn, 154-155; Hattab, el-Askeriyye, 117.

lanımı yanında ağaç kesme, yontma gibi istihkam hizmetlerinde de kullanılmıştır.¹

2- Ağır Silahlar:

Kullanımında birden çok askerin ihtiyaç duyulduğu, genellikle yük hayvanlarıyla savaş meydanına getirilen silahlardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

Mancınık ve Arrâde:

Uzak mesafeden düşman üzerine taş, demir, moloz ve çivi gibi yaralayıcı maddeler, petrol gibi yakıcı maddeler ve akrep ve benzeri zararlı haşarat atmak için kullanılan silahlardır. Mancınık ağır taşlar atımında, arrâde ise hafif taşların atılmasında kullanılıyordu.²

Abdurrauf Avn, mancınığın başlangıçta kalın köşeli ve dörtgen şeklinde bir tahta üzerinde oturtulan kaide şeklinde olduğunu, ortadan yükselen sağlam bir direğin ucuna kuyu sınığının kolu gibi mancınık kolu yerleştirildiğini ifade etmektedir. Böylece kolun bir ucu aşağıya doğru sarkarken ucundan tahta bir sandık kurşun, taş, demir vb. şeylerde doldurularak düşman üzerine uzanmaktadır. Bu sandığın büyüklüğü de mancınığın hacmine göre değişmektedir. Mancınık kolunun dörtte üçü üst tarafta kalmakta, ucunda sağlam iplerden örülü bir sepet sarmaktadır. Atılmak istenen taş vb. şeyler bu sepete dolduruluyordu. Atış yapılacağı zaman kolun ucu adamlar vasıtasıyla hızlıca yere indirilmekte, böylece diğer uçtaki sandığın içinde bulunan taş, demir vb. ağır şeyler havalanarak düşman üzerine düşmektedir. Sonradan geliştirilen teknikle bu alet daha pratik hale getirildi. Mancınık sopası kuvvetli bir yay vasıtasıyla gerilmekte ve aniden kolun bırakılmasıyla sandıktaki maddeler ileriye doğru

¹ Avn, 155; Hattab, age, 117. (Bkz. Şekil 3)

² Zeydan, I, 254.

fırlatılıp düşmanın zarar görmesi sağlanmaktadır ¹ (Bkz. Şekil 10, 11, 13).

Müslümanlar mancınıkla ilk defa Hz. Peygamber zamanında h.7. senede hayber kuşatmasında karşılaştılar ve buradan ele geçirilen ganimet ve Selman el-Fârisî'nin üretimi olarak ertesi sene Tâif şehri kuşatmasında kullandılar.²

Müslümanlar mancınıkta her gün biraz daha yenilikler yaparak geliştirdiler. Öyle ki şehirlerin muhasarasında ve surların aşılmasında komutanların onsuz edemediği ağır savaş silahlarından biri haline geldi.³ Nitekim Hz. Ömer zamanında Sa'd b. Ebî Vakkas, Behresîr kuşatmasında mancınık ve arrâde kullanmıştı. Şehir hendekler ve muhafızlarla korunuyordu. Sa'd, Şirzad'tan mancınık yapmasını istedi. Behresîr için yirmi mancınık ve arrâde yapıldı ve bunlarla şehir fethedildi.⁴ Yetmiş gün süren Dimeşk kuşatmasında da mancınık ve arrâde kullanıldı.⁵ İskenderiye'nin fethinden sonra Rumlar, İstanbul'dan gelen takviye kuvvetlerle bu şehre tekrar saldırdılar. Şiddetli çarpışmalardan sonra İskenderiye kalesine sığındılar ve surların üzerine taş atan aletler (arrâde) yerleştirdiler. Amr, onlarla şiddetli şekilde savaştı, mancınıklar dikti ve kalenin duvarlarını yıktı. Neticede şehri fethederek şehir duvarlarını yıktırdı.⁶

Debbâbe (Tank) veya Dabr:

Müslümanlar savaşlarda mancınının yaptığını tamamlar mahiyette kale ve sur muhasaralarında dabrı kullanmışlardır. Dabr, deri ile kaplı ve savaş için kale diplerine yaklaşan askerlerin içinde gizlendiği ağaçtan bir tanktır. Buna debbâbe (tank) adını da vermişlerdir. Çünkü kale dibine ulaşıncaya kadar yavaş yavaş debele-nerek hareket etmektedir (Bkz. Şekil 8).

¹ Avn, 158-159; Hattab, el-Askeriyye, 118,120.

² Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 999, Hz. Peygamber'in Savaşları, 165.

³ Salih, 382.

⁴ Taberî, II, 458; Cevdet Paşa, I, 376; Şiblî, II, 162; Kemal, 91.

⁵ Taberî, II, 357.

⁶ Belâzurî, 317-318.

Dabr yapımını Müslümanlar hicrî birinci asırdan beri öğrenmişlerdir. İlk başlarda iri yapıda olmayıp fazla ayakları da yoktu. Daha sonra on asker alacak kadar genişletilerek, sekiz ayak üzerinde çekilmeye başlandı. Kare şeklindeki burç biçiminde sağlam ağaç parçalarından yapılan, tavanı tahtadan ve tabanı boş bir hevdec şeklini alan bir alet oldu. Burcun tarafları arasında askerlerin çalışabileceği kadar küçük aralıklar bulunmuştur. Ayrıca içinde kale boylarına ulaşan ayaklı merdivenler de bulunmuştur. Askerler bu merdivenlere tırmanarak surun üstüne çıkar ve okçuları kovalarlardı. Ayrıca dabr kale duvarı dibindeyken demir aletlerle duvar delinirdi.¹

Hiz. Peygamber Tâif kuşatmasında debbâbe kullanmıştı. Bu alet Halid b. Said tarafından Caraş denilen yerden temin edildi.² Hiz. Ömer zamanında Behresir’de debbâbe de kullanıldı.³

Koçbaşı (Re’sü’l-Kebş):

Cephesi ve boynuzları koçbaşına benzeyen demir veya çelikten yapılmış, kuşatma savaşında surların delinip gedik açılması için kullanılan silahtır. Koçbaşı, ağaçtan bir burç veya debbabe içine yerleştirilerek iki tarafından sağlam iplerle bağlanır. Böylelikle duvara veya kapıya hızlıca vurulduğunda askerlerin gizlendiği burç veya debbabe darbenin etkisiyle tahrip olmamış oluyordu (Bkz. Şekil 9). Surların tahrip edilmesi esnasında kuşatma ipleri ve zincirlerinden de faydalanılıyordu.⁴ Halid b. Velid Şam fethi sırasında şehir surlarını koçbaşıyla delerek şehre girmişti.⁵

Kuşatma Merdiveni (Süllemu’l-Hisar):

Kuşatma aletlerinden olup, kuşatıcının surlara yükselmesi ve kaleye girmesini temin eder. Ağaç ve demirden yapılmıştır. Önceleri daha basitken sonraları bü-

¹ Avn, 168-169; Hattab, el-Askeriyye, 124; Hasan, II, 187.

² Hamidullah, Hiz. Peygamber’in Savaşları, 165.

³ Şiblî, II, 163.

⁴ Hattab, el-Askeriyye, 125.

⁵ Salih, 383.

yük bir kaide üzerine yapılarak devrilmesi zorlaştırıldı. Bazen iki merdiven yan yana konularak birbirine destek olmaları sağlandı. Kaidesine ağaç teker takılarak kolayca nakledildi (Bkz. Şekil 12). Zamanla orduda bu merdivenler çoğalmış, Şam kuşatmasında Halid b. Velid tarafından da kullanılmıştı.¹

Zübeyr b. Avvam Mısır'daki Amr b. Âs'a yardım amacıyla gönderildiğinde, kendisi ve arkadaşları kaleye merdivenlerle çıkarak fethetmişlerdi.²

3- Savunma Silah Ve Vasıtaları:

a) Hareketli Savunma Silahları:

Kalkan (Turs):

Askerin birebir mücadelede düşmanından gelen darbelere karşı ve uzaktan ok atışlarında oklardan kendini koruyan seyyar savaş silahıdır. Turs, deraka ve hacefe isimleri de verilmiştir. Kalkanı ağaçtan yontarlar ve boyuna göre bir deri ile kaparlardı. Ortası çukur, kubbeli, düz ve etrafı kıvrımlı çeşitleri vardı. Etrafı bükümlü ve ortası kubbeli olanlarla ok, taş ve kılıçtan korunulabilirdi. Dikdörtgen şeklinde olan kalkanla ok darbesinden korunmak daha kolaydı. Çünkü kalkanın başı askerin başını, geri kalan kısmı askerin diğer yerlerini örterdi. Asker bir gözü ile kalkanındaki delikten bakarak başını göstermezdi. Düz ve kalın olanlar mızrak darbelerini engelleyebiliyordu. Çok sayıda kişiyi koruyan ağaçtan yapılmış kalkanlar da olup, bunlarla askerler surlara yaklaşabiliyordu. Kalkanları sağlamlaştırmak için deri kaplı yüzeyine çiviler çakarlardı.³

İskenderiye'de Rum askerleri, Müslümanları şiddetli bir ok yağmuruna tut-

¹ Hattab, *el-Askeriyye*, 125.

² Belâzurî, 305.

³ Avn, 187-189; Zeydan, I, 252.

tuklarında, kendilerini kalkanları ile korumuşlardı.¹ Hz. Ömer'in kalkan hakkındaki sorusuna Amr b. Ma'dikerîb şöyle cevap verdi: "Bu siperin etrafında belalar dolaşır."²

Zırh (Dır'):

Zırh, ince demir halkalardan örülmüş, vücudu kaplayan bir gömlektir. Uzun kolları ve dizlere varan etekleriyle vücudu tamamen kapladığı zaman "Sabîğa" adını almaktadır. Yüzü örten maske, başı ve boynu kaplayan miğferi de kapsamaktadır. Ama kolsuz ve dizlerin aşağısına uzanamayacak kadar kısa ise "el-Betra" adını almaktadır. Bu da kısa zırh anlamındadır. Zırh bazen çivilerle kaplı olabilir. Bu da sık dokunmuş ve halkaları ikişer ikişer birbirine geçirilmiş anlamında "Ġalâil" adını taşımaktadır. İç içe halkalardan örülmüşse buna da "Müfrede" adı verilmektedir. İç içe ikişer halkadan örülen zırhlara da "Müdafaa" ismi verilmektedir.³

Müslümanlar savaşlarda zırhlıları ön safa, zırhı olmayanları da arka saflara yerleştiriyordu. Zırh elde etmek için çok mal ve ücret veriyorlardı. Resulullah, Huneyn günü Safvan b. Ümeyye'den Ashâbı korumak ve zırhlıların sayısını arttırmak için çok sayıda silah ve mal karşılığında yüz kadar zırh ödünç almıştı.⁴

Hz. Ali'nin zırhı sadece göğsünü kaplıyordu, sırt tarafı ise açıktı.⁵ Amr b. Ma'dikerîb zırh hakkında Hz. Ömer'e şöyle demişti: "Süvariye uğraştırır, yayayı yorar; ancak bu sağlam bir kaledir."⁶

Miğfer (Tolga veya Başlık):

Savaş sırasında başı kılıç, mızrak, topuz, ok vb. silahların darbelerinden korumak için giyilen çelik veya demir başlıktır. Miğfer zırhın bir bölümü olup bir çok

¹ Belâzurî, 317.

² Belâzurî, 400; İbn Abdirabbih, I, 179.

³ Salih, 376.

⁴ İbn Kayyim, IV, 19-20; Salih, 376.

⁵ İbn Abdirabbih, I, 179.

⁶ Belâzurî, 400; İbn Abdirabbih, I, 179.

adları vardır. Beyza, ğâfir, devmas, rabîa, imâme, arme gibi.¹

b) Sabit Savunma Vasıtaları:

Hendek:

Araplar Resulullah'tan önce savunma için hendek kazmayı düşünmemişlerdi. Resulullah'ın kendisi de Hendek savaşında hendek kazma fikrini yeni bulmuş değildi. Hendek kazmayı, İran'da savunma için kazıldığını söyleyen Selman el-Fârisî'nin delaleti ile gerçekleştirmişti. Şüphe yok ki hendek sözü Farsça asıllı olup, Arapça'ya geçmiş ve ondan türemiştir. Farsça esas adı kazılmış anlamında "Kende"dir.

Resulullah, Hendek günü Sel' dağına arkasına almış ve Ashâbıyla birlikte doğu yakasından batı yakasına kadar uzanan bir hendek kazdırmıştı. Ashâbdan her on kişiye kırk arşın ayırmış, her birinin dört arşın kazması gerektiğini belirtmişti. O gün ashabin sayısı 3.000 kişi olup hendeğin uzunluğu 12.000 arşın kadardı. Ashâb bunu yirmi gün içinde kazmıştı.²

Zaman ilerledikçe Müslümanlar hendeklerde yenilik ve değişiklikler yapmışlardır. Bizans usûlü korunacakları hendekler kazmayı da ihmal etmemişlerdir. Çoğu zaman düşmanı teslim olmaya mecbur etmek için onun kazdığı hendek etrafına bir hendek daha kazmışlardır. Karkisya fethinden önce h.16 yılında Hit'e gelen Ömer b. Mâlik, buranın halkının hendekler kazarak korunduklarını gördü. Kendisi Karkisya'ya giderken Hit'te bıraktığı komutanı Hâris b. Yezid'e; halkın hendeklerden çıkmadıkları takdirde, onların hendeklerinin etrafına kendilerinin de hendekler

¹ Avn, 184.

² Taberî, II, 91; Salih, 377.

kazarak, onları teslim mecbur kılmalarını emretti.¹ Komutanlar düşman hendeklerini geçmek istedikleri zaman hendekleri en dar yerinde semer, hevdec ve içi kum dolu deve derilerinden torbalarla doldurur ve emniyet içinde karşıya geçerlerdi.²

Dikenli Tel:

Müslümanların başarı ile kullandıkları savunma silahlarından biri de dikenli teldir. Başlangıçta üç dikenli olup iki dikenli yere gömülen ve üçüncü dikenli deve ile atların ayağına batan sert bir dikenden yapıldı. Daha sonraları üç köşeli demir parmaklıklardan yaptıkları ve savaş esnasında hendeklerin etrafına yaydıkları, böylece insan ve atların yaklaşmasını önlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Resulullah Tâif muhasarasında bunu uygulamıştır.³

Nihavend'de İranlılar âni bir çıkış hareketi ile siperlerinden çıkmış, askerlerinin dönüş ümitlerini kırmak üzere de geçtikleri yerlere demir dikenler serpmişlerdi. Domuz ayağı da denilen bu demir diken tuzağına, İslam ordusunun kuvvetli saldırısı sonucu kendileri düşmüşlerdi.⁴

Kale ve Surlar:

Araplar kale ve beden yapımını Yahudilerden öğrenmişlerdir. Beni Harise'nin kaleleri vardı. Kadın, yaşlı ve çocuk gibi zayıf kişiler kalelerde saklanırdı. Bazen bir şahsın bir veya daha çok kalesi olurdu. Ne var ki Resulullah'ın hayatında kale ve sur olarak bilinen şeyler çok basit bir vaziyetteydi. Müslümanlar ancak Abbasilerin birinci asrından itibaren kale, sur ve burç yapımında tekamül etmiş ve hünerlerini göstermişlerdir. Bu da düşmana yakın büyük şehirleri korumak amacıyla gerçekleştirilmiştir.⁵

¹ İbnu'l-Esir, II, 481.

² Salih, 377-378.

³ Salih, 377.

⁴ Taberî, II, 521; Cevdet Paşa, I, 402.

⁵ Salih, 378.

H. Ömer döneminde inşa edilen az sayıdaki kale ve surlar daha çok sınır şehirlerinde, özellikle de donanmanın yetersizliğinden dolayı Bizans'a yakın sahil şehirlerinde bina edilmişti. Arada Nil nehri bulunduğu halde Fustât'ın karşısında bulunan Cîze'ye yerleşen Müslümanların, saldırılardan korunmaları gayesiyle H. Ömer'in emri mucibince fey' gelirlerinden kale yapıldı. Temeli h.21 yılında atılan bu kale, bir yıl sonra tamamlanmıştı.¹

Muâviye b. Ebî Süfyan Şam sahillerinin durumunu H. Ömer'e yazınca, Halife ondan bölgedeki kaleleri tamir ve tahkim etmesini istedi. Ayrıca Muâviye bu bölgede birçok kaleyi mancınıklarla fethederek ele geçirdi.²

Sınır Karakolları ve Gözetleme Kuleleri:

Sınırların geçit ve düşmana yakın olan yerlerine yerleştirilen küçük askeri birliklerin bulundukları askeri noktalar. Bir çok açıdan kışlaya benzemekle beraber, aralarında bazı farklar vardır:

—Sınır karakolları sınırlarda, kışlalar ise ülkenin orta kısımlarında kurulur.

—Sınır karakolları sayı olarak çoktur, fakat barındırdığı asker sayısı azdır.

Düşmanın hareketlerini gözetleyip sınır güvenliğini sağlarlar. Kışlalar ise ülkenin genel güvenliğini temin eder.

—Sınır karakollarının yeri ve komutanının yetkisi açısından sınırlama yoktur. Kışlaların yeri ve komutanları halife tarafından sınırlanır, onun emri dışında hareket edemezler.³

H. Ömer'in hilafetinde fetihler Irak-İran, Şam ve Mısır olmak üzere üç ana cephede süratle genişlemekteydi. Halife hızlı gidişatı zaman zaman frenliyor ve

¹ İbn Abdilhakem, I, 128.

² Belâzurî, 182-183.

³ Kureşî, 283.

Müslümanların emniyeti sağlandıktan sonra ilerlemeye izin veriyordu. Fetihlerle sınırların genişlemesinden dolayı kara ve deniz sınırlarında güvenlik için karakollar kuruldu. Hz. Ömer sefere gidilecek toprakları yazlık ve kışlık olmak üzere ikiye ayırarak, Şam sınırlarına da karakollar kurdu. Irak'ta Mūsenna'ya, Acemlerin sırtından çekilip ordusunu sınır boyunca dağıtması talimatını verdi. Bunun üzerine Mūsenna ordusunu Kadisiye ile Basra arasındaki Cel, Şirâf, Ğadâ, Basra hizasında dağıttı. Böylece Irak sınırı bir baştan öbür başa güvenlik altına alındı.

Sınır karakolları uygulamasını ilk defa Hz. Ömer hayata geçirdi. Hz. Peygamber ve Ebu Bekir devirlerinde ordu Arap yarımadasından uzaklaşmadığından bunlara ihtiyaç da olmamıştı. İslam'dan önce Araplar dışında Rum ve Farslarca, birbirlerinin ortak sınırlarında bu uygulama vardı.¹

Hz. Ömer'in ilk uygulamalarından biri de gözetleme (Menâzır) kuleleridir. Menâzır; dağların tepelerine kurulan askeri noktalar olup, aralarında gözle görülebi-
lecek kadar mesafe vardı. Bir olay olduğunda veya önemli bir haberin acilen iletilmesinde en yakın noktada ateş yakılarak dikkat çekilir, haber Medine'ye en yakın noktaya kadar iletilmiş olurdu. Bu kulelerde ateş yakma tertibatı ve gözcüler (bekçiler) bulunmaktaydı.²

B- ORDUNUN LOJİSTİK DESTEĞİ:

Lojistik; askeri birliklerin beslenme, barınma, muhabere, hareket ve harp kabiliyeti bakımından en elverişli ve tesirli halde bulundurulması yönündeki faaliyetleri yürüten kısımdır. Ordunun savaşma gücü kadar, ihtiyaçlarının karşılanması da oldukça önemlidir.

¹ Kureşî, 284-286; Avn, 199-202; Aselî, I, 47-48.

² Kureşî, 326; Avn, 203.

1- Ordunun Gelirleri:

Ordunun ihtiyaçları Hz. Ömer döneminde devlet hazinesi olan Beytülmal-den karşılanmakla beraber, askerlere fetihlerden elde edilen ganimetlerden de pay verilmekteydi. Beytlmalin gelir kaynakları üç ana kısıma ayrılıyordu:

- a) Müslümanlardan tahsil edilen zekat gelirleri,
- b) Gayr-i Müslimlerden alınan fey gelirleri ki cizye, haraç ve ticaret malları vergisinden meydana gelir,
- c) Savaşta ele geçirilen ganimetlerin beşte biri (humus).¹

Hazine gelirlerinden askere maaş dışında dağıtılan, ganimetlerin beşte biri dışındaki beşte dörtlük kısmıdır. Hz. Ömer fethedilen toprakları ganimet olarak paylaştırmayıp kamulaştırdı.²

es-Sevad bölgesi fethedildiğinde askerler toprakların da ganimet olarak paylaştırılmasını isteyince Sa'd, durumu mer'e bildirdi. Halife, ganimetlerin beşte biri dışındakilerin paylaştırılmasını, toprakları ve ırmaqları, işleyenlere bırakmasını emretti.³ Onun, arazileri taksim etmeyip buralardan vergi alması ve toplanan vergileri Müslümanlar arasında taksim etmesi, cemiyete ait umumi faydalardır. Zira bu arazilerin gelirleri, eğer atıyyeler ve masraflarda kullanılmak üzere halka vakfedilmiş olmasaydı, kaleler korunamaz, ordular cihad için yola çıkamaz, masrafları ve diğerk askeri ihtiyaçları temin edilen ordular bulunmasaydı İslam lkesi saldırılara uğrardı.⁴

Hz. Ömer, es-Sevad'da şu toprakları devlete malederek gelirleriyle hazineyi zenginleştirdi: Savaşta lenlerin toprakları, kaanların toprakları, Kisra'ya ait topraklar, Kisra'nın ailesine ait bütün topraklar, su yatakları, Yezid manastırı toprakları,

¹ Yeniçeri, 45; Sıddıkı, 152; DGBİT, II, 113.

² İslam Tarihi (The Cambridge), I, 78.

³ Belâzuri, 379-380.

⁴ Ebû Yusuf, 57-62.

Kisra'nın seçip aldığı bütün topraklar (savâfi), sık ağaçlı ormanlar. Kisra'ya ait Savâfi topraklarının geliri yedi milyon dirheme ulaşmıştır.¹

Halife Ömer, fethedilen yerlerin halkını esir almaktan ziyade, onları zımmî statüsüne tabi kılıp haraca bağlamaya tercih ediyordu.² Çiftçilerin toprakları ellerinde bırakılarak cizye ile birlikte onlardan ellerinde geldiğinde yollar, köprüler, çarşılar, ziraî üretim yapmaları, imârete önem vermeleri ve yolcuları doyurmaları istenmiştir.³

es-Sevad arazisi Halifenin isteği üzerine ölçülünce otuz altı milyon cerîb⁴ çıktı. Ziraat edilen bir ceribe, bir dirhem ve bir kafız buğday; üzüm bağı olana bir dirhem, hayvan yemi ekilen yere beş dirhem vergi koydu. Adam başına ise durumlarına göre on iki, yirmi dört ve kırk sekiz dirhem cizye bağladı.⁵ Hz. Ömer zamanında Sevad haracı yüz milyon dirhem idi.⁶

Düzenli gelirlerin artması devlet hazinesini zenginleştirmiş, bu da halka ve orduya ihtiyaçlarını karşılama imkanı tanımıştır.

2- Savaş Hayvanları ve Temini:

Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi Hz. Ömer döneminde de sefer ve savaş esnasında başlıca iki hayvan kullanılmıştır. Bunlar deve ve attır.

Deve: Deve, Arab'ın savaş hayatında olduğu gibi barış hayatında da temel direğidir; uzun seferlerinde yolu üzerindeki çölleri onun yardımıyla aşar, etini yer, sütünü içer, yününden ördüğü kilimlerle çadırını kurar, derisinden de kalkan ve zırhını yapar, savaş için eğitir, yetiştirir ve üzerinde savaşı, silahlı hücumdan onunla

¹ Ebû Yusuf, 103-104; Belâzurî, 390-391.

² Belâzurî, 546.

³ Taberî, II, 472.

⁴ Cerîb: 60 arşın karelik (yaklaşık 80 m²) arazi ölçüsüdür. Buna göre es-Sevad arazisi yaklaşık olarak 2.880.000 km² idi.

⁵ Ebû Yusuf, 73.

⁶ Belâzurî, 387.

korunur, geceleyin konakladığı ordugâhının etrafında onunla bir koruma engeli oluşturur.¹ Resulullah'ın, Bedir savaşında yetmiş devesi vardı. Ayrıca Huneyn savaşında askerlerinin çoğu develere binmişlerdi.²

Yakın mesafeli seferlerde manevra kabiliyetinden dolayı at tercih edilmekle birlikte, uzun mesafeleri develerin sırtında aşıyorlardı. Ordunun ağırlıkları, çadırları, mancınk, koçbaşı, debbâbe gibi ağır savaş silah ve gereçleri, orduya katılan kadınlar ordunun geri tarafında yürüyen develer ile taşınıyorlardı. Bu dönemde Bizanslılar nakil için nakil arabaları, katır ve at kullanıyordu. Kupkuru ve susuz çölde ortama en uygun hayvanı kullanan Müslümanlar, sefer ve savaş esnasında daha avantajlı konuma geçiyorlardı. Bu sabırlı hayvan onlara Mısır ve Suriye'nin fethini sağladı. Halid b. Velid, Suriye'ye mecburi yürüyüşü esnasında Semâve çölünü develerin yardımıyla zayıtsız geçebilmiştir.³

Deve, +70 ile -52 dereceler arasında yaşayabilir. 50 derece sıcaklıkta 8 gün aç susuz kalabilir. 10 dakikada ağırlıklarının üçte biri oranında su içerler. Bu miktar kimi zaman 130 litreyi bulabilmektedir. İki kat kirpikleriyle, kum fırtınalarına karşı gözünü korumaktadır. Dikenle bile beslenmenin yanında, besinlerden ve sudan vücudunda devir yaptırarak maksimum istifade sağlar. Sıcak ve soğuktan koruyucu kürkü vardır. Kuma batmayacak genişlikte ve kızgın kumdan etkilenmeyecek kalınlıkta deriye sahip ayaklarıyla tam bir çöl uzmanıdır.⁴

Deve temini konusunda ordunun sıkıntısı olmasa gerektir. Çünkü Araplar zaten bu hayvanı kendi özel işlerinde kullanmak durumundaydı. Ayrıca Hz. Ömer'in zekat hayvanları olarak ordu için deve ve koyun sürüleri beslettirdiği belirtilmekte-

¹ Avn, 122.

² İbn Hişam, IV, 87.

³ Avn, 123.

⁴ Yalçın, Cavit, *Düşünen İnsanlar İçin*, Vural Yay., İstanbul 1995, 38-39.

dir. Hünev adındaki mevlasını Rebeze koruluklarında korucu olarak tayin ederek 20-30 civarındaki deve sürüsü ile aynı miktar koyun sürüsünün otlamalarını sağlamasını emretmiştir.¹ Devenin önemini Hz. Ömer şu sözüyle ortaya koymuştu: “Eğer Allah rızası için yapılan savaşlarda kullanılan develer olmasaydı, ben insanları ve yurtlarını hiçbir vakit koruyamazdım.”²

At: Araplar nezdinde atların eskiden beri süregelen önemli bir yeri vardır. Atlarıyla övünmüşler, neseplerini yazmışlar, soylarının temizliğine dikkat etmişler, onlar hakkında kitaplar telif etmişlerdir. Meydanın efendisi olması, vur-kaç taktiğine imkan tanınması, binicisine sırtının sığınak olması, savaş alanındaki manevra üstünlüğü, hücumda ve geri çekilişteki atikliği gibi üstün özellikleri, atın savaşlarda bolca kullanılmasını sağlamıştır.³

Hz. Ömer, Medine’ye yakın korulukta at çiftliği kurmuştu. Buraya düzenli olarak gider, atların bakım ve eğitimini denetlerdi. Denetlemeleri esnasında, at yetiştirmedeki bilgi ve becerisinden dolayı Selmanu’l-Hayl olarak anılan Selman b. Rebîa el-Bâhilî’yi de yanına alıyordu. Selman, atların bakım, yetiştirme, eğitim ve tedavisine nezaret ediyor, safkan ve melez atları birbirinden ayırt edebiliyordu. Halife onu, Kûfe ordugâhındaki atların teftişine tayin etmişti. Celûla savaşından sonra, insanları melez at edinmekten alıkoymak üzere, safkan Arap atından başkasına ganimetten pay verilmedi.⁴ Halife melez ve safkan atlarda şüphe ettiğinde Selman b. Rebîa’yı çağırırdı. Selman yere su dolu bir kova koyar, atları teker teker kovanın başına getirirdi. Suyu içip içmemesine göre Selman atları ayırt ederdi.⁵

¹ Ebû Yusuf, 174; Buhârî, *Cihad*, 180, 181.

² Belâzurî, 10.

³ Avn, 124.

⁴ İbn Kuteybe, I, 155.

⁵ İbn Abdirabbih, I, 154-155.

Hz. Ömer Amr b. Ma'dikerîb'e, Arap atını nasıl bildiğini sorduğunda, o: "İnsanın nefsinin, ehlinin, çocuğunu bilmesi gibi bilirim." demişti. Amr'a bir at getirildiğinde o, kalkan içinde ata su getirilmesini, eğer bundan ürkmeyip suyu içerse Arap atı olduğunu, boynunu çevirip içmezse Arap atı olmadığını ifade etmişti.¹

Atların terbiye ve semizleşmesine büyük önem verilirdi. Amr b. Âs: "Kendini şişman atını zayıf yapan adamı, vazifesini iyi yapmamış addederim. Askeri nasıl denetliyorsam, atları da öyle denetleyeceğim. Geçerli bir mazereti olmaksızın kimin atını zayıf görürsem, o kişinin tahsisatından o nispette keserim." diyerek, bu konunun önemini ortaya koymuştur.²

Hz. Ömer'in atlar konusundaki siyasetinin etkili olması nedeniyle olsa gerek ki, Sa'd b. Ebî Vakkas Medain şehrini fethetmek üzere altmış bin süvari asker çıkarabilmiştir.³ Bu atların hepsinin devlet malı olmadığını anlıyoruz. Hz. Ömer sekiz şehirde hazine gelirleriyle çok sayıda at tedarik edip beslemiş ve üzerlerine hususi memurlar ve nâzırlar tayin etmişti. Mesela Kûfe'de 4.000 devlet malı eğitilmiş at beslenmekteydi. Cezire seferinde Sa'd b. Mâlik Halife'nin emri üzerine, Kûfe'den Ka'ka' emrinde 4.000 süvariye hemen çıkarıvermişti.⁴ Ayrıca maaşı düşük veya imkanı az olan askerlere bu atlardan tahsis edilir ve Halife ona şöyle derdi: "Eğer sen bu atı kötü bakman dolayısıyla telef edersen kıymetini ödersin. Eğer harpte isabet alırsan veya isabet alman sebebiyle telef olursa, o zaman bir şey lazım gelmez."⁵

Süvarilere atları için de ganimetten pay veriliyordu. Tikrit zaferinden sonra her hisseye bin dirhem verildi.⁶ Medain'in fethinde herkes atlıydı ve ganimetten her

¹ İbn Abdîrabbîh, I, 154.

² Zeydan, I, 194.

³ İbnü'l-Esir, II, 474; Cevdet Paşa, I, 379.

⁴ Taberî, II, 482-483; Cevdet Paşa, I, 384.

⁵ Ebû Yusuf, 90.

⁶ Taberî, II, 474.

birine 12.000 dirhem düşmüştü.¹

Ganimet olarak ele geçirilen atlar da vardı. Bunların da sayı olarak çok olduğunu anlıyoruz. Kadisiye'den elde edilen İran atları ile bir süvari birliği oluşturulmuştu.² Aynu't-Temr'de ele geçirilen kalede bulunan Kisra'nın at tavlalarındaki atlar, ganimet olarak alınmıştı.³

Bununla birlikte özel olarak at yetiştiriciliği de teşvik edildi. Hicri 17 yılında Basra'da adı Nâfi', künyesi Ebû Abdillâh olan ve burada ilk olarak hayvan yetiştiren bir kimse vardı. Atlarını otlatığı Dicle kenarındaki bir toprağı Hz. Ömer'den istedi. Hz. Ömer de, Muğire b. Şu'be'ye mektup yazarak, ekin eken ve kimse at yetiştirmeyen tay yetiştiren bu adama yardım etmesini, istediği toprak harac arazisi değilse ve buraya harac suyu akıyorsa ona vermesini emretti.⁴

Savaş hayvanlarının beslenmesi için koruluk ve meralar tahsis edilmişti. Bunun yanında, Kadisiye savaşında olduğu gibi, sefere çıkılan yerlerin halkından hayvanlar için yem alınıyordu.⁵

3- Ordunun Beslenme, Barınma ve Silah İhtiyacının Karşlanması:

Hz. Peygamber zamanında askerlerin temel yiyeceği hurmaydı. Buna kavut, kavrulmuş veya taze et de ilave edilebilir. Asker, yiyeceğini de beraberinde sefer yükünün arasında taşıyordu. Sa'd b. Ubâde, Benû Nadir kuşatmasında, orduya kendi evinden hurma getirdi. Zengin sahabîler, aralarında nöbetleşerek orduya yemek vermişlerdi. Bir gün Sa'd b. Ubâde, bir başka gün da diğer sahâbî yemek veriyordu.⁶

¹ Taberî, II, 466; Cevdet Paşa, I, 379.

² Taberî, II, 474; DGBİT, II, 78.

³ Ebû Yusuf, 234.

⁴ Belâzurî, 504-505.

⁵ Belâzurî, 365.

⁶ Avn, 126.

Müslümanların devamlı, savaşa hazır vaziyette bulunmalarını emreden Enfâl sûresi 60. ayetine¹ uyarak Resulullah, Medine'ye hicret edip İslam Devletini kurduktan sonra, bu hazırlıktan geri durmamıştır. Genel olarak şu yollarla orduya silah, araç ve teçhizat temin etti: Zengin Müslümanların yardımı,² savaşlardan elde edilen ganimetler,³ Devlet bütçesinden imkan nispetinde silah ve at alınması,⁴ borç olarak silah temin edilmesi.⁵

Yiyecek konusunda, öncelikle Medine'den götürülen kurutulmuş et, hurma, yağ, kavrulmuş un gibi uzun zaman bozulmayacak gıda maddelerine başvuruluyordu.⁶ Hz. Ömer Dâru'd-Dakîk'i kurarak burada; un, kavut (kavrulmuş arpa, buğday, nohut unu), hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulunduruyordu. İhtiyaç olan yer ve kişilere buradan tevziat yapılırdı.⁷ Bunun yanında ganimet⁸ ve avlanma⁹ neticesinde elde edilen gıda maddeleri de ordunun ihtiyacını gidermede yardımcı olmuşlardı.

Hz. Ömer döneminde fetihler mümbit topraklar üzerinde gerçekleştiğinden, Beytülmal gelirleri artmış ve bunun neticesinde ordunun beslenme, barınma ve silah ihtiyaçları rahatlıkla karşılanmıştı. Halife, fetih topraklarının stratejik yerlerine askerî merkez ve kışlalar kurdurmuş olduğundan, ordunun barınma problemi kalmamıştır.

Divanın kurulup askeriyenin sistematize edilmesiyle, askerlik mecburî hale gelmiş, kütüğe kaydedilen askerlerin aileleriyle birlikte ihtiyaçları karşılanmış, askerlerin beslenme, barınma ve silah ihtiyaçları imkan nispetinde hazineden giderilmiştir.

¹ "Kafirlerle harp için gücünüzün yettiği kadar silah, at ve kuvvet hazırlayın. Bununla Allah'ın ve kendinizin düşmanlarını korkutasınız. Allah yolunda verdiğiniz her şey size iade olunur. Ve asla haksızlığa uğratılmazsınız."

² İbn Hişam, IV, 161; Buhârî, Cihad, 37-38; Müslim, İmâre, 135; Tirmizi, Menâkıb, 19.

³ İbn Hişam, III, 363-367, IV, 134.

⁴ Buhârî, Cihad, 79.

⁵ İbn Hişam, IV, 83.

⁶ Buhârî, Şerike, 1, Hibe, 26, Cihad, 73, 122.

⁷ Suyûtî, 128.

⁸ Buhârî, Humus, 20; Ebû Dâvûd, Cihad, 137-138; Müslim, Cihad, 72.

⁹ Buhârî, Hibe, 4, Sayd, 16, Şerike, 1, Cihad, 123; Müslim, Sayd, 18.

İmkânı olan askerler kendi silahlarını temin ediyorlardı. Bu silahların devletin verdikleri ile karışmaması için, devlete ait silahlara resmî damga vurulmuştu. Devlete ait atların ve develerin kalçalarına kızgın demir damga ile “sadaka” veya “udde” kelimesi basılıyordu.¹

Müslüman valiler ordu için gerekli olan erzakı köylülere de yüklediler. Çünkü köy halkı toprak ve ekin sahibi kimselerdi, şehirlerde oturanlar ise ziraatla meşgul olmazlardı.² Fethedilen yerler halkından cizye vergisinin yanısıra buğday, yağ, sirke, bal gibi gıda maddeleri vermeleri kararlaştırılmıştı.³ Bu yiyecek maddeleri bir ambarda toplanıp oradan dağıtıldı.

Savaş zamanında ordunun yem ve yiyecek ihtiyaçları bazen baskın yoluyla elde ediliyordu. Kadisiye’de yemeklik buğday ve hayvan yemi komşu köylerden sağlanmış, et ihtiyacı ise Medine’den gönderilen koyun ve kesimlik hayvanlarla karşılanmıştı.⁴

Savaş sırasında ele geçirilen silahlar, ordu ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahipti. Halid b. Velid, beraberindeki ordu ile Irak’ta ilerleyerek Uzeyb’e vardı. Orada bulunan bir kalenin içinde Kisra’nın silah deposu vardı. Onlarla savaşa tutuştu ve onları mağlup etti. Emtia, silah, hayvan olarak kalede ne varsa hepsine el koydu. İlerleyerek aynı şekilde Necef kalesini ele geçirmiş, önemli miktarda silah ve emtia elde etmişti.⁵ Irak fetihlerinde Halid b. Velid, Aynu’t-Temr’e gelerek kalesini ele geçirdi. Burada Acemlerin büyük bir silahlığı vardı. Buradan yüklü miktarda silah, mal ve hayvan ele geçirildi.⁶ Yine Müslümanların İran ordusu-

¹ Avn, 126-127.

² Ebû Yusuf, 80.

³ Ebû Yusuf, 81; Belâzurî, 307.

⁴ Belâzurî, 365-366.

⁵ Ebû Yusuf, 229.

⁶ Ebû Yusuf, 234; Belâzurî, 353.

nu hezimete uğratarak Medain'e inmeleri sonucu, Deyru'l- Mesâlih'te düşmana ait olan silah depoları ganimet olarak ele geçirildi.¹

C- ORDUNUN BAYRAK VE SANCAKLARI :

Hz. Peygamber hicret yürüyüşü de dahil, katıldığı savaşlarda ve gönderdiği seriyyelerde bayrak (Râye) ve sancak (Livâ) kullanmıştır.² Kelime aslı bakımından livâ “sarılıp dürülen şey”e işaret eder ki, teşhire ihtiyaç duyulmadığı vakit raptedilmiş bulunduğu bir nevi mızrağın üzerine sarılıp dürülen kumaş parçası manasındadır. Râye kelimesinin kökü “görmek”dir ki, kendinin veya düşman ordusunun merkezini gösteren şeye işaret eder. Yani kumandanın itibari olarak bulunduğu yeri gösterir. İlk devirde Devlet Başkanı veya ordu komutanı zevk ve temayülüne göre isterse livâ, isterse râye açar dikerdi. Bu çeşit bayrakların ölçüleri komutanın seçimine göre değişmekteydi.³ Livâ; ordunun genel işareti olup komuta merkezini gösterir, râye ise; küçük olup kabilelere ve ordu birliklerine işaret ederdi. Her kabilenin farklı renk ve şekillerde râyesi bulunuyordu. Nitekim Halid b. Velid, her bir kabilenin râyesinin önünde durur, onları denetler ve savaşa teşvik ederdi.⁴

Resulullah zamanında orduya mahsus en az iki çeşit bayrak bulunuyordu ki, bunların renkleri farklıydı. Bir kimseyi kabilesinin başkanı olarak tayin ederken Resulullah, ona bayrak veriyor, bu bayrak aynı zamanda o kabilenin savaş zamanında tanınmasını sağlıyordu. Muhtemelen Resulullah'ın kendisinin katıldığı seferlerde açtığı, bunun dışında kullanmadığı hususi bir bayrağı vardı.⁵

¹ Ebû Yusuf, 66.

² Buhârî, Cihad, 119, Fedâil, 9.

³ Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 1012-1013.

⁴ Avn, 83.

⁵ Hamidullah, age, 1014.

Her kabilenin kendine has bayrakları olduğu gibi, ordunun başkomutanlık ve diğerk birliklerinin ayrı ayrı bayrakları bulunmaktaydı. Hz. Ebû Bekir irtidat edenler üzerine gönderdiği orduyu oniki birliğe ayırıp, her birliğin komutanına ayrı ayrı sancak (Livâ) vermişti.¹

Hz. Ömer merkezden gönderdiği orduların komutanlarına, bir mızrak veya sopaya bağladığı sancağı bizzat verirdi. Kimi zaman hilafet merkezinden uzak yerde tayin ettiği komutanına da sancak göndermişti. Halife genellikle sancağı mescide, evinin önüne veya şehir dışında geniş bir alana diker, sonra halkı ve orduyu etrafına toplar ve komutanı tayin edip sancağı ona teslim ederdi. Nitekim Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Irak tarafına gönderilecek ordunun başına komutan tayin edilme ve gönderilme süreci böyle gerçekleşmişti.²

Livânın Rum ve Farslardan alındığı konusunda muhtelif görüşler olmakla birlikte, Müslümanlar nezdinde önemi büyük olmuştur. Livâ orduya yol göstermiş, askerler onun altına sığınmışlar, onun etrafında savaşmışlar, sefer ve savaş esnasında göklerde taşımışlar ve üzerine "Lâ İlâhe İllallah Muhammedün Resulullah" ibaresini yazmışlardır.³

¹ Avn, 80.

² Avn, 81,82.

³ Avn, 83.

V. BÖLÜM ORDUGÂHLAR

Hız. Peygamber zamanında oluşturulan ordunun sevk ve idare merkezi, devlet merkezi olan Medine idi. Medine askerî merkez olmasının yanında, siyasi ve dini bir merkez hüviyetindeydi. Medine askerî merkezinin karargâhı ise Peygamber Mescidi olarak ortaya çıkmaktadır. Ordunun idaresi yanında mescidin hükümet konağı, mahkeme salonu, mabet, eğitim-öğretim yeri, hastane gibi önemli fonksiyonları da vardı.¹ Hız. Ebû Bekir zamanında da bu durum devam etmiş, askerî üs olarak Medine şehri kullanılmıştır.

Hız. Ömer zamanında ise; fetihler Suriye, Mısır, Irak-İran cepheleri istikametinde oldukça geniş sınırlara ulaşmış bulunduğundan, hilafet merkezinden uzak bölgelerde devam eden askerî manevralar için, birçok askerî üs ve kışla kurulması zarureti ortaya çıkmıştır. Nitekim bu konuda Halife Ömer üzerine düşeni yapmış, ülke sınırlarının stratejik noktalarına askerî üs, kışla veya ordugâhlar tesis etmiştir.

Hız. Ömer döneminde ordugâhlar, ordunun geçici ve sabit olarak konakladığı ve kaldığı yerler olma özelliğine sahiptiler. Belâzurî buralara “Cund” adını vererek, bunun nedeni olarak da, askerlerin hilafet merkezinden ayrı olarak yiyeceklerini bulundukları yerden veya oranın haraç gelirlerinden elde etmelerini gösterir.²

Halife Ömer ülkeyi farklı kışla veya üslere (muaskerât, ecnâd) ayırmıştı. Bunlardan Şam bölgesi dört üsse ayrıldı: (Bkz. Harita 2)

1-Sınır şehirleri ki, bunlar Hıms, Kinnesrin, Halep ve Antakya’dır. Bu kısmın başkenti Hıms olup, emiri başkomutan Ebû Ubeyde b. Cerrah idi.

¹ Önkâl, Ahmet, *Rasûlüllâh’ın İslâm’a Davet Metodu*, 4. Baskı, Konya 1987, 246-247.

² Belâzurî, 188.

2-Ürdün üssü olup başkenti Taberiye, emiri Muâviye b. Ebî Süfyan'dı.

3-Dimeşk şehri ki, emiri Yezid b. Ebî Süfyan'dı.

4-Filistin bölgesi ki, burası başşehirleri Remle ve Kudüs olmak üzere ikiye ayrılmıştı.¹ Irak ise Kûfe ve Basra olmak üzere iki vilayet yapıldı. İfrikiyye'nin tak-simi ise şöyleydi: 1- Yukarı Mısır, 2- Aşağı Mısır, 3- Batı Mısır ve Libya Çölü. Kafkaslardaki vilayetler ise dört gruptu: 1- Ahvaz ve Bahreyn, 2- Sicistan, Mekran ve Kirman, 3- Taberistan, 4- Horasan.²

Ordugâhları genel olarak ikiye ayırabiliriz:

A- Askerî kışlalar/ konaklar (Muaskerât)

B- Askerî şehirler/ Üsler (Cund, Ecnâd)

A-ASKERÎ KIŞLALAR/ KONAKLAR (MUASKERÂT):

Ordu birliklerinin sefer ve savaş esnasında konakladıkları, ihtiyaçlarını giderdikleri stratejik, geçici ve küçük konak yerleridir. Sefer esnasında ordu buralarda konaklar, savaş için yine buralarda toplanırdı. Ayrıca buralar şehir ve sınır güvenliğini sağlamak için de kullanılmışlardır.

Halife Ömer, büyük askerî üslere veya şehirlere ilaveten, fethedilen şehirlerle ve ülkenin uygun noktalarına askerî konaklar kurarak, Müslümanları fethedilen topraklara yaydı. Fethedilen her yeni şehre daimi askerî birlikler yerleştirmek Hz. Ömer'in alışlagelmiş tatbikatındandı. Bunun gereği olarak Suriye bölgesi orduları başkomutanı ve genel valisi Ebû Ubeyde b. Cerrah, fethettiği her yerleşim birimine bir vali görevlendirmiş, bu valinin maiyetine Müslüman bir cemaat bırakmış ve korkulu yerlere de askerler yerleştirmişti. Böylelikle fethedilen yer küçük bir askerî kış-

¹ Kureşî, 276-277.

² Temmavî, 314-315.

laya dönüşüyor ve onun fonksiyonlarını az çok yerine getiriyordu.¹

Hicrî 17 senesinde Hz. Ömer Suriye'ye seyahat ederek, Bizans ile İslam Devleti sınırlarındaki tüm stratejik noktaları ve Antakya, Tîzîn, Ra'bân, Kûrus, Menbic, Dulûk gibi şehirleri güvenlik açısından takviye etti. Ebû Ubeyde'den bölgenin önemli merkezi Antakya'ya iyi niyetli ve tedbirli Müslümanlardan bazı kimseleri yerleştirmesini, onları savaşa hazır halde bulundurmasını, atıyyelerini kısmamasını istedi.² Ayrıca sahil boyunca Askalan, Yafâ, Kaysâriye, Akkâ, Sûr, Beyrut, Tarsus, Ceda, İyâs, Lâzkiye gibi şehirlerin müdafaası için de özel tedbirler aldı. Çünkü o zamanlar Bizanslıların kuvvetli donanmaları vardı. Bu sahil şehirlerinin komutanlığına Abdullah b. Kays tayin edildi.³

Hicrî 19 senesinde Yezid b. Ebî Süfyan'ın vefatı üzerine yerine Muaviye geçmişti. Muaviye, Suriye'nin sahil şehirlerinin müdafaası için daha çok tedbir alınması gerektiğini Hz. Ömer'e bildirdi. Halife ona yazdığı mektupta; kalelerin tamir edilmesini ve oralara asker yerleştirmesini, gözetleme yerlerine bekçiler ve fenerler koymasını istedi.⁴

Ebû Ubeyde, Fırat'ın batı yakasında Irak ile Arabistan sınırının bitiştir noktasında bulunan Bâlis'e, savaşçılardan bir cemaati yerleştirdi ve Şam'da oturan Araplardan bir zümreyi de oraya iskan etti. Onlar, Müslümanlar Şam'a geldikten sonra müslüman olmuşlardı. Ayrıca fütûhat için gönderilmeyen ve çöllerden gelmiş Kays kabilesinden bazı zümreleri de buraya yerleştirdi. Böylece burada askerî bir güç oluşturulmuş oldu.⁵

¹ Belâzurî, 214.

² Belâzurî, 210.

³ İbnu'l-Esir, II, 454-455; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 388.

⁴ Belâzurî, 183.

⁵ Belâzurî, 214-215.

Mısır'da Amr b. Âs'ın emri altında bulunan ordunun dörtte biri İskenderiye'nin savunmasına tahsis edilmiş, dörtte biri deniz sahilindeki diğer noktalara yerleştirilmiş, ordunun yarısı da başkomutanın yanında Fustât'ta kalmıştı. Askerler kendilerine maaş dağıtan arifleriyle beraber, önlerinde geniş meydanlar bulunan büyük binalarda ikamet ediyorlardı. Hicrî 19 senesinde Kayser Herakliyus'un Mısır'ı denizden fethetmek istemesi üzerine, sahil üzerindeki bütün şehirlerde askerî kışlalar kurulmuş, Amr b. Âs'ın emrindeki kuvvetlerin dörtte biri buralara sevk edilmişti.¹

Kûfe ile Basra'daki kışlalarda 40.000 civarında asker bulunduruluyordu ki, bunun onbini olabilecek herhangi bir askerî hareket için devamlı hazır bekletiliyordu. Ferebiye ve Zâbûka'daki küçük konaklar tamir edildi. Huzistan bölgesinde Nehru Tîrâ, Menâviz, Sûku'l-Ahvâz, Hürmüzan, Sûs, Benyan, Cündisâbur, Mihrıcankazef gibi önemli noktalarda, daimi nizamî ordular bulundurulan askerî konaklar inşa edildi. Rey ve Azerbaycan'daki kışlalarda onbin civarında asker bulunmaktaydı. Bunlar gibi ülke genelinde yüzlerce askerî konak veya kışla inşa edildi. Çok sayıda konak inşasının nedeni; Müslümanların sadece kara kuvvetlerine sahip olup, bu kısa müddet zarfında deniz kuvvetleri kuramamalarıdır. Halbuki Bizanslıların kuvvetli donanmaları vardı. Ayrıca Anadolu toprakları henüz fethedilmemiş olup Hristiyanların elinde bulunmaktaydı. Bunun için Hz. Ömer limanları ve sınır şehirlerini tahkim etmişti.² Aynı zamanda Irak topraklarında bulunan Merzubanlar itaat altına alınmalarına rağmen, en ufak bir gevşeklikte ayaklanmaları mümkün olduğundan, buralar kurulan kışlalarla takviye edildi.³

Kışla ve konaklarda genel olarak şu hususlara dikkat ediliyordu:

¹ Makrizî, I, 167; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 389.

² Belâzurî, 183, 210, 215.

³ Şiblî, *age*, IV, 389-390.

- a) Öncü müfreze bulundurulması,
- b) İntikal emniyeti sağlandıktan sonra hareket edilmesi,
- c) Kışla alanında kuvvetlerin yayılması,
- d) Kışla / konak etrafına hendek kazılması,
- e) Kışla / konak etrafında emniyet tedbirlerinin alınıp nöbetçiler konulması,
- f) Özellikle tehlikeli yerlere belirli aralıklarla öncü müfreze gönderilmesi,
- g) Savaş tanziminin yapılması, kuvvetlerin savaş düzenine ayrılması,
- h) İdari işlerin düzenlenmesi.¹

Ordu konak yerine ulaştığında, öncelikle konak yeri etrafına hendek kazılıyor ve yabancı ot, ağaç dalları ve dikenli bitkilerle etrafı tahkim ediliyordu. Ayrıca nöbetçiler çıkarılarak güvenlik sağlanıyordu. Kışla girişinde silahlı bir birlik devamlı ihtiyat halinde bulunuyordu ki bu, ani baskınlardan orduyu muhafaza ediyordu. Aynı birlik kuvvetli düşman saldırısında, İslam ordusu ana kuvvetlerine toparlanıp saldırı-
maları için vakit de kazandırıyor.²

B- ASKERÎ ŞEHİRLER/ ÜSLER (EMSÂR, ECNÂD) :

Hz. Peygamber devrinde Arabistan yarımadası tamamıyla hakimiyet altına alınmış ve adeta bütün yarımada tek bir kışla gibi olmuştu. İşlerini hep beraber yapıyorlar, harici bir saldırıya da topyekün müdafaada bulunuyorlardı. İç dinamiklerin tesisinden sonra, İslam'ı yarımada sınırları dışına da tebliğ etmek, İslam Devleti'nin varlığını diğer devletlere kabul ettirmek üzere düzenlenen ilk sefer Mûte seferidir. Devrin süpergücü Bizanslılara karşı yapılan bu seferle fetih gerçekleştirilemeyip İslam'ın intişarı sağlanamamışsa da, gelişmekte olan İslam Devleti'nin gücünün ilk

¹ Aselî, I, 38.

² Aselî, I, 40.

işaretleri verilmiştir. Bu zaman diliminde Arabistan sınırları aşılmadığı ve de düzenli ordular kurulmuş olmadığından, askerî kışla veya üslerin tesisi de mümkün olmamıştır. Ordu terkihi ve sevki daima, İslam Devleti'nin merkezi olan Medine'den gerçekleştirilmiştir.

İlk halife Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk zamanları Ridde savaşları ile geçmiş olduğundan düzenli ordular kurulamamış, sefer zamanı oluşturulan ordular hilafet merkezi Medine'den sevk edilerek, yarımadada İslam Devleti'nin hâkimiyetini tekrar tesis etmeye muvaffak olmuştur. Bunun ardından Arabistan sınırları dışına, Irak-İran tarafına ordular gönderildiğini görmekteyiz. Bölgedeki orduların fetihlerini göremeden Hz. Ebû Bekir vefat etti.

İlk halifenin vefatından sonra halife olan Hz. Ömer, devam eden fetihlere hız verdi. Sistemli fetih siyasetiyle kısa sürede büyük başarılar kazandı. Düzenli orduların kurulmasıyla birlikte askeriye sistemleştire edilerek, ordunun geniş coğrafyada hâkimiyetini tesis etmek maksadıyla askerî şehirler, üsler kurdurdu. Ordunun hareket kabiliyetini artıran bu üsler, aynı zamanda askerlerin bulundukları yabancı memleketlerin halkıyla karışıp kültürlerine adapte olmalarını ve cihad ruhundan uzaklaşmalarını önlemiş, her acil durumda onları savaşa hazırlıklı bulundurmıştır.¹

Belâzurî'nin "cund" adını verdiği² bu askerî merkezler Medine, Kûfe, Basra, Musul, Fustât, Şam, Ürdün ve Filistin'de tesis edilmişlerdi. Geniş sınırlardaki fetihlerin ana cepheleri Irak-İran, Mısır, Suriye ve Cezire bölgeleridir. Askerî merkezler de buna uygun olarak stratejik mevkilerde kuruldu. Musul, Cezire'nin üssüydü. Daha geniş olan Suriye'de Şam, Kudüs, Hıms ve Ürdün'de olmak üzere dört ayrı merkez tesis edildi. Sonradan Kahire adını alan Fustât bütün Mısır'a hâkimdi. Basra

¹ İslam Tarihi (The Cambridge), I, 79.

² Belâzurî, 188.

ve Kûfe ise Irak-İran, Huzistan ve doğudaki bütün fetihlerin giriş kapısıydı.¹

Hiz. Ömer Irak-İran ve Mısır tarafındaki fetihlerin güvenliğine daha çok önem vermiştir. Çünkü bu iki ana cephe İslam Devleti'nin doğu, kuzey ve batı bölgelerine açılan kapıları gibiydiler. Bu bağlamda Halife, bu iki ana cephede yeni askerî şehirler kurdu ki bunlar; Mısır'da Fustât ve Irak-İran bölgesinde Basra ve Kûfe'dir.² Bu üç şehir ilk olarak Hiz. Ömer zamanında kurulmuş, ordu ve devlet için stratejik öneme hâiz olmuşlardır. Askerî üs olarak kullanılan Medine, Musul, Şam, Ürdün ve Filistin şehirleri yeniden kurulmuş olmayıp, askerî olarak takviye ve tahkim edilmişlerdir. Askerî üs kurulan şehirlerin dağılımına baktığımızda görüyoruz ki, buralar ordunun manevra kabiliyetini artırmakla beraber, ülke güvenliğini sağlamada stratejik rol üstlenmişlerdir.

Askerî merkezlerde genel olarak alınan tertibatı şöylece sıralayabiliriz:³

a) Birliklerin ikameti için kışlalar inşa edildi.

b) Herhangi bir savaş durumu için her askerî merkezde 4.000 atlık tam teçhizatlı ve her an hizmete hazır büyük bir tavra⁴ bulundurulurdu. Sekiz askerî merkezdeki at sayısı 32.000 civarındaydı. Bu atların tımarına ve eğitilmesine büyük önem verilirdi. Medine'deki atların mesuliyetini Hiz. Ömer kendi üzerine almıştı. Halife at ve develer için meralar ayırdı. Bunların en büyükleri Medine'den dört konak mesafedeki Necd'in Rebeze mahallinde olup on milkare büyüklüğündeydi. Diğer bir mera Mekke'den yedi konak mesafedeki Darih'te olup altı milkare genişliğindeydi. Burada kırkbin kadar deve beslenirdi. Medine'deki meraların bakımını Hiz. Ömer hizmet-

¹ Şiblî, II, 144.

² Salim, 527; Temmâvî, 318; Kureşî, Gâlib b. Abdulkâfi, Evveliyâtü'l-Fâruk fi'l-İdare ve'l-Kadâ, Beyrut 1990, I, 109.

³ Şiblî, II, 144-146.

⁴ Tavra; at ve benzeri hayvanlara ait ahıra denir. Hara da denilmektedir.

çisi Hüney'e vermişti.¹ Kûfe'de bu işle vazifeli memur Selman b. Rebîa el-Bâhilî idi. Atlar konusunda uzman olan Selman, bilhassa şecereli safkan atların yetiştirilmesine büyük önem veriyordu. Kış mevsiminde atlar tavlalarda tutulurdu, ilkbaharda ise Fırat sahilindeki Akul meralarına gönderilirdi. Basra askerî merkezindeki atlar Cuz'a b. Muaviye'nin mesuliyetindeydi.²

c) Ordu ile alakalı bütün kayıtlar bu askerî merkezlerde tutulurdu.

d) Askerî levâzım dairesinin iâşe ambarları bu merkezlerde muhafaza edilir ve diğer yerlere buralardan sevkiyat yapılırdı.

Fetihlerin genişlemesiyle birlikte Müslümanlar yeni yerleşim yerleri kurmuşlar, mevcutları imar etmişler, ibadet ve ilim yerleri ile savunmaya yönelik olarak kale ve kuleler inşa etmişler, bunlar da İslam mimarisinin gelişmesinde önemli etkenlerden olmuşlardır. Genel olarak İslam mimarisi üç kısma ayrılır:

a) Şehir mimarisi; kurulan veya imar edilen şehirlerde ve seçkin kimselerin evlerinde görülür.

b) Dinî mimari; cami ve medreselerde görülür.

c) Harp mimarisi; kale ve kulelerde görülür.

Müslümanların yapıları ilk zamanlar gayet basit haldeydi. Mekke'de en önemlisi Kâbe olmak üzere çok az bina vardı. Şehir binalarının büyük bir kısmı kerpiçten yapılırken, zenginlerin evleri taştan yapılırdı. Evler genellikle tek katlı yapılır, ortasında kuyu bulunan bir avlusu olurdu. Hz. Ömer zamanında İslam fetihleri genişleyip de Hicaz halkı zenginleşince, yabancılardan birçok mimar Medine'ye geldi. Bunun üzerine Medine'de mimari sanatı yükseldi ve ileri gelenler Mekke ve Medine'de taş ve mermerden geniş köşkler yaptırdılar. Nitekim Hz. Osman'ın yaptırmış

¹ Ebû Yusuf, 174.

² Taberî, II, 483.

olduğu evin gayet azametli ve zarif olduğu ifade edilir.¹

Arap mimarisi kubbeler, minareler, direkler ve kemerlerle temayüz eder. Bu mimari bazı yönlerden, Araplarca çok sevilen hurma ağacı şekline benzemektedir. Çünkü bu ağaç onların en büyük gıdaları ve servet kaynaklarındandı. Suriye ve İran fethedilince buralardan da etkilenmişlerdir. Genellikle şehirler savunmaya elverişli sağlam surlarla çevriliyordu.²

Kurulan İslam şehirlerinin çekirdeğini teşkil eden en önemli fizikî unsurlar “cami” ve “dâru’l-imâre”dir. Bu iki yapıdan özellikle cami, her zaman şehir çekirdeğinde yer almasından dolayı, şehir merkezini belirleyen en önemli unsur olmuştur. Ayrıca divan, beytülmal, emirlik hamamı, hapishane ve mezarlık gibi unsurlar da şehir bünyesinde yer almışlardır. Hz. Ömer zamanında kurulan üç şehir; Basra, Kûfe ve Fustât’ta bu unsurlar önemli bir yere sahip olmuşlardır.³

İbn Haldun bir şehir bina edilirken göz önünde tutulması gereken şartları özetle şöyle belirtmektedir:

a) Düşmanın zararından korunmak için bütün ev ve barınakların etrafı sur ve duvarlarla çevrilmeli, şehir aşılması ve çıkılması zor olan bir dağın tepesinde bina edilmeli veya şehir kurulacak yerin etrafı deniz ve ırmaklarla çevrilmiş olup, şehre ancak köprüden geçilerek girilmelidir.

b) Şehri kurarken sağlık durumuna dikkat edilmelidir. Şehir havası durgun, hastalıklı ve zararlı olan sular veya pis kokulu su yatakları ve rutubetli ve pis çayır-
lıklar yanında kurulursa, o şehirde yaşayan insan ve hayvanlar çarçabuk hastalığa tutulurlar. Şehrin havası durgun olmamalıdır.

¹ Hasan, II, 233.

² Hasan, II, 234; Hüseyin el-Hâc, 413-414.

³ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can, **İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı**, TDV Yayınları, Ankara 1995, 102-103 vd.

c) Şehir su ihtiyacını rahatça karşılayabilmelidir. Bunun için bir ırmağın kenarında kurulmalı veya şehir kurulacak yerde suları tatlı olan kaynak ve çeşmeler çokça bulunmalıdır.

d) Şehir halkının hayvanlarını beslemeleri için, şehrin etrafında hoş ve güzel otlaklar bulunmalıdır. Ayrıca ekin ekilecek münbit toprakları olmalıdır.

e) Yapı ve yakıt için gerekli ağaç ve odun şehre yakın olmalıdır.

f) Şehir uzak bölgelerden eşya naklini kolaylaştırması açısından, deniz ve gemiler işleyen ırmaklara yakın kurulmalıdır.

g) Şehirler sahillerde kurulduğu takdirde dağ üzerinde veya sayıları çok olan kavimlerden birinin toprağında kurulmalıdır.

İbn Haldun devamla; Arapların İslamiyet'in ilk çağında Irak ve Kuzey Afrika'da şehirler kurarken bu şartlara riayet etmeyip, ancak kendi yaşayışları bakımından kurdukları şehirler yakınında develerini otlatmaya yarayan otlaklar ve develerini besleyen ot ve ağaçlar ve tuzlu sular bulunmasına önem verdiklerini, Kayravan, Kûfe, Basra vb. şehirlerin bu cümleden olduğunu belirtmektedir.¹

İbn Haldun'un bu görüşü, Arapların tesis ettikleri bütün şehirler için geçerli değildir. Zira Fustât şehrinin kuruluşunda tabii şartlara ve siyasi gayelere riayet edilmmişti. Çünkü şehrin doğusunda Nil nehri, batısında ise dağ bulunmaktaydı. Bir taraftan bu dağ ile şehir arasında, diğer taraftan da Yeşkur dağı ile şehir arasında ziraata elverişli topraklar yer almaktaydı. Ayrıca kible ve deniz tarafını kontrol etmek için şehir deltanın başında kurulmuştu. Araplar denizci bir millet olmadığından ve Hz. Ömer'in isteği üzerine şehirle İslam Devleti'nin merkezi arasına deniz veya nehir girmemesi gerektiğinden, bölge başkentinin Kızıldeniz üzerinde kurulmasını ge-

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 234-239.

rektiren bir sebep kalmamıştı.¹

Hiz. Ömer zamanında Basra, Kûfe ve Fustât olmak üzere üç askerî şehir kuruldu. Diğer ordugâhlar (Medine, Musul, Şam, Ürdün, Filistin), mevcut şehirlerin tanzim ve takviye edilmesinden ibarettir. Biz burada, kurulan üç şehrin kuruluş seyrini ele almaya çalışacağız:

1- BASRA :

Basra; Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında², Basra körfezinin uç kısmından 90 km. yukarıdadır.³ Dicle nehrinin yanında, körfez boyunca uzanır. Hind, Fars ve Arap Yarımadası sınırlarının kesişme noktasında adeta farklı iklimleri birleştirmiştir. İran körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, İslam Devleti'nin doğu seferlerinin hareket üssü yapmak, özellikle Irak'a deniz yoluyla girme teşebbüslerini engellemek üzere kurulmuştur.⁴ İlk kurulan Basra şimdikininki yerinde olmayıp, Şattularab sahilinin 17-18 km. batısında kurulmuştu. Şattularab'ın etkisiyle etrafı bataklıklarla çevrili olduğundan, havası pek ağır ve sağlıksızdı.⁵

Hire fethindeki büyük kayıplar dolayısıyla Hiz. Ömer, Farsların ülkesinde ilerleme hususunda kaygıya düştü ve Hind topraklarında ilerlemeye karar verdi.⁶ Utbe b. Gazvan h.14 yılında Hind toprağından sayılan ve Basra'nın kuzeybatısına düşen⁷

¹ Hasan, II, 240-241.

² Bâkır, Abdülhâlik, "Basra", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, V, 108-109.

³ Şemseddin Sâmî, Kâmûsü'l-A'lâm, Mihran Matbaası, İstanbul 1889, II, 1314.

⁴ Sellûmî, Abdülaziz Abdullah, Dîvânü'l-Cund, Mektebetü't- Tâlibî'l- Câmîî, Mekke 1986, 309; Hartmann, R., "Basra", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1942, II, 320.

⁵ Ş. Sâmî, II, 1314, 1315.

⁶ Bugünkü Irak toprakları Hind bölgesinden sayılıyordu.

⁷ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1957, III, 363.

Hureybe mevkiine indi.¹ O sıralarda Basra'da yedi büyük köy vardı. Bunlardan iki tanesi Hureybe'de, ikisi Zâbûka'da, üç tanesi de bugün Ezd kabilesinin bulunduğu bölgede idi. Utbe askerlerini bu köylere dağıtarak, kendisi de Hureybe'de konakladı.² Utbe Hz. Ömer'e mektup yazarak; buranın adını ve Müslümanlar için kış mevsimi gelince kışlayacakları ve savaşlardan döndüklerinde konaklayacakları bir yere ihtiyaç duyulduğunu bildirdi. Halife, cevaben yazdığı mektupta; arkadaşlarını bir yerde toplamasını, bu yerin suya ve otlak yerlerine yakın olmasını ve seçilen yeri detaylı olarak anlatan bir mektup yazmasını istedi. Utbe ve askerleri Hureybe'de gazve yapmadan aylarca ikamet ettiler. Sonra intikal ederek Hicr mevkiine, buranın ardından Basra'nın bulunduğu yere geldiler.³ Utbe Basra'yı tavsif sadedinde Hz. Ömer'e şöyle yazdı: "Ben, sahra tarafında ekili yerlere doğru uzanan, çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlık bulunan bir yer buldum." Hz. Ömer burayı beğendi ve halkı oraya yerleştirmesini istedi.⁴

Bir görüşe göre Basra adı, burasının çakıl taşlı ve kara taşlı⁵ bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka rivayete göre; buranın toprağı yumuşak olduğundan bu ad verilmişti.⁶ Basra kelime olarak; "kireç taşlı, suya yakın çamurlu yer"⁷, "yumuşak kûfekî taşı"⁸, "rengi beyaza çalan yumuşak taş"⁹ demektir. Taberî ise Basra'nın toprağının kireçli olduğu kaydını düşmektedir.¹⁰ Araştırmacı Kâzım el-Cenâbî;

¹ Taberî, II, 439; İbnu'l-İrâk, Şeyh Nu'man b. Muhammed, *Kitâbu Ma'deni'l-Cevâhir bi-Tarihi'l-Basra ve'l-Cezâir*, Thk. M. Hamidullah, Mecmuu'l-Buhûsi'l-İslamiyye, Pakistan 1973, 22.

² Belâzurî, 490, 492; Taberî, II, 439; Yâkût, I, 431.

³ Taberî, II, 439.

⁴ Belâzurî, 497-498.

⁵ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leyden 1967, 118.

⁶ Belâzurî, 490.

⁷ İbn Manzûr, I, 220.

⁸ Hartmann, "Basra", İA, II, 320.

⁹ Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz, *Mu'cemu Mastâ'cem*, Nşr. M. Es-Sakkâ, Beytu'l-Mağrib, I. Baskı, Kahire 1945, I, 254.

¹⁰ Taberî, II, 439.

Basra adının Arapça olduğunu, çünkü Arapların yeni kurdukları şehirlere Arapça isimler verdiklerini belirtmektedir.¹

Utbe b. Gazvan şehrin temellerini atarak, sahayı kabilelerin yerleşmesi için mahallelere taksim ettikten sonra Müslümanlar buraya kamıştan evler yaptılar. Araştırmacı Yılmaz Can'ın da belirttiği üzere,² evler genellikle tek katlı ve avlulu idi.³ Utbe de kamıştan bir cami inşa etti. Başlangıçta kamışlarla çevrelenmiş bir toprak parçasından ibaret olan cami, sonraları çamur ve kerpiçle bina edilerek tavanı da otlarla kapatılmıştır.⁴ Daha önce ed-Dehnâ bugün ise Rabbetu Benî Hâşim denilen meydanda caminin yanında vali konağı (dâru'l-imâre), hapisane, emirlik hamamı ve divan da inşa edildi.⁵ Müslümanlar savaşa gittiklerinde kamıştan evlerini sökerek kamışları demetler halinde bağlarlar, savaş dönüşü tekrar kurarlardı.⁶

Basra şehrinin kuruluş tarihi ile ilgili 14 (635), 16 (637) ve 17 (638) yılları ifade edilmiştir. Bu farklılığın temeli, Basralılar ile Kûfeliler arasındaki rekabete dayanmaktadır. Basralılar şehirlerinin Kûfe'den daha önce kurulduğunu söylerken, Kûfeliler Basra'nın kendi kumandanları olan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yardımcılarının biri tarafından daha sonra kurulduğunu iddia etmektedirler.⁷ Belâzurî, Taberî, İbnu'l-Esir gibi birçok tarihçi h.14 yılını vermektedir.⁸

Hicrî 17 senesinde Basra ve Kûfe'de çıkan büyük bir yangında çoğu ev tamamen yandı. O zamanlar Kûfe valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkas Hz. Ömer'e bir heyet göndererek, tuğladan evler inşa etmek için izin istedi. Bir kişinin üç odalıdan fazla ev

¹ el-Cenâbî, Kâzım, *Tahtûtu Medineti'l-Kûfe*, Bağdat 1967, 103.

² Can, 60.

³ Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 484.

⁴ Belâzurî, 499; İbnu'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885, 188.

⁵ Belâzurî, 498; İbnu'l-Fakîh, 188; Yâkût, I, 432, 433.

⁶ Belâzurî, 498.

⁷ Bâkır, "Basra", DİA, V, 108-109.

⁸ Belâzurî, 366; Taberî, II, 439; İbnu'l-Esir, II, 447.

inşa etmemesi şartıyla izin verildi. Âsım b. ed-Dülef şehrin imarını yeniden yapmak üzere Basra'ya gönderildi. Binalar kerpiç ve tuğla ile yeniden inşa edildi.¹

Ebû Musa el-Eş'arî'nin valiliğinde, şehrin Âsım b. ed-Dülef tarafından tanzimi ve imarından sonra halk kabilelerine göre mahallelere yerleştirildi. Mimarî açıdan şehir tanzim edilirken şehrin ana caddeleri 60 zirâ', ara cadde ve sokaklar ise 20 zirâ' civarında yapıldı. Dar sokaklar bile 7 zirâ' kadardı.² Her kabilenin bir mahallesi, bir mescidi³ ve bir de mezarlığı vardı.⁴

Zamanın geçmesiyle Basra kışla görünümünden çıkıp Müslümanlar için stratejik bir şehir hükmünü almıştır. Irak bölgesinin güney tarafları ve Fars bölgesinin fethedilmesinde Basra'nın fonksiyonu büyük olmuştur.⁵ Utbe b. Gazvan'ın emrinde Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkur gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler arasında çok az sayıda kadın bulunması, Arapların bu bölgeye yerleşmek maksadıyla gelmediğini göstermekle beraber, daha sonra buraya çeşitli Arap kabilelerinden yerleştirilen insanlarla şehir hüviyetine büründü.⁶

Basra şehri kuruluşu üzerinden yirmi sene geçmeden İslam dünyasının ticaret merkezlerinden, özellikle Hindistan ve Çin ile olan deniz ticaretinde en önemli merkezlerden biri oldu. Bu durumuyla Basra, Fars körfezinde Übülle şehrinin yerini aldı. Çok geçmeden Çin'den Büyük Sahra çöllerine giden kervanların yöneldiği, doğu ve batı milletlerinin uğradığı bir istasyon durumuna geldi.⁷

Şiblî, şehrin nüfusunun hızla artmasına işareten, Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın idaresi sırasında sadece ordu kütüklerinde isimleri mevcut olanların sayısının seksenbini

¹ Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 483-484.

² el-Alî, Salih, *et-Tanzimâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-Basra*, Bağdat 1973, 46.

³ İbnu'l-Fakîh, 191.

⁴ Hasan, II, 235.

⁵ Sellûmî, 311.

⁶ Bâkır, "**Basra**", DİA, V, 109.

⁷ Hasan, II, 235.

bulduğunu kaydetmektedir.¹

Hiz. Ömer şehrin imarı için büyük gayret sarf ediyordu. Şehir kanallar açılarak nehre bağlandı. El-Ahnef b. Kays Basra halkından bir zümre ile Hiz. Ömer'in yanına gelerek, Basra hakkında şöyle dedi:

“Diğer şehirlerin halkından olan kardeşlerimiz eski milletlerin boş yerlerine, tatlı sularla ağaçlıklı bahçeler arasına yerleştiler. Bizler ise, çorak ve rutubeti kurumayan, otları bitmeyen, doğu tarafında tuzlu deniz, batı tarafında ise çöl bulunan bir yere indik. Bizim ne ekimiz, ne de sağılacak hayvanımız vardır. Yiyeceklerimiz ve faydalanacağımız şeyler, çok dar boğazlardan bize gelmektedir. Zayıf bir adam, tatlı su bulmak için iki fersahlık bir yere gitmek zorundadır. Suyu isteyen kadın da, düşmanın hırsından ve yırtıcı hayvanların yemesinden korkulan keçinin bağlanması gibi, çocuğunu bağlayıp öyle suya gider. Eğer bizim en basit ihtiyaçlarımızı karşılamaz ve fakirliğimizi gidermezsen, yok olup giden kavimler gibi olacağız.” Bunun üzerine Hiz. Ömer, Basra halkının çoluk çocuklarına da atâ'dan hisse verdi ve onlar için kanal açtırdı.²

Basra'nın askerî şehir hüviyetinin yanına sivil unsurun eklenmesiyle ilgili Taberî'de geçen haber ilginçtir. Buna göre Basra toprakları ikiye ayrılmıştı; yarısı halkın yerleşimi için taksim edilirken, öbür yarısı ise askerler ve askeriye ile ilgili diğer işler için ayrıldı.³ Zaten şehrin Irak-İran bölgelerinin fethinde oynadığı stratejik rol, askerî önemini açıkça ortaya koymuştu.

¹ Şibli, II, 127.

² Belâzurî, 513.

³ Taberî, II, 496.

2- KÛFE :

Kûfe; Fırat kenarında uzanan geniş bir ova içinde büyük bir saha kaplamakta olup, yeri Basra'ya nazaran sıhate daha elverişliydi.¹ Havası temiz, suları tatlıydı. Fırat nehrinin batı tarafında, ondan yaklaşık yarım fersah uzaklıkta kuruldu. Doğusundaki Necef'e 16 km., batısındaki Bağdat'a 156 km., güneyindeki Basra'ya yaklaşık 375 km. mesafedeydi.²

Kadisiye savaşından sonra Müslümanlar Medain'i fethederek, burada kalmaya başladılar. Hz. Ömer, Irak'tan Medine'ye gelen askerlerin yüzlerinde zaaf eseri ve solgunluk görünce bunun sebebini sordu. Aynı şekilde Medain'de Sa'd ile beraber olan Huzeyfe Halifeye yazdığı mektupta; Arapların bu bölgelerde özelliklerini yitirdiklerini ve bu topraklara uyum sağlayamadıklarından bahsetti. Bunun üzerine Hz. Ömer Sa'd'e mektup yazarak bunun sebeplerinin araştırılmasını istedi. Sa'd ise cevabi mektubunda; Dicle ve Medain'in havasının sağlığa uygun olmadığını, Araplar üzerinde derin izler bıraktığını belirtti.³ Ayrıca bulundukları yerde develerin yaşamadığı ve çok sivrisinek bulunduğundan bahsetti. Durumu değerlendiren Hz. Ömer, develerin yaşamasına elverişli olmayan yerin Arapların yaşamasına da uygun olmayaacağını belirterek, oradan başka bir yere gitmelerini emretti.⁴

Hz. Ömer yer seçimi için Selman ve Huzeyfe'yi gönderip, deniz ve kara ikliminin hüküm sürdüğü, Medine ile arasında nehir veya köprü bulunmayan bir yer aramalarını istedi. Selman Fırat'ın batı kısmına baktı fakat, gezdiği yerleri beğenmeyerek neticede Kûfe'nin bulunduğu yere geldi. Fırat'ın doğu kısımlarına bakan

¹ Zettersteen, K.V., "Kûfe", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1954, VI/2, 965.

² el-Cenâbî, 31-32.

³ Taberî, II, 477; İbnu'l-Esir, II, 482.

⁴ Ebû Yusuf, 66; İbnu'l-Esir, II, 482.

Huzeyfe de aynı şekilde Kûfe'nin bulunduğu mıntıkaya geldi.¹

Ebû Yusuf, Kûfe'nin yerini Sa'd'e İbâdlı birisinin gösterdiğini ve orayı sivrisinek ve bataklıktan uzak, köylerin ortasına düşen, karanın içine doğru uzanan, Hire ile Fırat arasında kalan bir yer olarak tavsif ettiğini belirtmiştir.² İbnu'l-Esir bu kişinin İbn Bukayle olduğu kaydını düşmektedir.³ Belâzurî ise Hz. Ömer'in emri üzerine Sa'd'ın yer aradığını, çok sivrisinek olduğundan Anbar'ı beğenmediğini, aramaları neticesinde Kûfe'ye geldiğini ve şehrin yerini tesbit ettiğini ifade etmiştir.⁴

Kûfe'nin bulunduğu yer çakıllı ve kumlu olup, kumları kırmızıydı.⁵ Burada üç tümsek kumluk vardı ki bunlara Hurka, Ümm-ü Amr ve Silsile kumlukları denilmekteydi.⁶ “Kûfe” kelimesi; toplanmış kum, kızıl kum, toplanma (Tekevüf) manalarını ifade etmektedir.⁷ Sa'd Kûfe'ye geldiğinde askerlerine; “Bu mekanda toplanın (Tekevvefû)” demiştir.⁸ Aynı şekilde kumlukların yuvarlak şeklindeki yerlerine “Kûfânî” adı verilmektedir. Bazıları ise, çamur ve çakıl ile karışık taşlarla kaplı topraklara “Kûfe” adını verirler.⁹

Kûfe'nin yeri beğenildikten sonra Sa'd, halkın yerlerini tesbit etmek üzere iskan memuru olarak Ebu'l-Heyyac el-Esedî'yi görevlendirdi ve Hz. Ömer'in göndermiş olduğu talimatı kendisine verdi. Buna göre ana yollar 40 zirâ', bunları takip eden yollar 30 zirâ', ara yollar 20 zirâ', dar geçit ve yollar 7 zirâ', parseller hayvan barınakları haricinde 60 zirâ' olacaktı. Ebu'l-Heyyac'ın arazi keşfinden sonra ilk olarak mescid yapıldı. Mescid binasından dört bir tarafa ölçümler yapılarak arazi

¹ Taberî, II, 477.

² Ebû Yusuf, 67.

³ İbnu'l-Esir, II, 449.

⁴ Belâzurî, 394.

⁵ Makdisî, 116.

⁶ Taberî, II, 478.

⁷ İbn Manzûr, III, 314.

⁸ Bekrî, III, 1142; İbn Manzûr, III, 314.

⁹ Belâzurî, 394.

parsellere ayrıldı.¹ Sa'd şehrin mescidinin yerine varınca, adamın birine kible rüzgarı esen tarafa doğru bir ok atmasını emretti ve böylece kible tarafı sınırını belirledi. Okçu, kuzey rüzgarı esen tarafa doğru da bir ok attı ve kuzey sınırını belirledi. Bunun gibi okçu güney rüzgarı ve saba rüzgarı esen taraflara da ok atarak, sınırları tesbit etti. Bundan sonra Sa'd, şehrin mescidini ve imaret dairesini yüksek bir yer ve çevresine kurdu.² Şehrin inşasında kullanılan malzemelerin tedarikinde, yakınında bulunan eski Lahmî devletinin başkenti Hire'nin enkazından da faydalanıldı.³

Mescidin ön tarafına gölgelik yapıldı. Mescidin kanatları yoktu ve dikdörtgen şeklindeydi. Mescid-i Haram'a hürmeten ona benzememesi için böyle yapıldı. Gölgeliği mermer sütunlar üzerinde 200 zirâ', tavanı Rum kiliseleri gibiydi. Mescidin yanına, arasından yol geçirilerek Sa'd için ev yapıldı. Beytülmal için de ayrı bir yer inşa edildi. Caminin kuzey tarafına beş yol, kible tarafına dört yol, doğu ve batısına üçer yol yapıldı. Yerleşim kabilelere göre yapılarak, avlunun gerisine Süleym ve Sakif, diğer taraflara Hemdan, Becîle, Teym ve Teğlib, kible tarafına Benî Esed, Nehâ', Kinde ve Ezd, doğu tarafına Ensar, Müzeyne, Temim, Muharib, Esed ve Âmir, batı tarafına da Becîle, Cedîle, Ahlat ve Cüheyne kabileleri yerleştirildi. Kalabalık ailelere ayrı yerler verildi.⁴

Kûfe evleri önce kamıştan yapıldı, fakat Basra gibi burada da büyük bir yangın meydana gelince, evler kolayca yandılar. Bunun sonucunda Hz. Ömer evlerin kerpiç ve tuğladan yapılmasına izin vererek, bir kişinin üç odadan fazla yapmamasını emretti.⁵ Buna göre ilk zamanlar Kûfe'de binaların tek katlı, iki veya üç odalı basit

¹ Taberî, II, 479.

² Belâzurî, 395.

³ Belâzurî, 410; İbnu'l-Esir, II, 484.

⁴ Taberî, II, 479-480.

⁵ Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 483-484.

kulübelerden ibaret olduğu ve genellikle kubbeye benzer bir örtü ile kapatıldıklarını söyleyebiliriz.¹ Evler yapıldıktan sonra insanların çoğu, evlerini Medain'den Kûfe'ye naklettiler. Hz. Ömer, Esâvire²'den muhtaç olanlara yardım edilmesini istedi.³

Belâzuri'ye göre Kûfe şehrinin çöplüğü de bulunmaktaydı. Çöp ve süprütüler Dâru'r-Rûmiyyin denilen yere atılıyordu. Bu durum Anbese b. Said el-Âsî'nin, burasını Yezid b. Abdilmelik'ten ikta olarak almasına kadar devam etti.⁴

Kûfe'nin ehemmiyeti doğu fetihlerinin başlamasıyla beraber artmıştır. Hızlıca artmış olan nüfusu Arap ve İranlılardan oluşmaktaydı.⁵ Başlangıçta askerî maksatla yapıldığını; yerleşimin zayıflığı ve kullanılan malzemelerden anlıyoruz.⁶ Şehir İslam orduları için vazgeçilmez ordugâhlardan biri olmuştur. Burada ordu için 4.000 at beslenmekteydi. Fırat ve Kûfe evlerinden sonra gelen Akul'da dört köşe ahırlar yapıldı. İranlılar buraya Âhur-u Şâhican (Emirlerin Ahırları) derlerdi. Atların sorumluluğu Selman b. Rebîa el-Bâhilî'nin üzerindeydi, atları tımar eder ve eğitirdi.⁷

Kûfe'nin kuruluş tarihiyle ilgili olarak farklı rivayetler serdedilmiştir. Genel itibariyle hicrî 15 ve 17 seneleri üzerinde ittifaklar mevcuttur. Belâzuri ve Taberî h.17 (638)⁸ yılını, İbnu'l-Esir ve İbn Kesir ise h.15 (636-637)⁹ yılını kaydetmektedirler. Tarihi gelişmeler ışığında duruma baktığımızda, h.15 yılı olması kanaatimizce daha muhtemeldir. Irak-İran bölgesi fetihleri h.12-13 yılında Hz. Ebû Bekir zamanında başlamış ve hilafete Hz. Ömer'in geçmesiyle birlikte ivme kazanmıştır. Ordunun, hilafet merkezi Medine'den uzak diyarlarda başarılı olabilmesi için, o bölgeler-

¹ Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 484; Yâkût, IV, 491.

² Basra'ya eskiden yerleşmiş bir kavimdir.

³ Taberî, II, 482.

⁴ Belâzuri, 403.

⁵ Zettersteen, "Kûfe", İA, VI/2, 965.

⁶ Cuayt, Hişam, el-Kûfe, Dâru't-Talîa, 2. Baskı, Beyrut 1993, 84.

⁷ Taberî, 483.

⁸ Belâzuri, 394; Taberî, II, 477.

⁹ İbnu'l-Esir, II, 449; İbn Kesir, VII, 51.

de askerî merkezlere şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Buna binâen bu merkezlerin, Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında kurulmuş olması gerekmektedir. Basra şehrinin h.14 yılında kurulmuş olduğunu genel kanaate göre kabullendiğimizde çok geçmeden, genişleyen fetihlere yardımcı olmak üzere Kûfe'nin kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Yani Basra ile Kûfe şehirlerinin kuruluşları arasında fazla bir zaman dilimi olmamalıdır. Ayrıca iki şehir arasındaki fazilet yarışında kuruluş tarihleri önceliği de söz konusu yapıldığından, her iki tarihin birbirine yakın olması gerekir ki biri önce gösterilebilsin. Bunlardan dolayı h.15 yılını kabullenmemiz kanaatimizce daha uygun düşmektedir.

3- FUSTÂT :

Fustât Nil sahilinin kuzeydoğu tarafında, Kahire'nin 2,5 km. güneybatısında¹ olup burada Nil iki kola ayrılır.² Nil ile doğudaki Mukattam dağları arası ziraata elverişli olup, burada Babilyon kalesinden başka bina ve yerleşim yeri yoktu. Babilyon kalesi "Demirkapı" olarak bilinen batı kapısı tarafından Nil sahili boyunca uzanıyordu.³ Nil nehri Fustât için hayati öneme hâiz olmuştur. Halkı gıdalanma ve ulaşım açısından suyun nimetlerinden istifade ettikleri gibi, bu coğrafi durum medeniyetin buralarda yükselmesini de sağlamıştır.

Müslümanların Şam diyarında Bizanslılara karşı kazandığı zaferden sonra, Şam fetihlerinin tamamlanması ve Rumların Şam veya Hicaz bölgesine saldırımlarının önüne geçebilmek için Mısır'ın fethi adeta zorunlu hâle gelmişti. Durumun farkında olan Amr b. Âs, Mısır'ın ehemmiyeti hususunda Hz. Ömer'i ikna etmeyi ba-

¹ Ş. Sâmî, V, 3411.

² Makrizî, II, 171.

³ Makrizî, I, 42.

şardı. Bunun neticesi olarak Amr b. Âs'a Mısır'ın üzerine yürüme izni verildi. Amr ilerleyerek İskenderiye'yi fethetti ve Mısır ehliyle bir antlaşma imzaladı.¹

İskenderiye'nin fethinden sonra Amr burayı başkent edinip, bölgeyi buradan idare etmeyi düşündü. Durumu Hz. Ömer'e sorduğunda; şehrin hilafet merkeziyle arasına nehir girdiğinden, Halife buna izin vermeyerek şöyle yazdı: "Müslümanları yazın veya kışın, benimle onların arasını bir suyun ayıracağı bir mevkiye yerleştirmeni kesinlikle istemem. Benimle onların arasında deniz veya nehir bulunmasın. Öyle ki, size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebilmeliyim."²

İskenderiye şehrinin Büyük İskender zamanından beri olduğu gibi, Mısır'ın başkenti olmaya müsait olmadığı açıktır. Zira Mısır'ın hâkimiyet hakkının Arabistan'a geçmesi üzerine, başkent olacak şehrin ya Kızıldeniz sahilinde, ya da karadan İslam Devletinin başşehrine ulaşımın kolayca sağlanabileceği bir noktada bulunması gerekirdi. Denizci bir millet olmayan Araplar, yeni merkezlerini Arabistan ile kolay irtibat sağlanabilecek bir kara parçası üzerinde kurmalıydılar. Bu açıdan Fustât'ın seçilmesi; Mısır'ın güney ve kuzey bölgelerinin kontrol edilebilmesi ve yol bakımından Arabistan'a yakın olması dolayısıyla isabetli olmuştur.³

Amr b. Âs İskenderiye fethinden önce konaklayıp çadırını kurduğu mevkiye geldi. Babilyon kuşatmasından önce kurulan çadır hâlâ duruyordu. Şehri burada kurmaya karar verdi. Amr, şehrin mahallelere taksim edilerek kurulması işini Muaviye b. Hudeyc et-Tecibî, Şureyk b. Sema el-Katîfî, Amr b. Mahzûm el-Havlânî ve Hayvil b. Nâşire el-Meâfirî'den oluşan komisyona havale etti. Bunlar her kabile

¹ Belâzurî, 307; Taberî, II, 513-515.

² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Kahire, Tarihsiz, 91.

³ Hasan, II, 237.

için ayrı ayrı mahalleler inşa ettiler. Ayrıca merkezi bir yere mescid bina ederek etrafını üzüm bahçeleriyle çevirdiler.¹ Kendi kabileleri içinde yer bulamayanlar ehlü'z-zâhir gibi, hususi bir dış mahalleye yerleştirildiler. Her mahalleye divanda bir maaş cetveli de tahsis edilmişti.²

Makrizî şehir kurulduktan sonra insanların h.21 yılında³ şehre yerleştirildiklerini belirtirken, Taberî, İbnu'l-Esir ve İbn Kesir gibi tarihçiler kuruluş tarihi olarak h.20 yılını⁴ kaydetmektedirler. Bu iki tarih arasındaki farklılık, şehrin kuruluş süreci göz önüne alındığında ortadan kalkmaktadır. Makrizî'deki kayda göre, insanlar şehir kurulup mahallelere ayrıldıktan sonra h.21 yılında şehre yerleştiler. Diğerlerinde ise bu kayıt belirtilmeksizin genel olarak h.20 yılı verilmiştir. Durumdan anlaşılan o ki; şehrin kuruluş süreci h.20'de başlamış ve h.21 yılında sona ermiştir.

Şehrin "Fustât" adını alması hususunda farklı görüşler vardır. Kelime olarak Fustât "çadır" ve "içinde insanların toplandıkları mescid, şehir vb. yerler" manalarını ifade etmektedir.⁵ Genel kanaate göre şehir ismini, kuruluş başlangıcını oluşturan çadırdan almıştır. Amr b. Âs, Babilyon'dan İskenderiye üzerine yürümek istediği zaman çadırının sökülmesini emretti. Fakat çadırın üzerine bir güvercinin yumurtlamış olduğunu gördüler. Bunun üzerine Amr: "Biz komşularımıza şüphesiz iyi davranırız. Güvercin yavrularını uçuruncaya kadar çadırı sökmeyin." dedi ve çadır olduğu yerde bırakıldı. İskenderiye'nin fethinden sonra bölgede şehir kurulması gündeme gelince, yer olarak Fustât uygun bulundu. Buraya gelindiğinde çadırın hâlâ yerinde durmakta olduğu görüldü. Çadırın etrafında teşekkül ettiğinden şehre çadıra atfen

¹ İbn Abdilhakem, 91-92; Makrizî, II, 76.

² Becker, C.H., "Kâhire", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1955, VI/1, 76.

³ Makrizî, II, 76.

⁴ Taberî, II, 515; İbnu'l-Esir, II, 516; İbn Kesir, VII, 100.

⁵ İbn Manzûr, II, 1095.

Fustât denildi.¹ Diğer bir görüşe göre; Araplar her şehre “Fustât” demekteydiler. Hatta bu konuda Makrizî şöyle bir hadis zikreder: “Toplu halde olunuz, çünkü Allah’ın eli şehir (topluluk) [Fustât] üzerindedir.”²

Amr b. Âs şehrin mescidinin kapısının karşısına kendisi için büyük bir ev yaptırdı.³ Mescidden yolla ayrılan kendi evinin bitişiğine başka bir ev ve küçük bir hamam inşa etti. Ardından Kureyş, Ensar, Eslem, Gıfâr, Cüheyne ve İslam ordusuna katılan diğer kabileler, mescid ve Amr’ın evinin etrafına evler yaparak yerleştiler.⁴

Fustât, sakinlerinin çoğalmaya başlamasıyla birlikte gelişmeye başladı. Şehirde Mısır ve civarının gelirlerinin toplandığı “harac divanı” vardı. Buradan giderler karşılandığı gibi, hilafet merkezine de belirli miktarda pay gönderiliyordu.⁵ Hz. Ömer h.21 yılında Amr b. Âs’a mektup yazarak; Medine halkının içinde bulunduğu darlık ve sıkıntıyı belirtip, harac vergisinden toplanan yiyeceklerin fazlasını deniz yoluyla göndermesini istedi. Bu şekilde hububat ve zeytinyağı da gönderildi. Hububat el-Câr limanına ulaşınca, Sa’dü’l-Câr bunları teslim alırdı. Sonra bunlar Medine’deki bir eve konulur ve halka ölçü ile taksim edilirdi.⁶ Mısır-Medine arası bu ulaşım Fustât’ın gelişmesine katkıda bulunduğu gibi, stratejik konumunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Fustât hızla terakki etti ve İskenderiye’nin yerini alarak Mısır’ın merkezi oldu. Şehir Kuzey Afrika fetihlerinin giriş kapısı olmuş, bölgede İslam ordularının hareketini kolaylaştırmıştır. Nitekim bu önemi sonucunda bugünkü Kahire şehrinin çekirdeğini teşkil etmiştir.

¹ İbn Abdilhakem, 133; Makrizî, II, 60.

² Makrizî, II, 60.

³ Makrizî, II, 40.

⁴ İbn Abdilhakem, 96-98.

⁵ Makrizî, I, 151.

⁶ Belâzurî, 309-310.

Cize : Nil'in batı kıyısında ve Fustât'ın karşısında kurulmuş küçük bir kasabaydı. İskenderiye'nin fethinden sonra Fustât'a dönüşünde Amr b. Âs, Romalılar o taraftan taarruz etmeye kalkıştıkları takdirde onları durdurmak için Himyer, Ezd ve Hemezân kabilelerinden oluşan bir kısım kuvvetini, nehrin batı yakasına bıraktı. Fustât'ın kurulmasından sonra bunlar bulundukları yere yerleştiler. Durumu Hz. Ömer'e bildiren Amr, ondan şöyle bir mektup aldı:

“Arkadaşlarının senden ayrılmasına nasıl razı oldun? Seninle onların arasında deniz olacak şekilde arkadaşlarından birinin bile ayrı kalmasına razı olman gerekmezdi. Ansızın gelen saldırıları engelleyemezsin, kötü gördüğün şey kendilerini götürünceye dek onlara yardım edemezsin. Onları topla! Eğer yüz çevirirlerse durumlarından hoşnut ol ve onlar için Müslümanların fey' gelirlerinden bir kale yaptır!” Bunun üzerine h.21 senesinde temeli atılan kale bir sene sonra tamamlandı.¹

Cize, Fustât'ın mahallesi hükmünde kalmış ve müstakil olarak gelişemiştir. Burası da Fustât gibi şimdiki Kahire şehrinin bulunduğu sınırlar dahilinde kalmıştır.

¹ İbn Abdilhakem, 128.

SONUÇ

Hız. Ömer dönemi on yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre olmasına rağmen; siyasî, askerî ve dinî sahalarda gerçekleştirilen icraat ve yeniliklerle zamanını aşmış, kendisinden sonraki tarihî akışa da ışık tutmuştur. Siyasî ve dinî olarak halifelik, askerî olarak ise başkomutanlık görevini üzerine almış olan Hız. Ömer, Peygambersiz hayata yeni intibak etmiş ve Ridde savaşlarını henüz atlatmış olan bir toplumu motive ederek, bu toplum vasıtasıyla İslam dininin Yarımada sınırları dışına taşıp yayılmasını ve bunun kalıcı olmasını sağlayabilmiştir.

Siyasî ve askerî yapılanmanın başlangıcı veya en önemli sâiki olarak bu devirde “divan”ı görmekteyiz. Hız. Ebû Bekir zamanında başlamış olan Irak ve Suriye bölgesi fetihlerinin genişleyerek devam etmesi sonucu hazine gelirleri artmış, artan gelirlerin ekonomik refahını halka yaymak ve fetihlerin daha organizeli devamlılığını sağlamak üzere divan kurulmuştur. Divanın kurulmasıyla birlikte, düzenli orduların vücut bulması yönünde ilk adım atılmış oldu. Çünkü divan kayıtlarından, memleketin savaşabilecek insan gücünü tesbit etmek mümkün olmuştur. Bu aşamadan sonra Hız. Ömer ordu teşkilinde zorlanmamış ve birçok cephede aynı zamanda mücadele verme imkanına kavuşmuştur. Fetihlerin hızıyla birlikte Beytülmal ve kişilerin ferdî kasalarına girdiler çoğalmış, bunun neticesinde meslekî olarak askerlikle iştiğal eden bir asker sınıfı meydana gelmiş ve askeriyenin kurumlaşması gerçekleşmiştir.

Fetih hareketleri Irak-İran, Suriye ve Mısır olmak üzere üç ana cephede birden yürütülmüştür. Irak-İran bölgesi bu zamanda ayrı yerler olmayıp, aynı bölgeyi ifade etmekteydi ve devrin iki süpergücünden biri olan Sâsânî İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Hız. Peygamber’in bölge hakkındaki müjdesi gerçek-

leşmiş ve Sa'd b. Ebî Vakkas başkomutanlığındaki birlikler vasıtasıyla İran'ın zengin hazineleri Müslümanların eline geçmiştir.

Suriye ve Mısır bölgeleri Bizans'ın kontrolündeydi. Suriye'de Hz. Ebû Bekir zamanında başlamış olan fetihler Hz. Ömer devrinde hızlanarak devam etmiş, Ebû Ubeyde b. Cerrah başkomutanlığındaki birlikler Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulunmuşlardır. Hz. Ömer tarafından başkomutanlıktan azledilen Halid b. Velid'in, Ebû Ubeyde emrinde gerçekleştirdiği fetihlerle bölgeye vurduğu mührünü göz ardı etmemek gerekir. Amr b. Âs emrindeki kuvvetler ise, İslam Devleti'nin Kuzey Afrika kapısı mahiyetindeki Mısır topraklarında verdiği başarılı mücadeleler, yaklaşık bir asır sonra kurulacak olan Endülüs Emevî Devleti'nin temel taşlarından birini teşkil etmiştir.

Geniş alanda fetihleri hızlandıran ve kolaylaştıran önemli âmillerden biri de ordugâhlardır. Hz. Ömer askerler ve ailelerini maaşlı, ayrı bir fâtiyhân sınıfı olarak garnizon şehirlerinde (Emsâr) barındırmıştır. Her garnizon şehri en fazla askerî müessiriyet sağlayacak şekilde, stratejik mevkilerde konumlandırılmıştır. Olası bir geri dönüş ihtimaline göre, hilafet merkezi Medine ile arasında nehir veya deniz olmamasına özen gösterilmiştir.

İran körfezindeki limanlarla çöl arasında kurulan Basra ve Kûfe, doğudaki en uzak noktalara yapılan seferlerin yürütüldüğü iki Irak garnizon şehri idi. Fustât ise; Nil deltasının başlangıcında, Mısır'ın başkenti ve daha batıya yapılacak seferlerin karargâhı olarak kuruldu. Bu şehirlerin yanında, daha önce fethedilmiş veya fetihlerin sürdüğü Suriye ve Cezire bölgelerinde stratejik öneme sahip Musul, Şam, Ürdün ve Filistin'de yeni karargâhlar tesis veya mevcutlar takviye edilerek, Sâsânî ve Bizans'a karşı başarılı mücadeleler verilmiştir.

Hiz. Ömer zamanında önce askerî amaçla kurulan, sonradan sivil mahiyet kazanan Basra, Kûfe ve Fustât şehirleri stratejik öneminin yanında, mimarî açıdan da tebarüz etmektedirler. Buralar cami, dâru'l-imâre (hükümet konağı), divan, beytül-mal, hamam, hapishane, mezarlık, mahalle, cadde, sokak gibi unsurlarla modern şehir görünümüne kavuşmuşlardır.

Halife Ömer'in idarecilik kabiliyetini gösteren mihenk taşları olarak; devleti hukukî, idarî, iktisadî her yönü ile kurumlaştırması yanında, özellikle askeriyei sistematize ederek sevk, idare ve organizasyonunu başarıyla gerçekleştirmesi ve hilafeti müddetince savaşa bilfiil katılmadığı halde, her bir birlikte hazırmış gibi orduyu yönlendirmesini zikretmek mümkündür. İslam'ın savaş mantığını fetihlere yansıtarak, diğer milletlerin İslam'ı kabulünü kolaylaştırmış ve Müslüman güçlerin işgal ordusu olmadığını göstermiştir.

Divanın kurulmasıyla birlikte, gönüllülüğe dayanan askerlik şekli mecburiyet kazanmış, askere alımlar sistemli olmuştur. Düzenli ordu kurularak; birliklerin sevk ve idaresi Ebû Ubeyde b. Cerrah, Amr b. Âs, Sa'd b. Ebî Vakkas, Halid b. Velid, Amr b. Ma'dikerîb, Ka'ka' b. Amr, Tuleyha b. Huveylid ve diğer birçok ehliyetli komutanın eline verilmiştir. Ordu; öncü, ardçı, sağ-sol kanat, levâzım, istihkâm, istihbarat, personel gibi sınıflara ayrılmış, asker ve komutanlara başka bir işe muhtaç olmayacakları oranda yüksek maaşlar verilmiş ve eğitimlerine her zaman özen gösterilmiştir.

Savaş hareketi gelişmiş, savaş taktik ve prensiplerine azamî derecede riayet edilmiştir. Orduya lojistik destek sağlanmış; yay, ok, kılıç, kalkan, zırh, mızrak, mancınık, debbâbe, koçbaşı, hendek, dikenli tel, sınır karakolları gibi hücum ve sa-

vunmaya yönelik silahlar kullanılmış, ulaşım vasıtası olarak at ve deveden yararlanılmıştır. Geniş sınırlarda ordunun rahat hareketini temin için birçok stratejik mevki-de kışla, üs, şehir ve ordugâhlar kurulmuştur.

İslam Devleti'nin ikinci halifesi Hz. Ömer, devlet sisteminin hukukî, idarî, siyasî, iktisadî, dinî bütün yönlerinde kalıcı icraatlarda bulunmuş ve kendisinden sonraki asırlara ışık tutmuştur. Böylece o, insanlığın medeniyet ufkunda güneş gibi parlamış ve parlamaya hâlâ devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

1. AĞIRMAN, Mustafa, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul 1994.
2. Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir Yay., İstanbul 1981.
3. ALÎ, Salih Ahmed, *et-Tanzimâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-Basra*, Bağdat 1973.
4. ARI, M. Salih, Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları, Beyan Yay., İstanbul 1996.
5. ASELÎ, Bessam, *Fennu'l- Harbî'l- İslamî*, Daru'l- Fikr, Beyrut 1988.
6. AVN, Abdurrauf, *el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l- İslam*, Dâru'l- Maarif, Mısır 1961.
7. BÂKİR, Abdülhâlik, "Basra", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992.
8. BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yay., Ankara 1992.
9. BECKER, C.H., "Kâhire", İslam Ansiklopedisi, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1955.
10. BEKRÎ, Abdullah b. Abdülaziz, *Mu'cemu Mastâ'cem*, Nşr. M. Es-Sakkâ, Beytu'l-Mağrib, 1. Baskı, Kahire 1945.
11. BELAZÛRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara 1987.
12. BEYHÂKÎ, İbrahim b. Muhammed, *es-Sünenü'l- Kübrâ*, Haydarâbâd 1356.
13. BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Cu'fî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, çev. Ahmed Naim, Kamil Miras, DİB Yay., Ankara, 1987.
14. ———, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, Tarihsiz.
15. CÂBİRÎ, M. Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.
16. CAHŞİYARÎ, Muhammed b. Abdûs b. Abdullah el-Kûfî, *Kitabu'l- Vüzerâ ve'l- Küttâb*, Kahire 1938.
17. CAN, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, TDV Yay., Ankara 1995.
18. CÂNAN, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, Akçağ Yay., Ankara 1988.
19. CENÂBÎ, Kâzım, *Tahtîtu Medineti'l-Kûfe*, Bağdat 1967.
20. CUAYT, Hişam, *el-Kûfe: Neş'etü'l-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, Dâru't-Talîa, 2. Baskı, Beyrut 1993.
21. DAHLAN, Ahmed b. Zeynî, *el-Fütûhâtü'l- İslamiyye ba'de Mayzi'l- Fütûhâtü'n- Nebeviyye*, el-Mektebâtü'l- Ticâriyyâtü'l- Kübrâ, 1354.
22. DARYAL, A. Murat, *İslam'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, İFAV Yay., 2. Baskı, İstanbul 1993.
23. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, haz. Komisyon, Çağ Yay. (Zaman), İstanbul 1992.
24. EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Hıms 1974.
25. EBÛ YUSUF, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek, Hisar Yay., İstanbul 1973.
26. EFENDÎ, Abdulvehhab, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İlke Yay., İstanbul 1994.
27. ERYARSOY, M. Beşir, *İslam'da Devlet Yapısı*, Buruc Yay., 3. Baskı, İstanbul 1995.

28. FAYDA, Mustafa, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı" DGBİT, II, Çağ Yay., İstanbul 1986.
29. HAMİDULLAH, Muhammed, el-Vesâiku's- Siyasiyye, Dâru'n- Nefâis, 6. Basım, Beyrut 1987.
30. ———, Hz. Peygamber'in Savaşları, çev. Salih Tuğ, Yağmur Yay., 4. Baskı, İstanbul 1991.
31. ———, İlk İslam Devleti, çev. İ. Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1992.
32. ———, İslam Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. Basım, İstanbul 1993.
33. ———, İslam'da Devlet İdaresi, çev. Kemal Kuşcu, Nur Yay., 5. Basım, Ankara 1979.
34. HARTMANN, R., "Basra", İslam Ansiklopedisi, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1942.
35. HASAN, Hasan İbrahim, Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayihan Yay., 2.Baskı, İstanbul 1987.
36. HASAN, Hüseyin el-Hâc, Hadâratu'l-Arab fî Sadri'l-İslam, Müessesetu'l-Câmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1992.
37. HATTAB, Mahmud Şit, el-Askeriyyetu'l- Arabiyyetu'l- İslamiyye, Daru's-Şuruk, Beyrut 1983.
38. ———, Komutan Peygamber, çev. Ahmet Ağrakça, Bir Yay., İstanbul 1988.
39. HEYKEL, M. Hüseyin, el-Fâruk Ömer, Kahire 1364.
40. HİTTİ, Philip K., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
41. HİZMETLİ, Sabri, İslam Tarihi, Yeni Çizgi Yay., Ankara 1995.
42. İBN A'SAM, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, Kitâbu'l- Fütûh, I. Basım, Beyrut 1986.
43. İBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, el-İstiâb fî Ma'rifeti'l- Ashab, Kahire 1328.
44. İBN ABDİLHAKEM, Ebû'l-Kasım Abdurrahman, Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib, Kahire, Tarihsiz.
45. İBN ABDİRABBİH, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd, thk. A. Emin, A. Zeben, İ. Ebyârî, 2. Baskı, Kahire 1948.
46. İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî, el-İsâbe fî Temyîzi's- Sahâbe, Kahire 1970.
47. İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, Mukaddime, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1997.
48. ———, Tarihu İbn Haldun, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.
49. İBN HANBEL, Ahmed, Müsned, İstanbul 1982.
50. İBN HİŞAM, Abdülmelik b. Hişam b. Eyyüb el-Himyerî, es-Sîretü'n- Nebeviyye, Mısır 1936.
51. İBN İSHAK, Muhammed b. İshak b. Yesâr, Sîretü İbn İshâk, thk. M. Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Yay., Konya 1981.
52. İBN KAYYIM el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, Zâdu'l-Meâd, çev. Ş. Özen, H.A. Özdemir, M. Erkekli, İklim Yay., İstanbul 1989.
53. İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer, Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye), çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994. (el-Bidâye ve'n-Nihâye, Matbaatu's- Saadet, 1. Baskı, Mısır 1932).
54. ———, Tefsîru'l- Kur'âni'l- Azîm, Dâru'l- Ma'rife, Beyrut 1987.
55. İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Uyûnu'l-Ahbâr, Kahire 1930.
56. İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, Sünenü İbn Mâce, Mısır, 1972.
57. İBN MANZÛR, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, Lisânu'l-Arab, Dâru Lisâni'l-Arab, Beyrut, Tarihsiz.

58. İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, Tarihîsiz.
59. İBN SEYYİDİNNÂS, Muhammed b. Muhammed, *Uyûnu'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzi ve's-Semâil ve's-Siyer*, Beyrut 1974.
60. İBNU'L-ESİR, İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *İslam Tarihi* (el-Kâmil fi't-Tarih), çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985.
61. İBNU'L-FAKÎH, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885.
62. İBNU'L-İRÂK, Şeyh Nu'man b. Muhammed, *Kitâbu Ma'deni'l-Cevâhir bi-Tarihi'l-Basra ve'l-Cezâir*, Thk. M. Hamidullah, Mecmuu'l-Buhûsi'l-İslamiyye, Pakistan 1973.
63. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (The Cambridge History of İslam), haz. Komisyon, çev. Komisyon, Hikmet Yay., İstanbul 1988.
64. KAPAR, M. Ali, Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri, Esra Yay., İstanbul 1993.
65. KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1985.
66. KEMAL, Ahmed Adil, *et-Tarik ile'l-Medâin*, Daru'n-Nefâis, 5. Basım, Beyrut 1984.
67. KUREŞÎ, Gâlib b. Abdulkâfi, *Evveliyâtü'l-Fâruk fi'l-İdare ve'l-Kadâ*, Beyrut 1990.
68. ———, *Evveliyâtü'l-Faruki's-Siyasiyye*, Daru'l-Vefa, Mansûre 1990.
69. MAKDÎSÎ, Şemsuddin Ebû Abdullah, *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1967.
70. MAKRİZÎ, Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire 1853.
71. MALİK b. Enes, *el-Muvatta*, İstanbul 1992.
72. MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Ahkamu's-Sultaniye ve'l-Velâyâtü'd-Diniyye*, Kahire 1973.
73. MECDELÂVÎ, Faruk Said, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fi Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, Beyrut 1991.
74. MEVDUDÎ, *İslam'da Savaş Hukuku*, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1992.
75. MÜSLİM, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul 1992.
76. NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
77. NISÂBÜRÎ, Ebû Abdullah el-Hakîm, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Haleb 1970.
78. ÖNKAL, Ahmet, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Davet Metodu*, 4. Baskı, Konya 1987.
79. ÖZEL, Ahmet, *Savaş Esirleri*, TDV Yay., Ankara 1996.
80. RAHMAN, H.U., *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, Birleşik Yay., İstanbul 1995.
81. REŞİD, Abdullah, *İslam'da Ordu ve Komutan*, çev. Enver Günenç, Seraceddin Emre, Şûle Yay., İstanbul 1992.
82. SÂBÛNÎ, M. Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, Yeni Şafak Yay., İstanbul 1995.
83. SALÎH, Subhî, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarmış, Bir Yay., İstanbul 1983.
84. SALİM, Seyyid Abdülaziz, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986.

85. SELLÛMÎ, Abdülaziz Abdullah, *Dîvânu'l-Cund*, Mektebetu't- Tâlibi'l- Câmîî, Mekke 1986.
86. SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974.
87. ŞÂKİR, Mahmud, *İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul 1995.
88. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsû'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1889.
89. ŞİBLÎ, Mevlana Nu'manî, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Eser Yay., İstanbul 1974.
90. ———, *H. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul 1986.
91. TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
92. TEMMÂVÎ, Süleyman Muhammed, *Ömer b. El-Hattab*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Tarihsiz.
93. TERZİ, M. Zeki, *H. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Sönmez Yay., Samsun 1990.
94. TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Savra, *el-Câmiu's-Sahih*, nşr. Bedrettin Çetiner, İstanbul 1992.
95. VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l- Meğâzi*, London, 1966.
96. VEKÎL, Muhammed es-Seyyid, *el-Kiryâde ve'l- Cundiyye fî'l- İslam*, Dâru'l- Vefâ, 2. Basım, Mansûre 1986.
97. WEİR, T. H., *“Câhiliye”*, İslam Ansiklopedisi, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1942.
98. YÂKÛT, Şihâbuddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957.
99. YALÇIN, Cavit, *Düşünen İnsanlar İçin*, Vural Yay., İstanbul 1995.
100. YENİÇERİ, Celâl, *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yay., İstanbul 1984.
101. YURDAYDIN, H. Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., 3. Baskı, Ankara 1988.
102. ZETTERSTEEN, K. V., *“Kûfe”*, İslam Ansiklopedisi, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1954.
103. ZEYDAN, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sad. Mü'min Çevik, Üçdal Yay., İstanbul 1976.
104. ZÜMRÛT, Osman, *İslam'da Kamuoyu Oluşumu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

E K L E R

Haritalar¹

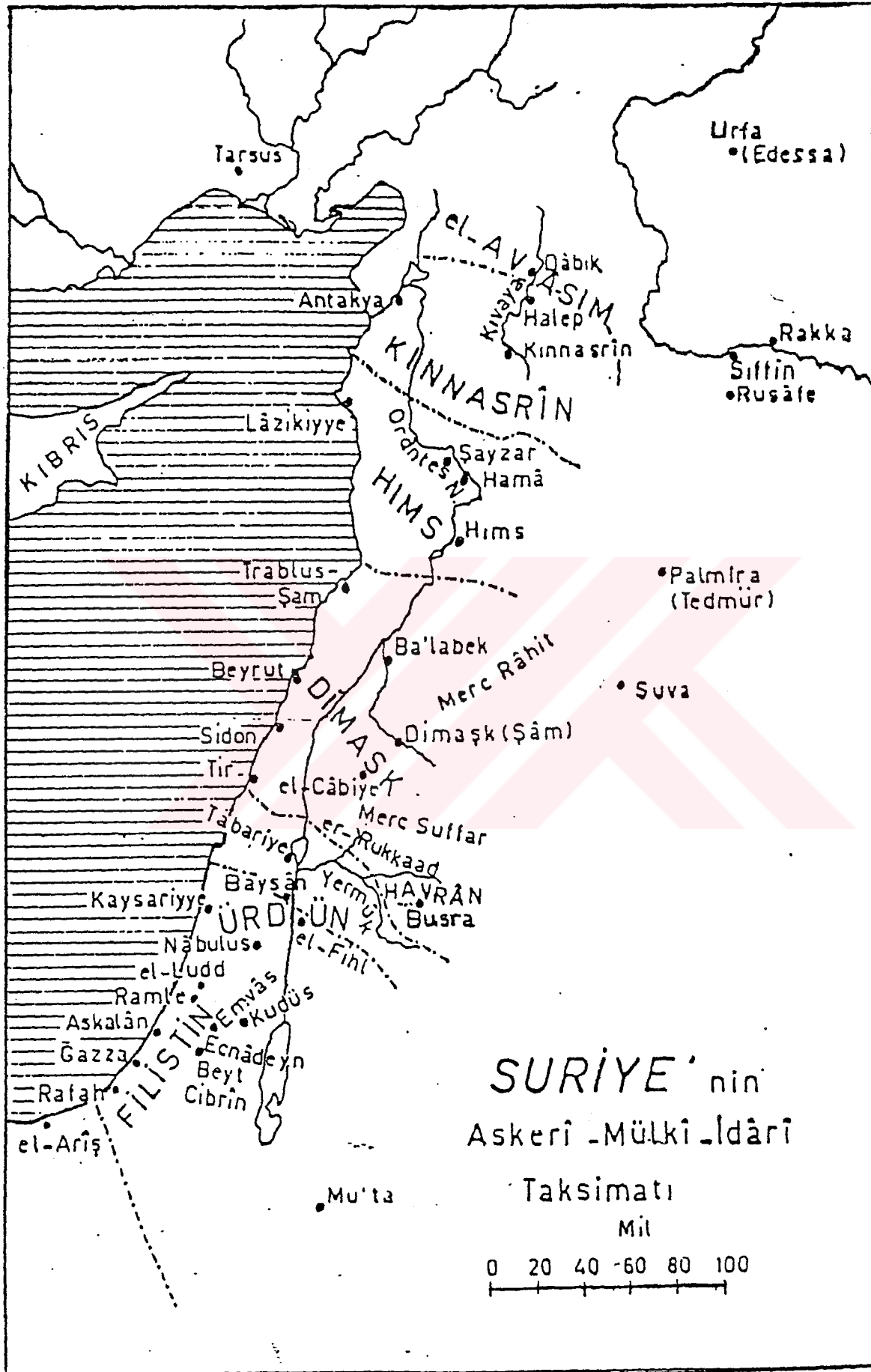
- Harita 1 : Hz. Ömer Dönemi Fetihleri
Harita 2 : Suriye'nin Askerî-Mülkî-İdarî Taksimatı
Harita 3 : Irak, Huzistan ve Cezire Eyaletleri

Şekiller²

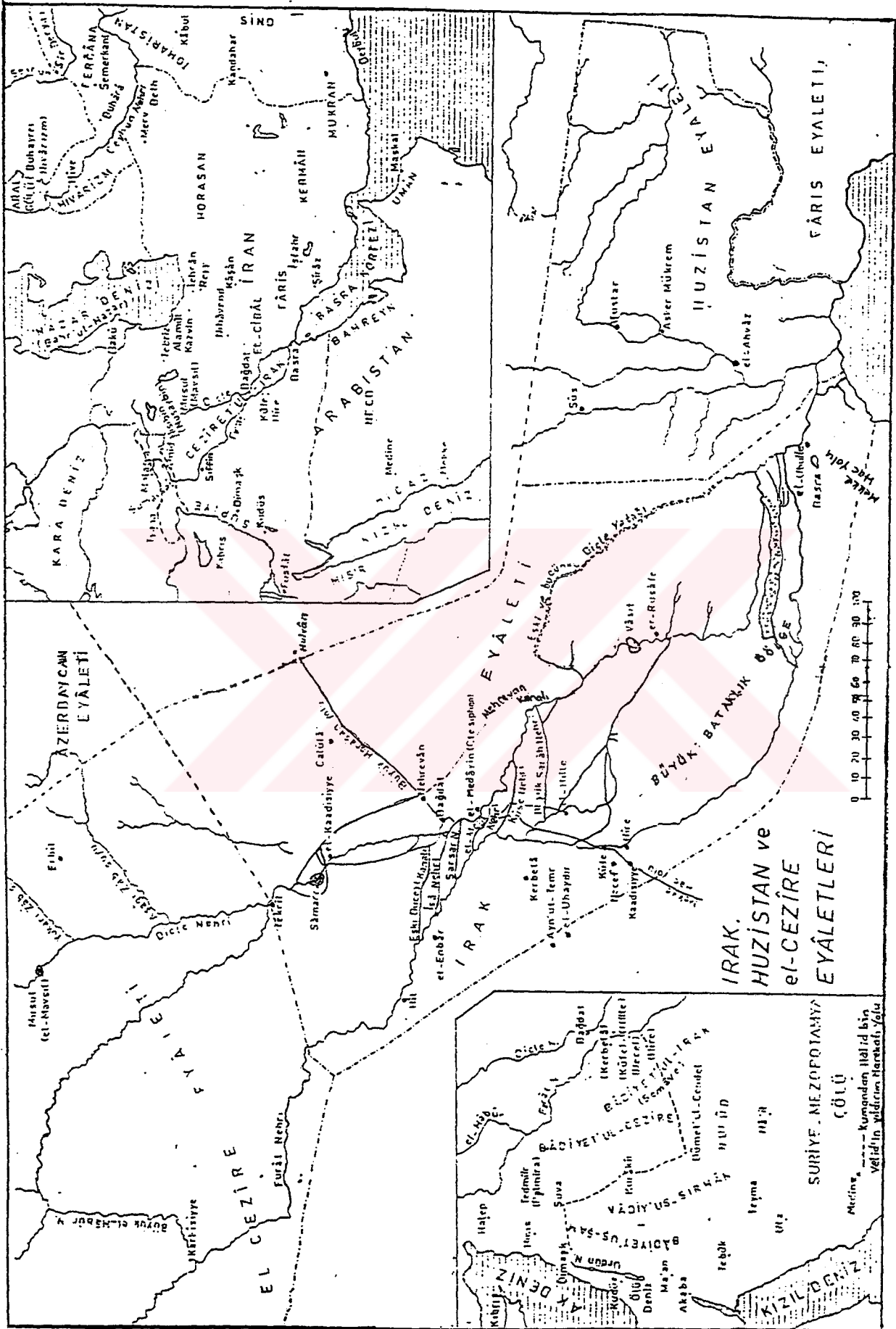
- Şekil 1 : Kılıç
Şekil 2 : Topuz
Şekil 3 : Balta
Şekil 4 : Mızrak
Şekil 5-6 : Yay
Şekil 7 : Ok
Şekil 8 : Debbâbe
Şekil 9 : Koçbaşı
Şekil 10,11,13: Mancınık
Şekil 12 : Kuşatma Merdiveni
Şekil 14,15,16,18: Basra Krokileri
Şekil 17,20 : Kûfe Krokileri
Şekil 19,21,22,23,24: Fustât Krokileri

¹ Harita 2 ve 3 P. Hitti'den alınmıştır. (Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, I)

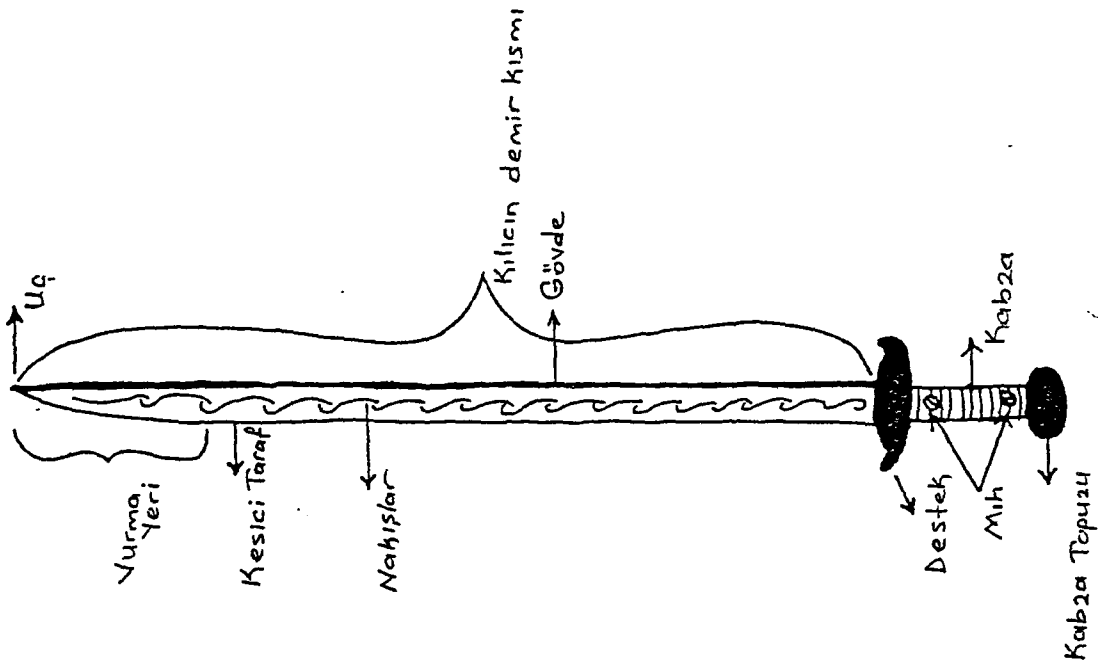
² Silah şekilleri M. Şit Hattab (el-Askeriyetu'l-Arabiyyetu'l-İslamiyye)'dan, şehir krokileri Yılmaz Can (İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı)'dan alınmıştır.

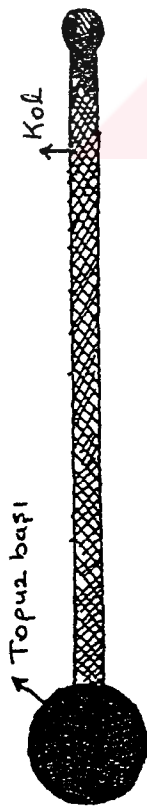
(Harita 2)

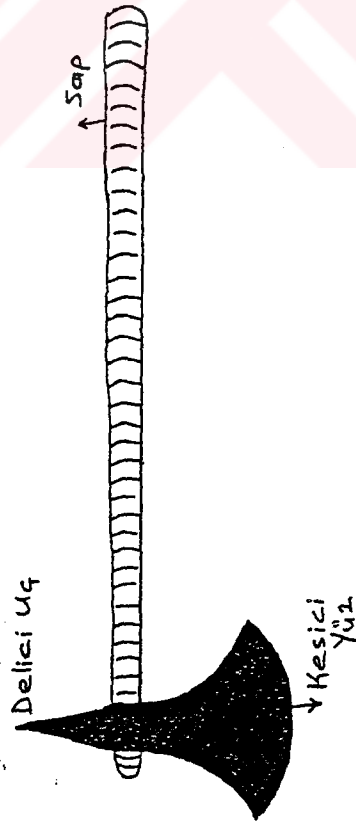
(Harita 3)

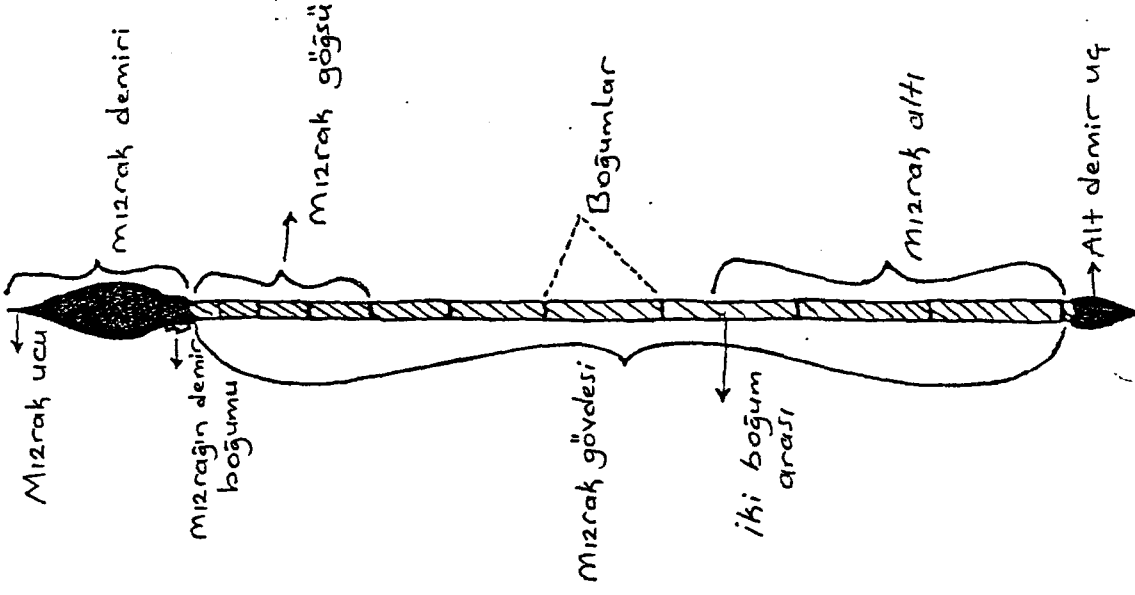
- Kılıç -
(Şekil 1)

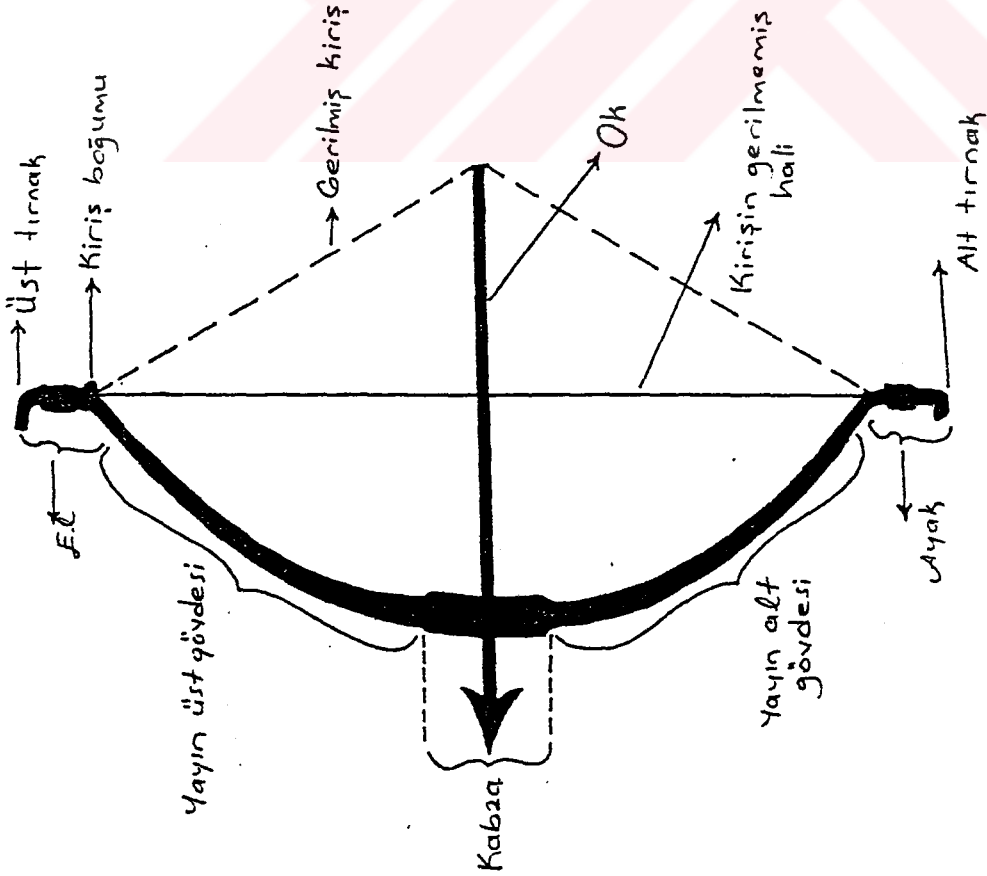
- Topuz -
(Şekil 2)

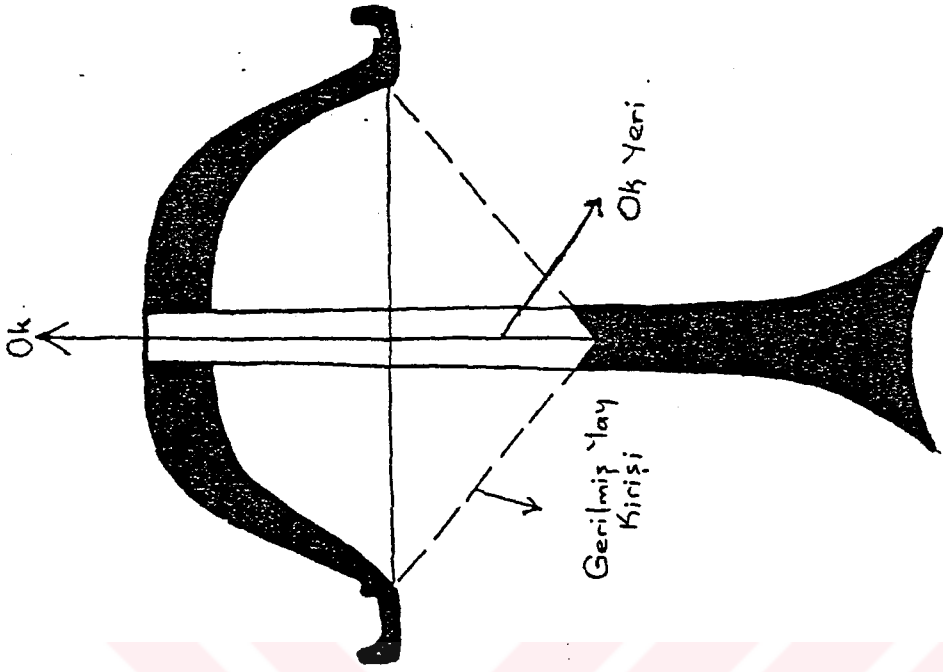
- Balta -
(Şekil 3)

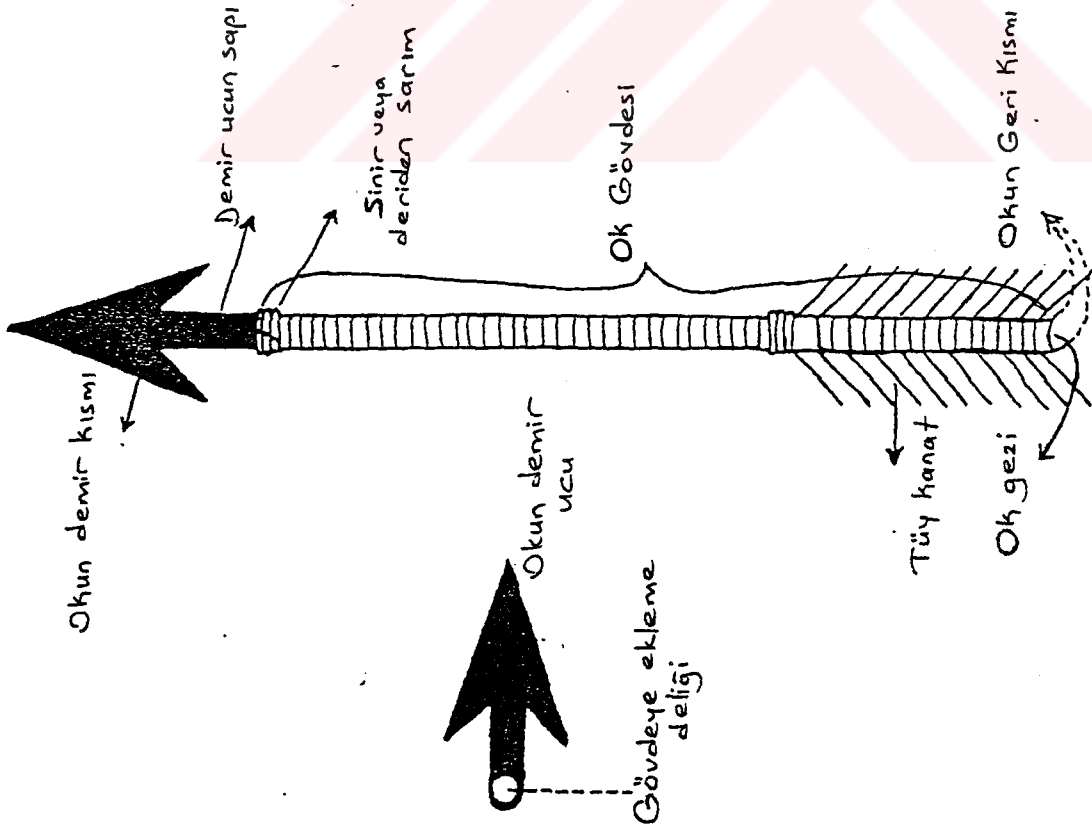
— Mızrak —
(Şekil 4)

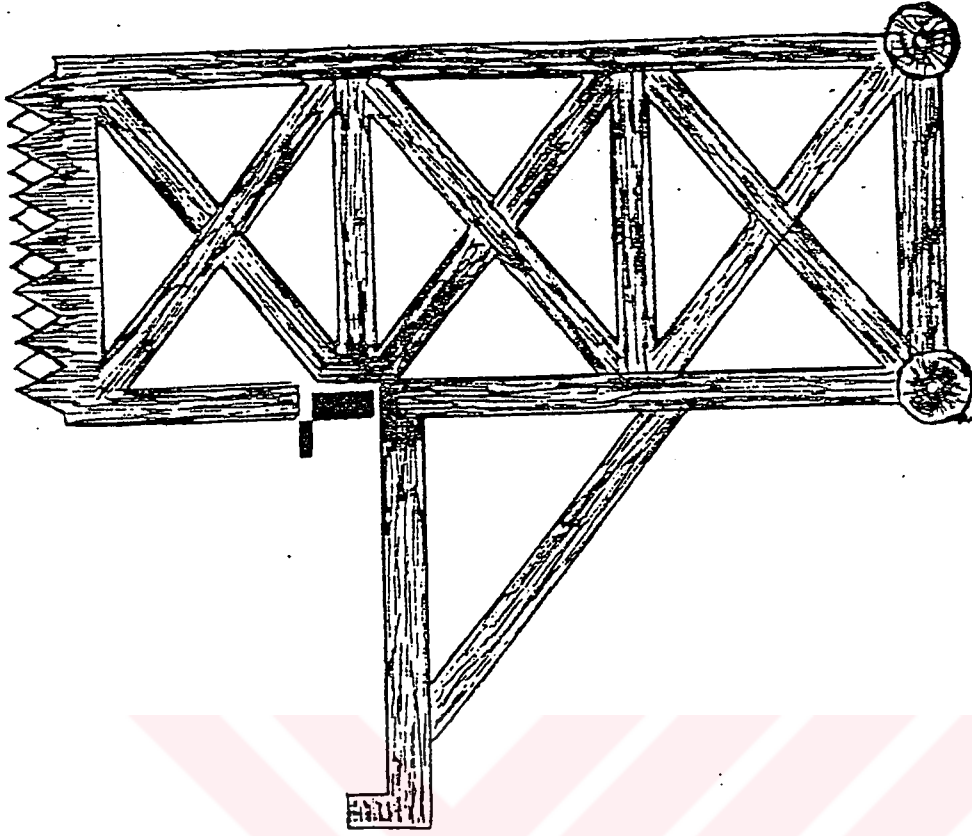
— Yay —
(Şekil 5)

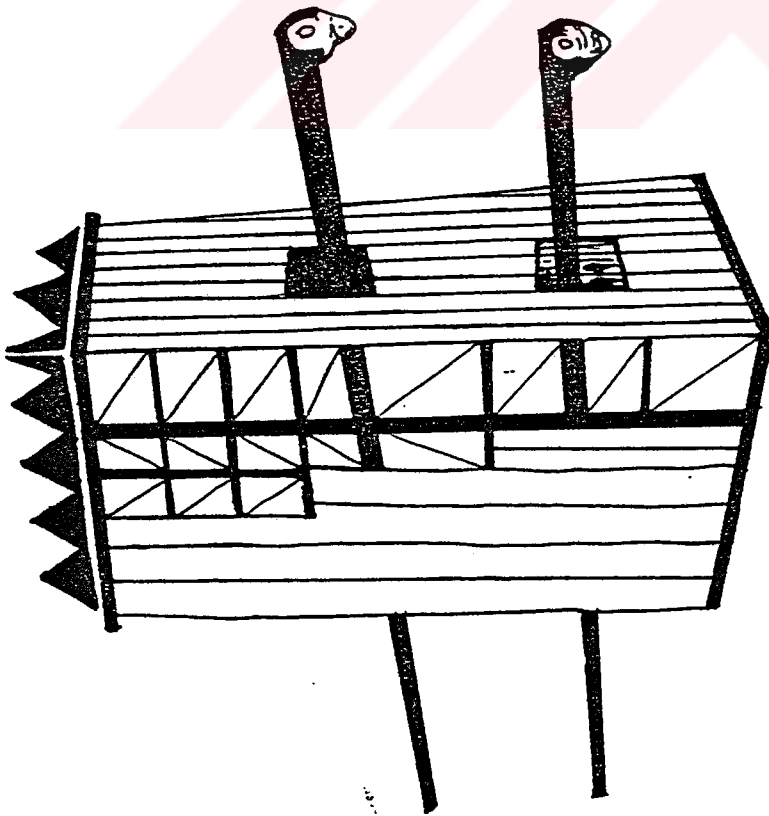
-Yay-
(Şekil 6)

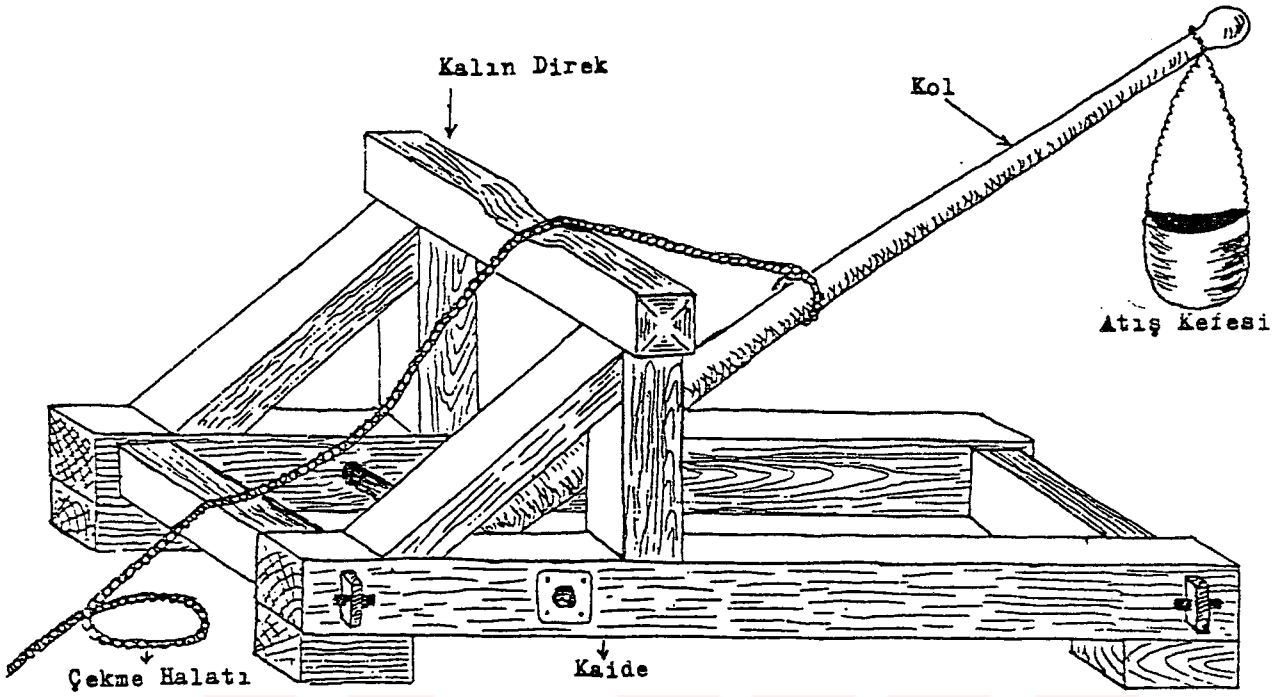
-Ok-
(Şekil 7)

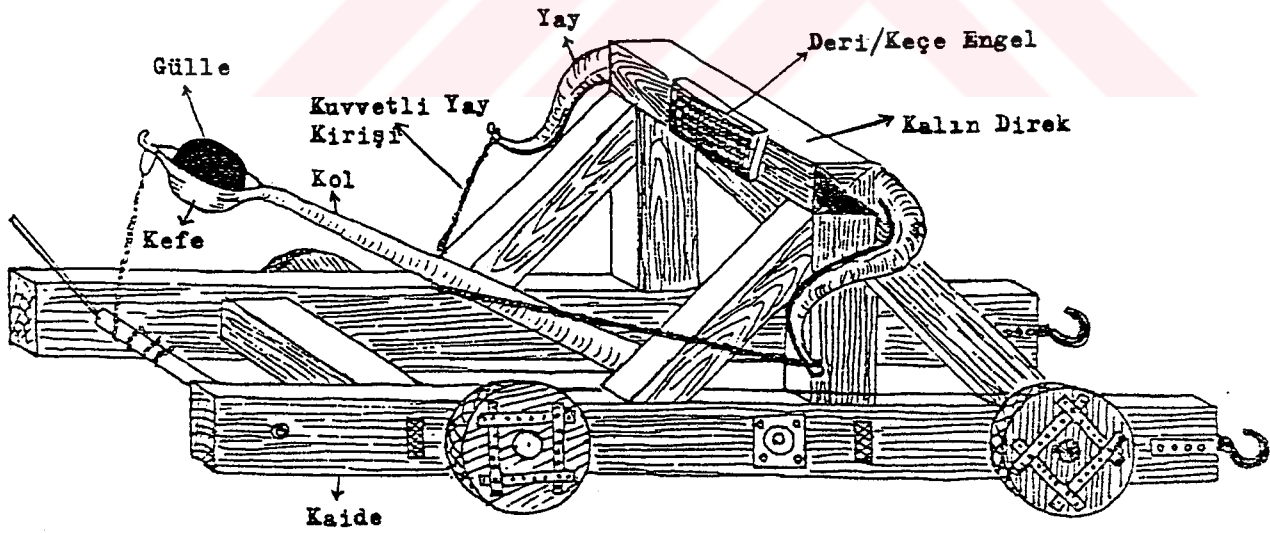
-Debbâbe-
(Şekil 8)

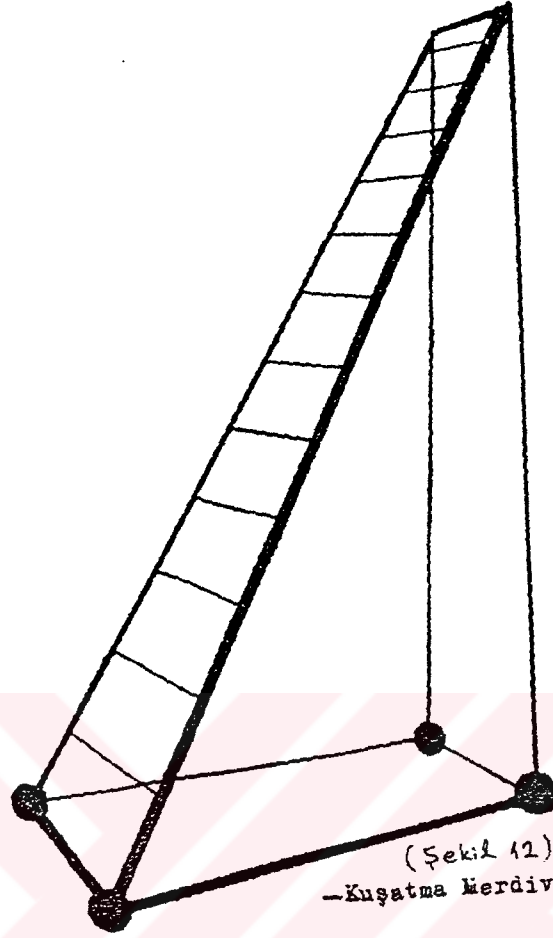
-Koçbaşı-
(Şekil 9)

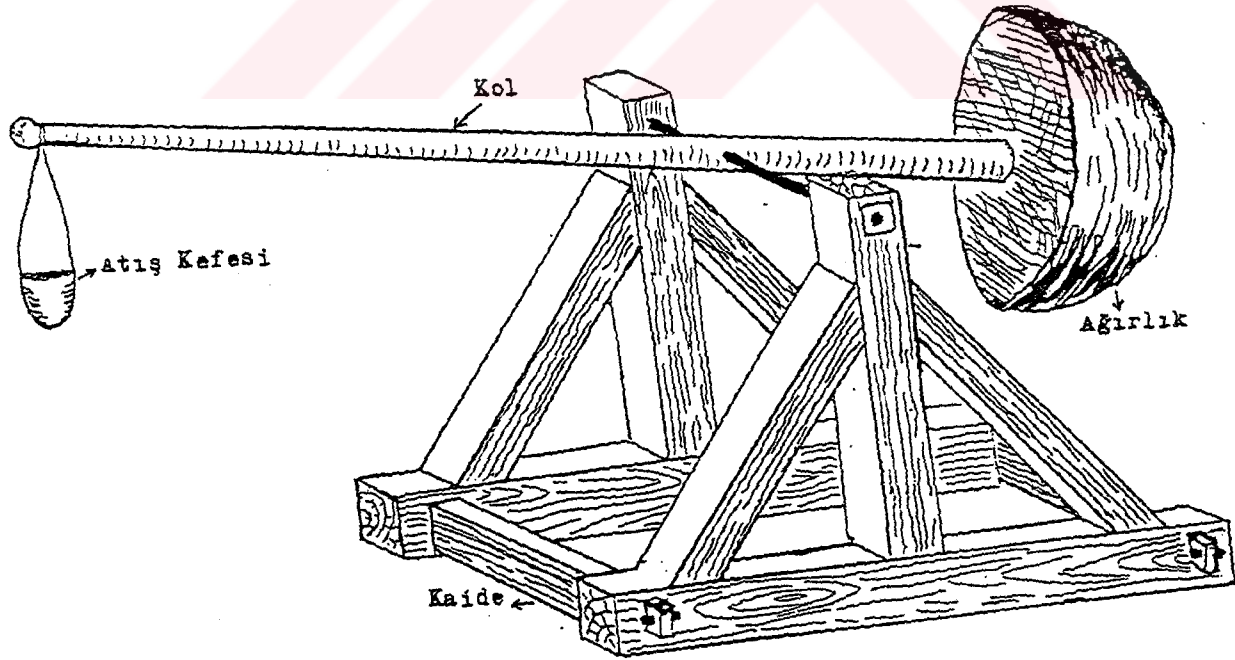
—Mancınık—
(Şekil 10)

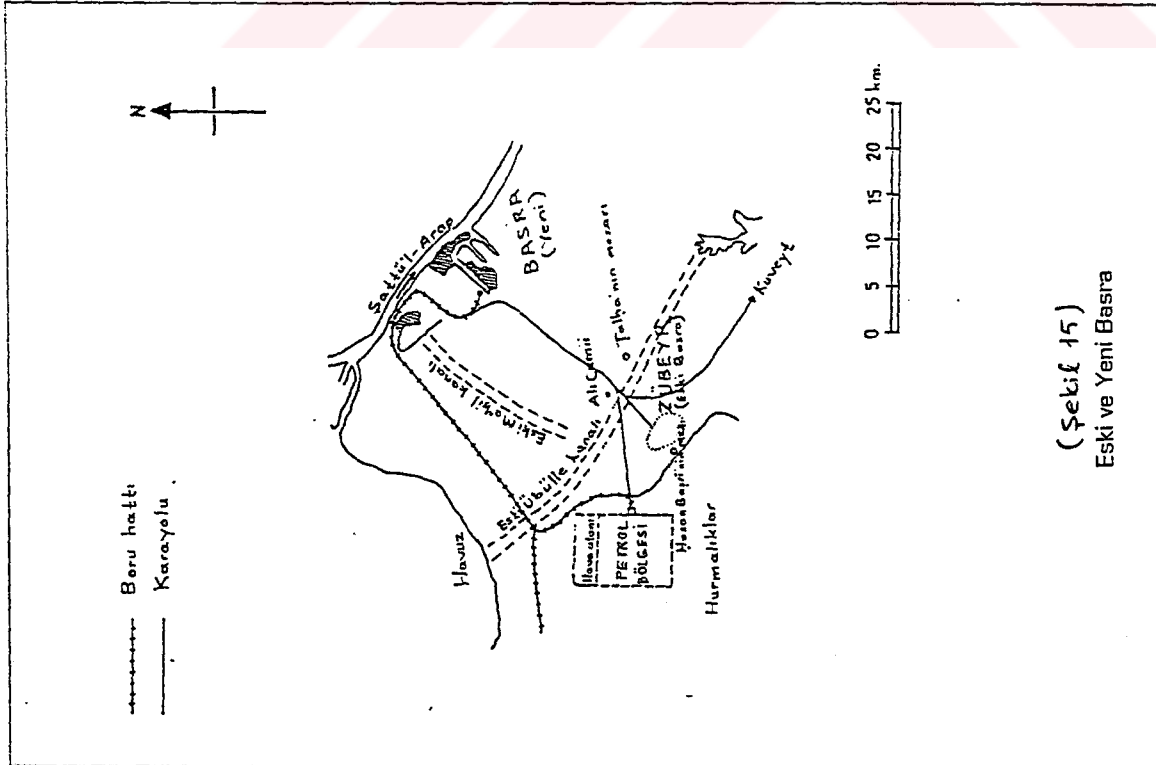
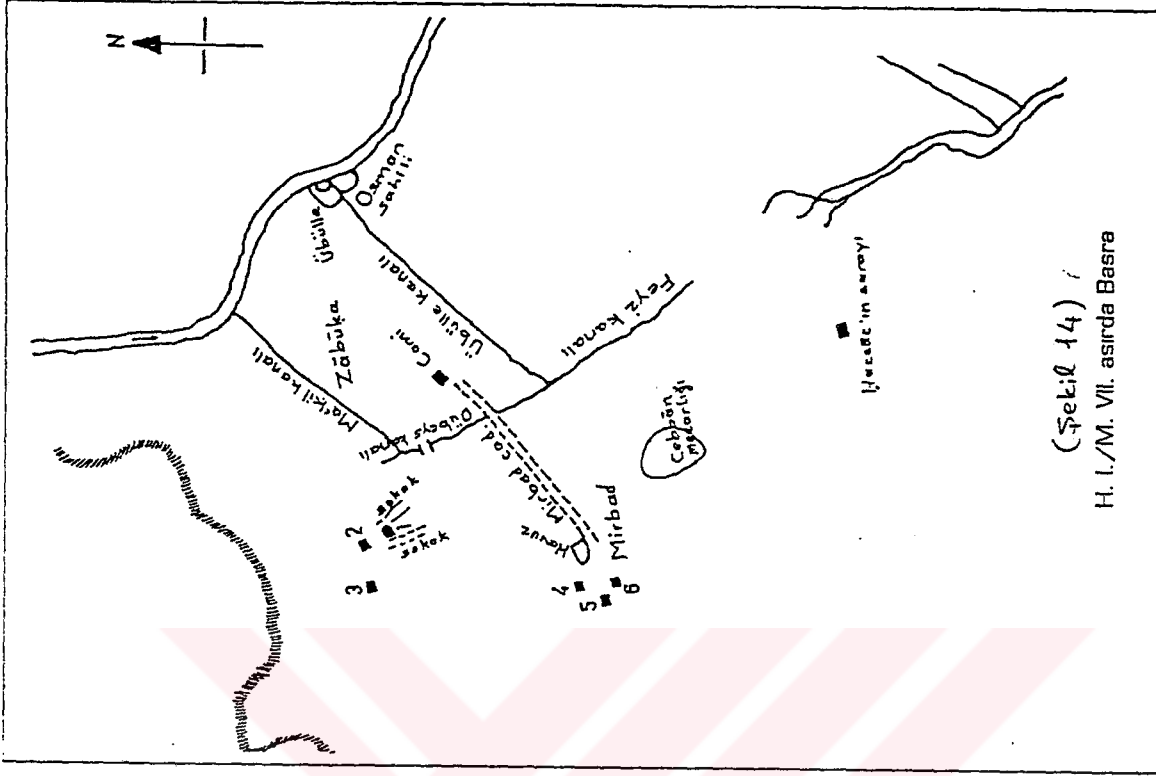
—Mancınık—
(Şekil 11)

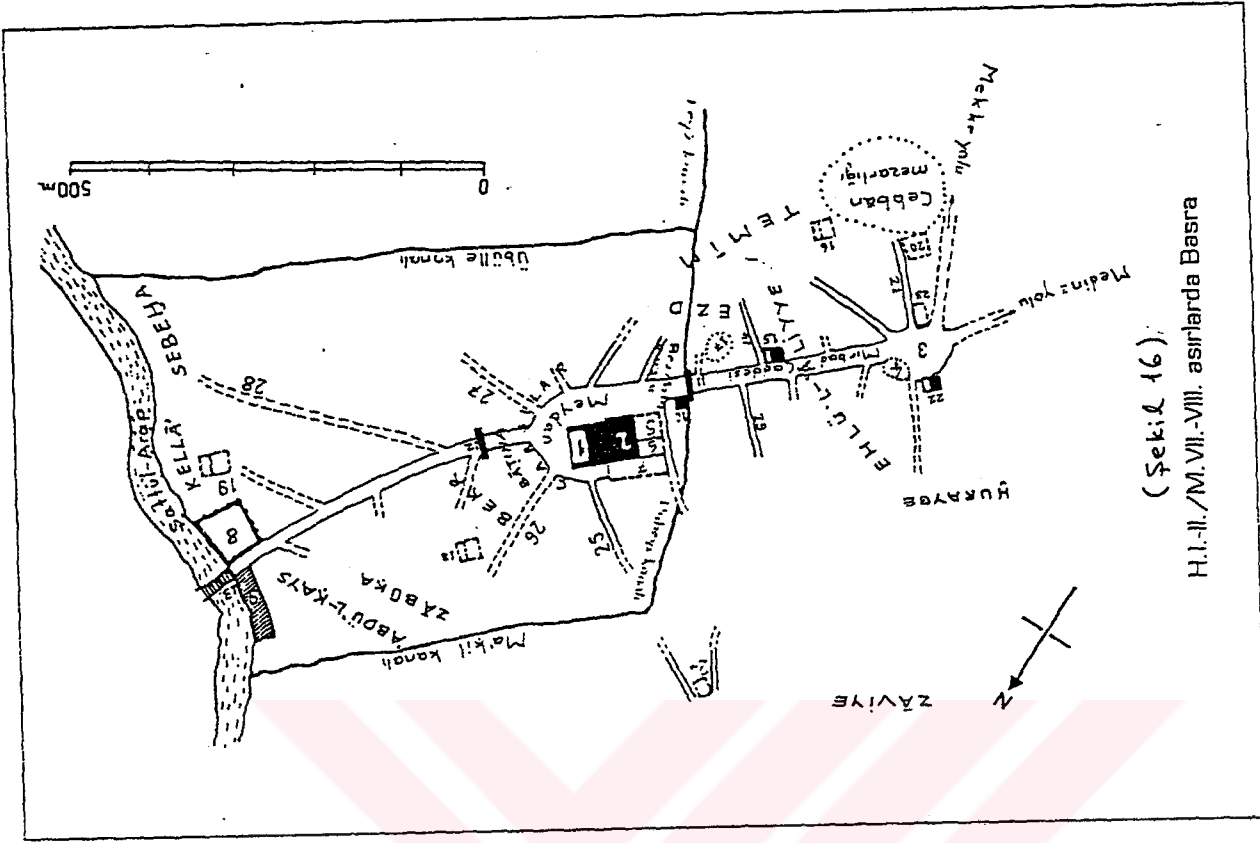
(Şekil 12)
—Kışatma Merdiveni—

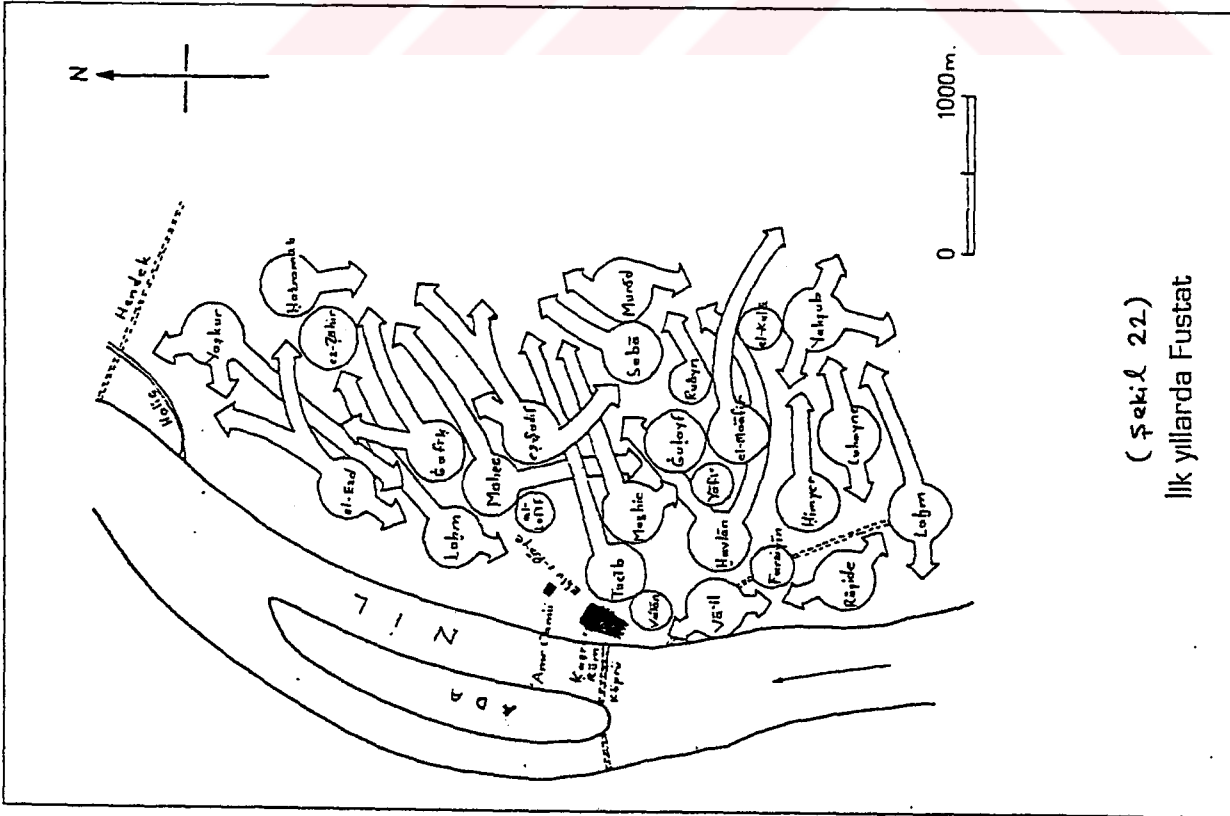

—Mancılık—
(Şekil 13)

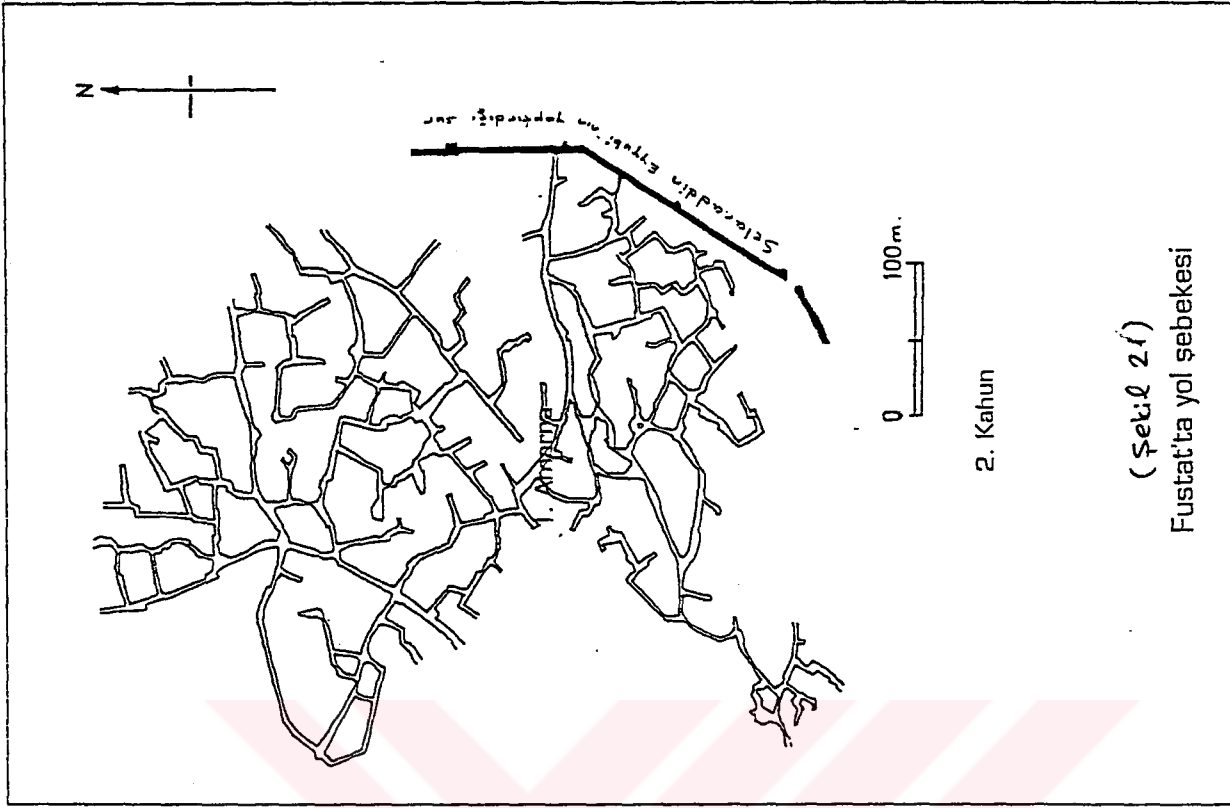

- 1- Cami
- 2- Dârü'l-imâra (Hükümet konağı)
- 3- Milbad
- 4- Havuz
- 5- Hamam
- 6- Hapishane
- 7- Dîvânlar (Devlet daireleri)
- 8- Dârü'r-rızk (Yiyecek ambarı)
- 9- Furza (Liman)
- 10- Şurta (Polis karakolu)
- 11- Osman kapısı
- 12- Isbeliânî kapısı
- 13- Köprü
- 14- Benî 'Adeviyye sokağı
- 15- Benî Kays mescidi
- 16- Benî Mecâşî mescidi
- 17- Benî Yeşkur mezarlığı
- 18- Benî 'Adî mescidi
- 19- mescidi
- 20- Musalla
- 21- Debbâğîn sokağı
- 22- Enşâr mescidi
- 23- Zerbâ sarayı
- 24- 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın sarayı
- 25- 'İstafânûs sokağı
- 26- 'Abdurrahman b. Semure sokağı
- 27- Kureys sokağı
- 28- el-Mevâlî sokağı
- 29- Benî Âmir sokağı

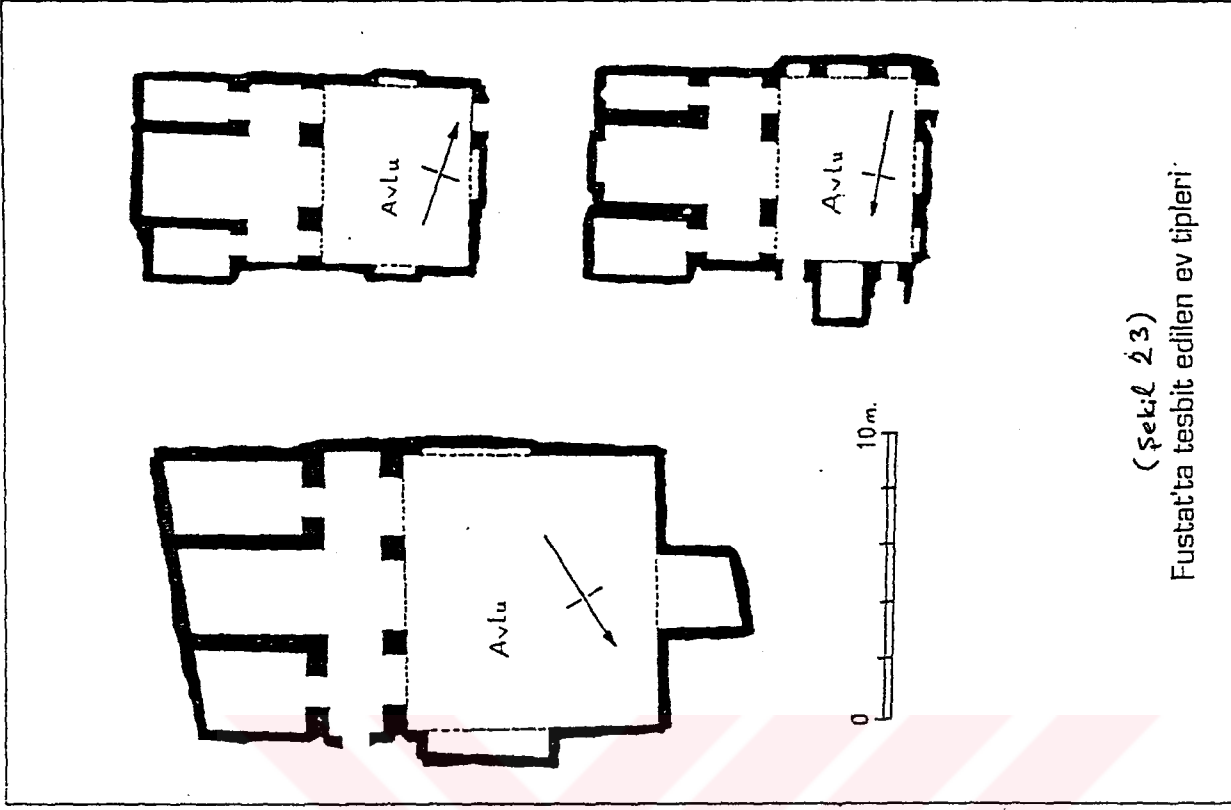

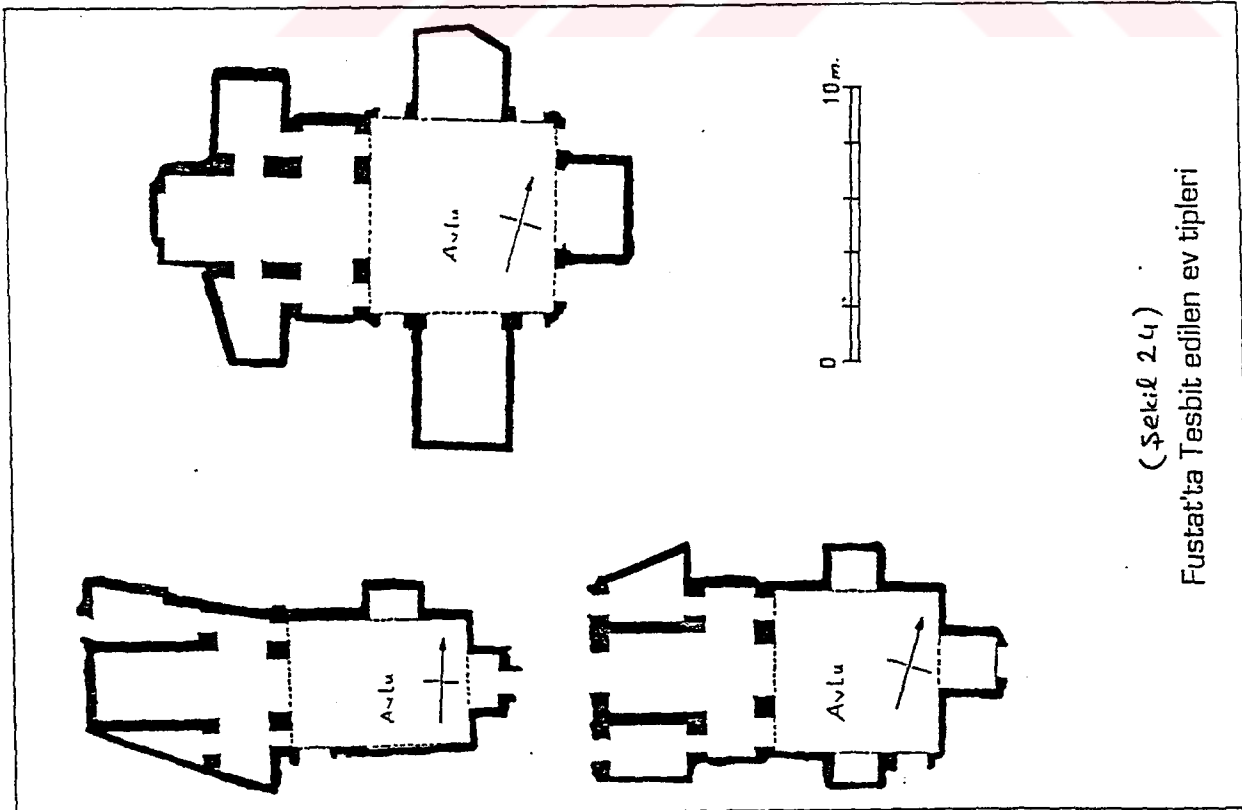
(Şekil 22)
İlk yıllarda Fustat

(Şekil 21)
Fustat'ta yol şebekesi

(Şekil 23)
Fustat'ta tesbit edilen ev tipleri

(Şekil 24)
Fustat'ta Tesbit edilen ev tipleri

Çil, Halit, "Hz. Ömer Döneminde Ordu ve Ordugâhlar", Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mehmet Özdemir, V-186 s.

TEZ ÖZETİ

Hz. Muhammed'in 632 yılında vefat etmesinin ardından, ilk halife olarak Hz. Ebû Bekir seçildi. Ebû Bekir, Ridde savaşlarından sonra başlattığı Irak ve Suriye bölgesi seferlerinin devam ettiği sırada, 634 yılında öldü. Ondan sonra hilafete geçen Hz. Ömer, bölgedeki fetihlere ivme kazandırarak devam etti. Bu dönemde Irak-İran, Suriye-Filistin ve Mısır olmak üzere üç ana cephede fetihler yürütülmüştür.

Devrin iki süpergücünden biri olan Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki Irak-İran ve diğeri Bizans'ın elindeki Suriye-Filistin ve Mısır toprakları fethedildi. Fetih gelirlerinin artmaya başlamasını müteakip "divan" kurularak, askerlere aileleriyle birlikte maaş bağlanmış, ticaret ve ziraat gibi özel işlerle uğraşmaları yasaklanmış ve böylece ayrı bir asker sınıfı meydana getirilmiştir.

Genişleyen sınırlarda fetihlerin organizasyonu ve ordunun savaş hazırlığı için stratejik mevkilerde birçok kışla ve garnizon şehirler (Ordugâhlar) kurulmuştur. Bu şehirlerden Basra, Kûfe ve Fustât ilk olarak Hz. Ömer zamanında askerî amaçla bina edilmiş, zamanla halkın yerleşmesi sonucu şehirleşmiş ve mimarî açıdan da önem arz etmişlerdir.

Divanın kurulmasıyla birlikte, gönüllülüğe dayanan askerlik şekli mecburiyet kazanmış, askere alımlar sistemli olmuştur. Düzenli ordu kurularak; birliklerin sevk ve idaresi ehliyetli komutanların eline verilmiştir. Ordu; öncü, ardçı, sağ-sol kanat, levâzım, istihkâm, istihbarat, personel gibi sınıflara ayrılmış, asker ve komutanlarına başka bir işe muhtaç olmayacakları oranda yüksek maaşlar verilmiş, savaş ve barışta devamlı eğitilmişlerdir. Savaş hareketi gelişmiş, savaş taktik ve prensiplerine azami derecede riayet edilmiştir. Orduya lojistik destek sağlanmış; bu devirde yay, ok, kılıç, kalkan, zırh, muzrak, mancınık, koçbaşı, dikenli tel, sınır karakolları gibi hücum ve savunmaya yönelik silahlar kullanılmış, ulaşım vasıtası olarak at ve deve den yararlanılmıştır.

Askerî kurumun sistematize edilmesi sonucu artan hazine gelirleriyle, İslam Devleti her alanda gelişme göstermiş, geniş alanda hâkimiyet sağlamıştır.

*Çil, Halit, "Army and garrison towns at the time of the Caliph Umar",
Master Thesis, Advisor: Doç. Dr. Mehmet Özdemir, V-186 s.*

SUMMARY

After the death of the Prophet Muhammad in the year 632, Abu Bakr was elected as the first Caliph. During the ourneys of Iraq and Syria regions which started after Conversion (Ridde) wars, Abu Bakr died in the year 634. Caliph Umar, the successor of Abu Bakr, accelerated the conquests in this regions. During that period the conquests were directed by three main borders which were Iraq-Iran, Syria- Palestina and Egypt.

Iraq-Iran lands, which had been under the control of Sasanian Empire, and Syria- Palestina and Egypt lands which had been under the control of Byzantine Empire, were conquered in that period during which Sasanian and Byzantine Empires were the most powerful states of the world. Following the increases in the conquest incomes, the council of state (Divan) was organised and soldiers, with their families, were started to be paid salaries. Additionally, soldiers were forbidden to occupy with commercial, agricultural and similar personal works. In that way, a separate military class was formed.

For the better organisation of conquests at expanding borders and preparation of the army for wars, many new barracks and garrison towns (military camp "Ordugâh") were established at strategic places. Three of these towns were Basrah, Kûfah and Fustât. They were first established for military aims at the time of Umar, but during the time, due to the increase in the population of civilians, they became crowded cities and started to be important for their architectural development.

By the formation of the council of state, the military service, which had been based on voluntary system, changed into obligatory system and recruitments to army were made systematically. With the establishment of regular army, direction and administration of military forces were given to capable commanders. The army was divided into various classes such as vanguard, juniper, right-left sides, supplies, fortification, news information and personnel. Soldiers and commanders were paid satisfactory salaries so that they would not need to have any other jobs and they were trained both at piece and war. War tactics and principles were implemented completely and improvements in war tactics came out. The army was supported logistically and many defensive and attactive weapons including bows, arrows, swords, shields, armors, spears, catapults, ramhead, thorny wires and border guardhouses were used. Horses and camels were made use of as transportation means.

Islamic State had progress at every fields and sovereignty on wide lands due to the increases in treasury incomes resulting from the systematisation of military power.